M. TULLII CICERONIS

ACADEMICORUM

AD M. VARRONEM

LIBRI II

RECOGNOVIT

C. F. W. MÜLLER

EDITIO STEREOTYPA

MCMVIII

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

M. TULLII CICERONIS
ACADEMICORUM AD M. VARRONEM
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cum M. Cicero per dominationem C. Caesaris cum iniquitate temporum, tum partium studio a re publica gerenda se videret exclusum, ne omnino deesset rei publicae, in libris scribendis operam posuit ac praecepta dicendi compluribus voluminibus condidit, dein maxime morte Tulliae suae commotus sese etiam ad philosophiae scriptiones convertit et optimarum artium vias civibus suis tradere studuit. Quo in genere primum eo libro, quem *Hortensium* inscripserat, philosophiae vituperatoribus respondit popularibus suis universum philosophiae studium commendans, tum, quod philosophandi genus optimum esse arbitraretur, ita conatus est explicare, ut hoc ipso scripto, cuius partes infra leguntur, Academicorum rationem commendaret et a Socrate et Platone incipiens recentioris potissimum Academiae philosophiam exponeret. Hanc quaestionem Academicam cum primo duobus libris complexus esset, quos a personis, quas loquentes in iis induxerat, appellavit, priorem *Catulum*, alterum *Lucullum*, qua de re et ipsius conferenda est *epistolarum ad Atticum* lib. XIII ep. 32 § 2 cl. eiusdem libri ep. 12 § 3, ep. 16 § 1, ep. 19 § 5, ep. 32 § 3 et Quintiliani *institut. orat.* lib. III cap. 6 § 64 et Plutarchi *vita Luculli* cap. 42, postea iam editis his libris, cum et ad M. Varronem aliquid conscribere vellet et illud ipsum opus minus iam

probaret, hanc ipsam quaestionem ita ad Varronem transtulit, ut, quod duobus libris absolverat argumentum, iam quattuor libris exponeret, qua de re multa confert cum Attico, vide *epistolarum ad Atticum* lib. XIII ep. 12 § 3, ep. 13 § 1, ep. 16 § 1, ep. 19 § 3, ep. 25 § 3 et conf. Quintiliani *institut. orat.* l. c. Misit etiam hos quattuor libros ad M. Varronem cum epistola, quae legitur *ad familiares* lib. IX ep. 8. Iam casu factum est, ut priorum illorum Academicorum non servatus sit nisi alter liber, posteriorum autem Academicorum primus liber isque mutilus ad nos pervenerit. In hoc Academicorum posteriorum fragmento post exordium, quo Cicero de instituto philosophiae Latinis litteris illustrandae agit et sermonis instituendi occasionem demonstrat c. 1—3, Varro primum, inde a Socrate repetens usque ad Arcesilam, philosophiae rationem exponit c. 4—13, deinde Cicero ab Arcesila incipit et in Carneade desinit. Summa sermonis Varroniani haec est: Socratem primum coepisse de moribus magis quam de rerum natura disputare atque in omnibus sermonibus usum esse illa εἰρωνείᾳ, qua nihil se scire diceret nisi nihil se scire. Platonis autem Socratici auctoritate unam et consentientem duobus vocabulis philosophiae formam institutam esse, Academicorum et Peripateticorum, qui certam et completam philosophiae formulam composuerint, sed Socraticam dubitationem et omnibus de rebus sine adsensione disputandi consuetudinem reliquerint atque ita artem philosophiae effecerint (c. 4). Triplicem autem fuisse philosophandi rationem, *unam de vita et moribus*, quae a natura peteretur, cui parendum, in qua summum bonum quaerendum dicerent (c. 5—6), *de natura alteram*, quae contineretur effectione et materia, quam fingeret et formaret effectio (c. 7, coll. c. 2), *tertiam*, quae *in ratione et disserendo* versaretur, a sensibus quidem ductam, sed ita, ut iudicium veritatis non tribueretur nisi menti, quae sola cerneret, quid semper esset simplex et unius modi et tale, quale esset, quam ἰδέαν appellavisset Plato. Omnem a sensibus ductam cognitionem opinabilem tantum esse, scientiam tantum in motionibus animi et rationibus inesse (c. 8). Aristotelem deinde primum ἰδέας labefactasse, Theophrastum vitam beatam in sola virtute esse positam negasse. Stratonem totum se ad naturae obscuritatem contulisse (c. 9). Zenonem autem, disciplinam corrigere conatum, plurima in triplici illa ratione novasse (c. 10—11). Tum vero Zenoni se opposuisse Arcesilam, rerum obscuritate commotum, et revocasse veterem illam omnibus de rebus dubitandi consuetudinem nihilque dixisse sciri posse, ne id ipsum quidem, quod Socrates excepisset, cf. lib. II c. 24. Hanc esse Academiam novam appellatam et ad Carneadem perductam (c. 12). Cetera desunt.

CICERO VARRONI.

Etsi munus flagitare, quamvis quis ostenderit, 1 ne populus quidem solet nisi concitatus, tamen ego exspectatione promissi tui moveor, ut admoneam te, non ut flagitem. Misi autem ad te quattuor admonitores non nimis verecundos; nosti enim profecto os huius adulescentioris Academiae. Ex ea igitur media excitatos misi, qui metuo ne te forte flagitent; ego autem mandavi, ut rogarent. Exspectabam omnino iam diu meque sustinebam, ne ad te prius ipse quid scriberem, quam aliquid accepissem, ut possem te remunerari quam simillimo munere; sed cum tu tardius faceres, id est, ut ego interpretor, diligentius, teneri non potui, quin coniunctionem studiorum amorisque nostri, quo possem litterarum genere, declararem. Feci igitur sermonem inter nos habitum in Cumano, cum esset una Pomponius; tibi dedi partes Antiochinas, quas a te probari intellexisse mihi videbar; mihi sumpsi Philonis. Puto fore ut, cum legeris, mirere nos id locutos esse inter nos, quod numquam locuti sumus; sed nosti morem dialogorum. Posthac autem, 2 mi Varro, quam plurima, si videtur, et de nobis inter nos, sero fortasse; sed superiorum temporum Fortuna rei publicae causam sustineat; haec ipsi praestare debemus. Atque utinam quietis temporibus atque aliquo si non bono, at saltem certo statu civitatis haec inter nos studia exercere possemus! quamquam tum quidem vel aliae quaepiam rationes honestas nobis et curas et actiones darent; nunc autem quid est, sine his cur vivere velimus? mihi vero cum his ipsis vix, his autem detractis ne vix quidem. Sed haec coram et saepius. Migrationem et emptionem feliciter evenire volo tuumque in ea re consilium probo. Cura ut valeas.

---

1 1 In Cumano nuper cum mecum Atticus noster esset,
nuntiatum est nobis a M. Varrone venisse eum Roma
pridie vesperi et, nisi de via fessus esset, continuo
ad nos venturum fuisse. Quod cum audissemus, nul-
lam moram interponendam putavimus, quin videre-
mus hominem nobiscum et studiis eisdem et vetustate
amicitiae coniunctum. Itaque confestim ad eum ire
perreximus, paulumque cum ab eius villa abessemus,
ipsum ad nos venientem vidimus; atque illum com-
plexi, ut mos amicorum est † satis eum longo inter-
2 vallo ad suam villam reduximus. Hic pauca primo,
† atque ea percontantibus nobis, ecquid forte Roma
novi, Atticus: Omitte ista, quae nec percontari nec
audire sine molestia possumus, quaeso, inquit, et
quaere potius, ecquid ipse novi. Silent enim diutius
Musae Varronis quam solebant, nec tamen istum
cessare, sed celare, quae scribat, existimo. Minime
vero, inquit ille; intemperantis enim arbitror esse
scribere, quod occultari velit; sed habeo opus magnum
in manibus, *id*que iam pridem; ad hunc enim ipsum
(me autem dicebat) quaedam institui, quae et sunt
3 magna sane et limantur a me politius. Et ego:
Ista quidem, inquam, Varro, iam diu exspectans non
audeo tamen flagitare; audivi enim e Libone nostro,
cuius nosti studium (nihil enim eum eius modi celare
possumus), non te ea intermittere, sed accuratius trac-
tare nec de manibus umquam deponere. Illud autem
mihi ante hoc tempus numquam in mentem venit a
te requirere; sed nunc postea quam sum ingressus
res eas, quas tecum simul didici, mandare monu-
mentis philosophiamque veterem illam a Socrate ortam
Latinis litteris illustrare, quaero, quid sit, cur, cum
multa scribas, hoc genus praetermittas, praesertim
cum et ipse in eo excellas et id studium totaque ea
res longe ceteris et studiis et artibus antecedat.

2 4 Tum ille: Rem a me saepe deliberatam et mul-
tum agitatam requiris. Itaque non haesitans re-

spondebo, sed ea dicam, quae mihi sunt in promptu, quod ista ipsa de re multum, ut dixi, et diu cogitavi. Nam cum philosophiam viderem diligentissime Graecis litteris explicatam, existimavi, si qui de nostris eius studio tenerentur, si essent Graecis doctrinis eruditi, Graeca potius quam nostra lecturos; sin a Graecorum artibus et disciplinis abhorrerent, ne haec quidem curaturos, quae sine eruditione Graeca intellegi non possunt. Itaque ea nolui scribere, quae nec indocti intellegere possent nec docti legere curarent. Vides 5
autem (eadem enim ipse didicisti) non posse nos Amafinii aut Rabirii similes esse, qui nulla arte adhibita de rebus ante oculos positis vulgari sermone disputant, nihil definiunt, nihil partiuntur, nihil apta interrogatione concludunt, nullam denique artem esse nec dicendi nec disserendi putant. Nos autem praeceptis dialecticorum et oratorum etiam, quoniam utramque vim virtutem esse nostri putant, sic parentes, ut legibus, verbis quoque novis cogimur uti, quae docti, ut dixi, a Graecis petere malent, indocti ne a nobis quidem accipient, ut frustra omnis suscipiatur *labor.* Iam 6
vero physica, si Epicurum, id est si Democritum probarem, possem scribere ita plane, ut Amafinius. Quid est enim magnum, cum causas rerum efficientis sustuleris, de corpusculorum (ita enim appellat atomos) concursione fortuita loqui? Nostra tu physica nosti; quae cum contineantur ex effectione et ex materia ea, quam fingit et format effectio, adhibenda etiam geometria est; quam quibusnam quisquam enuntiare verbis aut quem ad intellegendum poterit adducere? Haec ipsa de vita et moribus et de expetendis fugiendisque rebus illi simpliciter; pecudis enim et hominis idem bonum esse censent; apud nostros autem non ignoras quae sit et quanta subtilitas. Sive enim Zenonem 7
sequare, magnum est efficere, ut quis intellegat, quid sit illud verum et simplex bonum, quod non possit ab honestate seiungi (quod bonum quale sit, omnino

negat Epicurus *se* sine voluptatibus sensum moventibus ne suspicari *quidem*); si vero Academiam veterem persequamur, quam nos, ut scis, probamus, quam erunt illa acute explicanda nobis! quam argute, quam obscure etiam contra Stoicos disserendum! Totum igitur illud philosophiae studium mihi quidem ipse sumo et ad vitae constantiam, quantum possum, et ad delectationem animi nec ullum arbitror, ut apud Platonem est, maius aut melius a dis datum munus homini.
8 Sed meos amicos, in quibus est studium, in Graeciam mitto [id est ad Graecos ire iubeo], ut ea e fontibus potius hauriant quam rivulos consectentur; quae autem nemo adhuc docuerat nec erat unde studiosi scire possent, ea, quantum potui (nihil enim magnopere meorum miror), feci ut essent nota nostris; a Graecis enim peti non poterant ac post L. Aelii nostri occasum ne a Latinis quidem. Et tamen in illis veteribus nostris, quae Menippum imitati, non interpretati, quadam hilaritate conspersimus, multa admixta ex intima philosophia, multa dicta dialectice; quae quo facilius minus docti intellegerent, iucunditate quadam ad legendum invitati...; in laudationibus, in his ipsis antiquitatum prooemiis † philosophie scribere voluimus, si modo consecuti sumus.

3 9 Tum ego: Sunt, inquam, ista, Varro. Nam nos in nostra urbe peregrinantis errantisque tamquam hospites tui libri quasi domum reduxerunt, ut possemus aliquando, qui et ubi essemus, agnoscere. Tu aetatem patriae, tu discriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam disciplinam, tu sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti plurimumque idem poëtis nostris omninoque Latinis et litteris luminis et verbis attulisti atque ipse varium et elegans omni fere numero poëma fecisti philosophiamque multis locis inchoasti, ad im-
10 pellendum satis, ad edocendum parum. Causam autem

probabilem tu quidem adfers; aut enim Graeca legere malent, qui erunt eruditi, aut ne haec quidem, qui illa nescient; sed eam mihi non sane probas. Immo vero et haec, qui illa non poterunt, et, qui Graeca poterunt, non contemnent sua. Quid enim causae est, cur poëtas Latinos Graecis litteris eruditi legant, philosophos non legant? an quia delectat Ennius, Pacuvius, Attius, multi alii, qui non verba, sed vim Graecorum expresserunt poëtarum? Quanto magis philosophi delectabunt, si, ut illi Aeschylum, Sophoclem, Euripidem, sic hi Platonem imitentur, Aristotelem, Theophrastum? Oratores quidem laudari video, si qui e nostris Hyperidem sint aut Demosthenem imitati. Ego autem (dicam enim, ut res est), 11
dum me ambitio, dum honores, dum causae, dum rei publicae non solum cura, sed quaedam etiam procuratio multis officiis implicatum et constrictum tenebat, haec inclusa habebam et, ne obsolescerent, renovabam, cum licebat, legendo; nunc vero et fortunae gravissimo percussus vulnere et administratione rei publicae liberatus doloris medicinam a philosophia peto et otii oblectationem hanc honestissimam iudico. Aut enim huic aetati hoc maxime aptum est aut iis rebus, si quas dignas laude gessimus, hoc in primis consentaneum aut etiam ad nostros cives erudiendos nihil utilius, aut, si haec ita non sunt, nihil aliud video, quod agere possimus. Brutus quidem noster, 12
excellens omni genere laudis, sic philosophiam Latinis litteris persequitur, nihil ut iisdem de rebus Graeca desideres, et eandem quidem sententiam sequitur, quam tu. Nam Aristum Athenis audivit aliquam diu, cuius tu fratrem Antiochum. Quam ob rem da, quaeso, te huic etiam generi litterarum.

Tum ille: Istuc quidem considerabo, nec vero 4 13
sine te. Sed de te ipso quid est, inquit, quod audio? Quanam, inquam, de re? Relictam a te veterem Academiam, inquit, tractari autem novam.

Quid? ergo, inquam, Antiocho id magis licuerit,
nostro familiari, remigrare in domum veterem e nova
quam nobis in novam e vetere? certe enim recentissima
quaeque sunt correcta et emendata maxime; quamquam
Antiochi magister Philo, magnus vir, ut tu existimas
ipse, negat in libris, quod coram etiam ex ipso audie-
bamus, duas Academias esse erroremque eorum, qui
ita putarunt, coarguit. Est, inquit, ut dicis; sed
ignorare te non arbitror, quae contra [Philonis]
14 Antiochus scripserit. Immo vero et ista et totam
veterem Academiam, a qua absum iam diu, renovari
a te, nisi molestum est, velim; et simul: Adsidamus,
inquam, si videtur. Sane istuc quidem, inquit; sum
enim admodum infirmus. Sed videamus, idemne Attico
placeat fieri a me, quod te velle video. Mihi vero,
ille; quid est enim, quod malim quam ex Antiocho
iam pridem audita recordari et simul videre, satisne
ea commode dici possint Latine?

Quae cum dicta, in conspectu consedimus omnes.

15 Tum Varro ita exorsus est: Socrates mihi vide-
tur [id quod constat inter omnes] primus a rebus
occultis et ab ipsa natura involutis, in quibus omnes
ante eum philosophi occupati fuerunt, avocavisse phi-
losophiam et ad vitam communem adduxisse, ut de
virtutibus et vitiis omninoque de bonis rebus et malis
quaereret, caelestia autem vel procul esse a nostra
cognitione censeret vel, si maxime cognita essent,
16 nihil tamen ad bene vivendum. Hic in omnibus fere
sermonibus, qui ab iis, qui illum audierunt, per-
scripti varie copioseque sunt, ita disputat, ut nihil
adfirmet ipse, refellat alios, nihil se scire dicat nisi
id ipsum eoque praestare ceteris, quod illi, quae
nesciant, scire se putent, ipse, se nihil scire, id unum
sciat, ob eamque rem se arbitrari ab Apolline omnium
sapientissimum esse dictum, quod haec esset una

omnis sapientia, non arbitrari se scire, quod nesciat.
Quae cum diceret constanter et in ea sententia per-
maneret, omnis eius oratio tantum in virtute laudanda
et in hominibus ad virtutis studium cohortandis con-
sumebatur, ut e Socraticorum libris maximeque Pla-
tonis intellegi potest. Platonis autem auctoritate, 17
qui varius et multiplex et copiosus fuit, una et con-
sentiens duobus vocabulis philosophiae forma instituta
est, Academicorum et Peripateticorum, qui rebus
congruentes nominibus differebant. Nam cum Speu-
sippum, sororis filium, Plato philosophiae quasi heredem
reliquisset, duo autem praestantissimos studio atque
doctrina, Xenocratem Calchedonium et Aristotelem
Stagiritem, qui erant cum Aristotele, Peripatetici dicti
sunt, quia disputabant inambulantes in Lycio, illi
autem, qui Platonis instituto in Academia, quod est
alterum gymnasium, coetus erant et sermones habere
soliti, e loci vocabulo nomen habuerunt. Sed utrique
Platonis ubertate completi certam quandam disciplinae
formulam composuerunt, et eam quidem plenam ac
refertam, illam autem Socraticam dubitanter de omni-
bus rebus et nulla adfirmatione adhibita consuetudinem
disserendi reliquerunt. Ita facta est, quod minime
Socrates probabat, ars quaedam philosophiae et rerum
ordo et discriptio disciplinae. Quae quidem erat primo 18
duobus, ut dixi, nominibus una; nihil enim inter
Peripateticos et illam veterem Academiam differebat.
Abundantia quadam ingenii praestabat, ut mihi quidem
videtur, Aristoteles, sed idem fons erat utrisque et
eadem rerum expetendarum fugiendarumque partitio.

Sed quid ago? inquit, aut sumne sanus, qui 5
haec vos doceo? nam etsi non 'sus Minervam', ut
aiunt, tamen inepte, quisquis Minervam docet. Tum
Atticus: Tu vero, inquit, perge, Varro; valde enim
amo nostra atque nostros, meque ista delectant, cum
Latine dicuntur et isto modo. Quid me, inquam,
putas? qui philosophiam iam professus sim populo

nostro me exhibiturum. Pergamus igitur, inquit,
19 quoniam placet. Fuit ergo iam accepta a Platone
philosophandi ratio triplex, una de vita et moribus,
altera de natura et rebus occultis, tertia de disserendo
et, quid verum, quid falsum, quid rectum in oratione
pravumve, quid consentiens, quid repugn*ans* *ess*et,
iudicando. Ac primum illam partem bene vivendi a
natura petebant eique parendum esse dicebant, neque
ulla alia in re nisi in natura quaerendum esse illud
summum bonum, quo omnia referrentur, constitue-
bantque extremum esse rerum expetendarum et finem
bonorum adeptum esse omnia a natura et animo et
corpore et vita. Corporis autem alia ponebant esse
in toto, alia in partibus, valetudinem, vires, pulchri-
tudinem in toto, in partibus autem sensus integros et
praestantiam aliquam partium singularum, ut in pe-
dibus celeritatem, vim in manibus, claritatem in voce,
in lingua etiam explanatam vocum impressionem;
20 animi autem, quae essent ad comprehendendam vir-
tutem idonea, eaque ab iis in naturam et mores
dividebantur. Naturae celeritatem ad discendum et
memoriam dabant, quorum utrumque mentis esset
proprium et ingenii. Morum autem putabant studia
esse et quasi consuetudinem; quam partim adsiduitate
exercitationis, partim ratione formabant, in quibus
erat ipsa philosophia. In qua quod inchoatum est
neque absolutum, progressio quaedam ad virtutem
appellatur; quod autem absolutum, virtus, id est quasi
perfectio naturae omniumque rerum, quas in animis
21 ponunt, una res optima. Ergo haec animorum. Vitae
autem (id enim erat tertium) adiuncta esse dice-
bant, quae ad virtutis usum valerent. Nam virtus
in animi bonis et in corporis cernitur et in quibus-
dam, quae non tam naturae quam beatae vitae ad-
iuncta sunt. Hominem enim esse censebant quasi
partem quandam civitatis et universi generis humani,
eumque esse coniunctum cum hominibus communi

quadam societate. Ac de summo quidem atque naturali bono sic agunt; cetera autem pertinere ad id putant aut adaugendum aut tenendum, ut divitias, ut opes, ut gloriam, ut gratiam. Ita tripartita ab iis inducitur ratio bonorum.

Atque haec illa sunt tria genera, quae putant 6 22 plerique Peripateticos dicere. Id quidem non falso; est enim haec partitio illorum; illud imprudenter, si alios esse Academicos † qui dum appellantur, alios Peripateticos arbitrantur. Communis haec ratio et utrisque hic bonorum finis videbatur, adipisci, quae essent prima natura quaeque ipsa per sese expetenda, aut omnia aut maxima. Ea sunt autem maxima, quae in ipso animo atque in ipsa virtute versantur. Itaque omnis illa antiqua philosophia sensit in una virtute esse positam beatam vitam, nec tamen beatissimam, nisi adiungerentur et corporis et cetera, quae supra dicta sunt, ad virtutis usum idonea. Ex hac 23 discriptione agendi quoque aliquid in vita et officii ipsius initium reperiebatur, quod erat in conservatione earum rerum, quas natura praescriberet. Hinc gignebatur fuga desidiae voluptatumque contemptio, ex quo laborum dolorumque susceptio multorum magnorumque recti honestique causa et earum rerum, quae erant congruentes cum praescriptione naturae, unde et amicitia exsistebat et iustitia atque aequitas, eaeque et voluptatibus et multis vitae commodis anteponebantur. Haec quidem fuit apud eos morum institutio et eius partis, quam primam posui, forma atque discriptio.

De natura autem (id enim sequebatur) ita dice- 24 bant, ut eam dividerent in res duas, ut altera esset efficiens, altera autem quasi huic se praebens *ex* eaque efficeretur aliquid. In eo, quod efficeret, vim esse censebant, in eo autem, quod efficeretur, materiam quandam, in utroque tamen utrumque; neque enim materiam ipsam cohaerere potuisse, si nulla vi con-

tineretur, neque vim sine aliqua materia; nihil est enim, quod non alicubi esse cogatur. Sed quod ex utroque, id † iam corpus et quasi qualitatem quandam nominabant; dabitis enim profecto, ut in rebus inusitatis, quod Graeci ipsi faciunt, a quibus haec iam diu tractantur, utamur verbis interdum inauditis.

7 25 Nos vero, inquit Atticus; quin etiam Graecis licebit utare, cum voles, si te Latina forte deficient. — Bene sane facis; sed enitar, ut Latine loquar, nisi in huiusce modi verbis, ut philosophiam aut rhetoricam aut physicam aut dialecticam appellem, quibus ut aliis multis consuetudo iam utitur pro Latinis. Qualitates igitur appellavi, quas *ποιότητας* Graeci appellant, quod ipsum apud Graecos non est vulgi verbum, sed philosophorum; atque id in multis. Dialecticorum vero verba nulla sunt publica, suis utuntur. Et id quidem commune omnium fere est artium; aut enim nova sunt rerum novarum facienda nomina aut ex aliis transferenda. Quod si Graeci faciunt, qui in his rebus tot iam saecula versantur, quanto id nobis magis concedendum est, qui haec
26 nunc primum tractare conamur? Tu vero, inquam, Varro, bene etiam meriturus mihi videris de tuis civibus, si eos non modo copia rerum auxeris, uti fecisti, sed etiam verborum. Audebimus ergo, inquit, novis verbis uti te auctore, si necesse erit. Earum igitur qualitatum sunt aliae principes, aliae ex iis ortae. Principes sunt unius modi et simplices; ex iis autem variae ortae sunt et quasi multiformes. Itaque aër (hoc quoque enim utimur *iam* pro Latino) et ignis et aqua et terra prima sunt; ex iis autem ortae animantium formae earumque rerum, quae gignuntur e terra. Ergo illa initia et, ut e Graeco vertam, elementa dicuntur; e quibus aër et ignis movendi vim habent et efficiendi, reliqua partes accipiendi et quasi patiendi, aquam dico et terram. Quintum genus, e quo essent astra mentesque, singulare eorumque quat-

tuor, quae supra dixi, dissimile Aristoteles quoddam esse rebatur. Sed subiectam putant omnibus sine 27
ulla specie atque carentem omni illa qualitate (faciamus enim tractando usitatius hoc verbum et contritius) materiam quandam, e qua omnia expressa atque efficta sint, quae una omnia accipere possit omnibusque modis mutari atque ex omni parte atque etiam interire, non in nihilum, sed in suas partes, quae infinite secari ac dividi possint, cum sit nihil omnino in rerum natura minimum, quod dividi nequeat; quae autem moveantur, omnia intervallis moveri, quae intervalla item infinite dividi possint. Et cum ita moveatur 28
illa vis, quam qualitatem esse diximus, et cum sic ultro citroque versetur, et materiam ipsam totam penitus commutari putant et illa effici, quae appellant q u a l i a; e quibus omni natura cohaerente et continuata cum omnibus suis partibus unum effectum esse mundum, extra quem nulla materiae pars sit nullumque corpus; partes autem esse mundi omnia, quae insint in eo, quae natura sentiente teneantur, in qua ratio perfecta insit, quae sit eadem sempiterna (nihil enim 29
valentius esse, a quo intereat); quam vim animum esse dicunt mundi, eandemque esse mentem sapientiamque perfectam, quem deum appellant, omniumque rerum, quae sint ei subiectae, quasi prudentiam quandam, procurantem caelestia maxime, deinde in terris ea, quae pertineant ad homines; quam interdum eandem necessitatem appellant, quia nihil aliter possit, atque ab ea constitutum sit, evenire, quasi fatalem et immutabilem continuationem ordinis sempiterni; non numquam eandem fortunam, quod efficiat multa improvisa et necopinata nobis propter obscuritatem ignorationemque causarum.

Tertia deinde philosophiae pars, quae erat in 8 30
ratione et in disserendo, sic tractabatur ab utrisque: Quamquam oriretur a sensibus, tamen non esse iudicium veritatis in sensibus. Mentem volebant

rerum esse iudicem, solam censebant idoneam, cui
crederetur, quia sola cerneret id, quod semper esset
simplex et unius modi et tale, quale esset. Hanc
illi *ἰδέαν* appellant [, iam a Platone ita nominatam],
31 nos recte speciem possumus dicere. Sensus autem
omnes hebetes et tardos esse arbitrabantur nec per-
cipere ullo modo res ullas, quae subiectae sensibus
viderentur, quod aut ita essent parvae, ut sub sensum
cadere non possent, aut ita mobiles et concitatae, ut
nihil umquam unum esset *et* constans, ne idem quidem,
quia continenter laberentur et fluerent omnia. Itaque
hanc omnem partem rerum opinabilem appellabant.
32 Scientiam autem nusquam esse censebant nisi in animi
notionibus atque rationibus; qua de causa defini-
tiones rerum probabant et has ad omnia, de quibus
disceptabatur, adhibebant. Verborum etiam explicatio
probabatur, id est, qua de causa quaeque essent ita
nominata, quam *ἐτυμολογίαν* appellabant; post argu-
mentis quibusdam et rerum notis quasi ducibus ute-
bantur ad probandum et ad concludendum id, quod
explanari volebant; denique tradebatur omnis dialecticae
disciplina, id est orationis ratione conclusae; huic quasi
ex altera parte oratoria vis dicendi adhibebatur, ex-
plicatrix orationis perpetuae ad persuadendum accom-
33 modatae. Haec erat illis forma a Platone tradita;
cuius quas acceperim dissupationes, si vultis, exponam.
Nos vero volumus, inquam, ut pro Attico etiam
respondeam. Et recte, inquit, respondes; praeclare
enim explicatur Peripateticorum et Academiae veteris
auctoritas.

9 Aristoteles igitur primus species, quas paulo ante
dixi, labefactavit, quas mirifice Plato erat amplexa-
tus, ut in iis quiddam divinum esse diceret. Theo-
phrastus autem, vir et oratione suavis et ita mora-
tus, ut probitatem quandam prae se et ingenuitatem
ferat, vehementius etiam fregit quodam modo auctori-
tatem veteris disciplinae; spoliavit enim virtutem

suo decore imbecillamque reddidit, quod negavit in
ea sola positum esse beate vivere. Nam Strato, eius 34
auditor, quamquam fuit acri ingenio, tamen ab ea
disciplina omnino semovendus est; qui cum maxime
necessariam partem philosophiae, quae posita est in
virtute et moribus, reliquisset totumque se ad investi-
gationem naturae contulisset, in ea ipsa plurimum
dissedit a suis. Speusippus autem et Xenocrates, qui
primi Platonis rationem auctoritatemque susceperant,
et post eos Polemo et Crates unaque Crantor in
Academia congregati diligenter ea, quae a superiori-
bus acceperant, tuebantur. Iam Polemonem audiverant
adsidue Zeno et Arcesilas. Sed Zeno cum Arcesi- 35
lam anteiret aetate valdeque subtiliter dissereret et
peracute moveretur, corrigere conatus est disciplinam.
Eam quoque, si videtur, correctionem explicabo, sicut
solebat Antiochus. Mihi vero, inquam, videtur, quod
vides idem significare Pomponium.

Zeno igitur nullo modo is erat, qui, ut Theo- 10
phrastus, nervos virtutis incideret, sed contra, qui
omnia, quae ad beatam vitam pertinerent, in una
virtute poneret nec quidquam aliud numeraret in
bonis idque appellaret honestum, quod esset simplex
quoddam et solum et unum bonum. Cetera autem 36
etsi nec bona nec mala essent, tamen alia secundum
naturam dicebat, alia naturae esse contraria. His
ipsis alia interiecta et media numerabat. Quae autem
secundum naturam essent, ea sumenda et quadam aesti-
matione dignanda docebat contraque contraria; neutra
autem in mediis relinquebat, in quibus ponebat nihil
omnino esse momenti. Sed quae essent sumenda, 37
ex iis alia pluris esse aestimanda, alia minoris. Quae
pluris, ea *praeposita* appellabat, *reiecta* autem,
quae minoris. Atque ut haec non tam rebus quam
vocabulis commutaverat, sic inter recte factum atque
peccatum officium et contra officium *media* locabat
quaedam, recte facta sola in bonis actionibus ponens,

prave, id est peccata, in malis; officia autem [et] ser
38 vata praetermissaque media putabat, ut dixi. Cumque superiores non omnem virtutem in ratione esse dicerent, sed quasdam virtutes natura aut more perfectas, hic omnes in ratione ponebat; cumque illi ea genera virtutum, quae supra dixi, seiungi posse arbitrarentur, hic nec id ullo modo fieri posse disserebat, nec virtutis usum modo, ut superiores, sed ipsum habitum per se esse praeclarum, nec tamen virtutem cuiquam adesse, quin ea semper uteretur; cumque perturbationem animi illi ex homine non tollerent naturaque et condolescere et concupiscere et extimescere et efferri laetitia dicerent, sed ea contraherent in angustumque deducerent, hic omnibus his quasi
39 morbis voluit carere sapientem; cumque eas perturbationes antiqui naturales esse dicerent et rationis expertes aliaque in parte animi cupiditatem, *in* alia rationem collocarent, ne his quidem adsentiebatur. Nam et perturbationes voluntarias esse putabat opinionisque iudicio suscipi et omnium perturbationum matrem esse arbitrabatur immoderatam quandam intemperantiam. Haec fere de moribus.

11 De naturis autem sic sentiebat, primum ut quattuor initiis rerum illis quintam hanc naturam, ex qua superiores sensus et mentem effici rebantur, non adhiberet. Statuebat enim ignem esse ipsam naturam, quae quidque gigneret et mentem atque sensus. Discrepabat etiam ab iisdem, quod nullo modo arbitrabatur quidquam effici posse ab ea, quae expers esset corporis, cuius generis Xenocrates et superiores etiam animum esse dixerant, nec vero aut, quod efficeret aliquid, aut, quod efficeretur, posse esse non corpus.
40 Plurima etiam in illa tertia philosophiae parte mutavit. In qua primum de sensibus ipsis quaedam dixit nova, quos iunctos esse censuit e quadam quasi impulsione oblata extrinsecus, quam ille *φαντασίαν*, nos v i s u m appellemus licet, et teneamus hoc verbum

† quidem; erit enim utendum in reliquo sermone saepius.
Sed ad haec, quae visa sunt et quasi accepta sensibus,
adsensionem adiungit animorum, quam esse vult in
nobis positam et voluntariam. Visis non omnibus 41
adiungebat fidem, sed iis solum, quae propriam quan-
dam haberent declarationem earum rerum, quae vide-
rentur; id autem visum cum ipsum per se cerneretur,
comprendibile — (Feretis hoc? Nos vero, inquam;
quonam enim alio modo καταληπτόν diceres?) sed
cum acceptum iam et approbatum esset, comprehen-
sionem appellabat, similem iis rebus, quae manu
prenderentur; ex quo etiam nomen hoc duxerat, cum
eo verbo antea nemo tali in re usus esset, plurimisque
idem novis verbis (nova enim dicebat) usus est. Quod
autem erat sensu comprensum, id ipsum sensum ap-
pellabat, et, si ita erat comprensum, ut convelli ratione
non posset, scientiam, sin aliter, inscientiam
nominabat; ex qua exsisteret etiam opinio, quae
esset imbecilla et cum falso incognitoque commu-
nis. Sed inter scientiam et inscientiam comprehen- 42
sionem illam, quam dixi, collocabat, eamque neque in
rectis neque in pravis numerabat, sed soli credendum
esse dicebat. E quo sensibus etiam fidem tribuebat,
quod, ut supra dixi, comprehensio facta sensibus et
vera esse illi et fidelis videbatur, non quod omnia,
quae essent in re, comprehenderet, sed quia nihil,
quod cadere in eam posset, relinqueret, quodque
natura quasi normam scientiae et principium sui
dedisset, unde postea notiones rerum in animis im-
primerentur, e quibus non principia solum, sed latiores
quaedam ad rationem inveniendam viae aperirentur.
Errorem autem et temeritatem et ignorantiam et
opinationem et suspicionem et uno nomine omnia,
quae essent aliena firmae et constantis adsensionis,
a virtute sapientiaque removebat. Atque in his fere
commutatio constitit omnis dissensioque Zenonis a
superioribus.

12
43 Quae cum dixisset, Breviter sane minimeque obscure exposita est, inquam, a te, Varro, et veteris Academiae ratio et Stoicorum. Horum esse autem arbitror, ut Antiocho, nostro familiari, placebat, correctionem veteris Academiae potius quam novam aliquam disciplinam putandam. Tum Varro: Tuae sunt nunc partes, inquit, qui ab antiquorum ratione desciscis et ea, quae ab Arcesila novata sunt, probas, docere, quod et qua de causa discidium factum sit, ut
44 videamus, satisne ista sit iusta defectio. Tum ego: Cum Zenone, inquam, ut accepimus, Arcesilas sibi omne certamen instituit, non pertinacia aut studio vincendi, ut mihi quidem videtur, sed earum rerum obscuritate, quae ad confessionem ignorationis adduxerant Socratem et iam ante Socratem Democritum, Anaxagoram, Empedoclem, omnes paene veteres, qui nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse dixerunt, angustos sensus, imbecillos animos, brevia curricula vitae, et, ut Democritus, in profundo veritatem esse demersam, opinionibus et institutis omnia teneri, nihil veritati relinqui, denique omnia tenebris circumfusa
45 esse [dixerunt]. Itaque Arcesilas negabat esse quidquam, quod sciri posset, ne illud quidem ipsum, quod Socrates sibi reliquisset; sic omnia latere censebat in occulto; neque esse quidquam, quod cerni aut intellegi posset; quibus de causis nihil oportere neque profiteri neque adfirmare quemquam neque adsensione approbare cohibereque semper et ab omni lapsu continere temeritatem, quae tum esset insignis, cum aut falsa aut incognita res approbaretur, neque hoc quidquam esse turpius quam cognitioni et perceptioni adsensionem approbationemque praecurrere. Huic rationi quod erat consentaneum, faciebat, ut contra omnium sententias disserens de sua plerosque deduceret, ut, cum in eadem re paria contrariis in partibus momenta rationum invenirentur, facilius ab utraque parte ad-
46 sensio sustineretur. Hanc Academiam novam appel-

lant, quae mihi vetus videtur, siquidem Platonem ex illa vetere numeramus, cuius in libris nihil adfirmatur et in utramque partem multa disseruntur, de omnibus quaeritur, nihil certi dicitur; sed tamen illa, quam exposuisti, vetus, haec nova nominetur, quae usque ad Carneadem perducta, qui quartus ab Arcesila fuit, in eadem [Arcesilae] ratione permansit. Carneades autem nullius philosophiae partis ignarus et, ut cognovi ex iis, qui illum audierant, maximeque ex Epicureo Zenone, qui cum ab eo plurimum dissentiret, unum tamen praeter ceteros mirabatur, incredibili quadam fuit facultate et co*pia dicendi*. . .

M. TULLII CICERONIS

ACADEMICORUM PRIORUM

LIBER SECUNDUS,

QUI INSCRIBITUR LUCULLUS.

ARGUMENTUM.

Diximus supra ad Academicorum posteriorum librum primum duarum illarum editionum horum librorum, quas fecit Cicero, posterioris amissis libris tribus totis primum librum eumque mutilum relictum esse, prioris autem editionis amisso libro priore alterum librum integrum esse servatum. Horum librorum prior, quod in eo Catulus priores partes obtinuit, Catulus vocabatur ab auctore, alter, in quo primum loquitur Lucullus, cui deinceps respondet ipse Cicero, Lucullus appellabatur. Argumentum autem huius libri hoc est. Postquam Cicero in prooemio de laudibus Luculli, de instituto suo, de opportunitate huius ipsius disputationis dixit, Lucullus inde a cap. 4 suscipit disputationem contra Academicos et Philonem ab Antiocho, quocum saepe fuerat, acceptam. Eius summa haec est: Esse καταληπτά, quae comprehendi possint, hoc est, e definitione Zenonis, quam redarguit Philo, talia visa (φαντασίας) impressa et efficta ex eo, unde sint, qualia esse

non possint ex eo, unde non sint (c. 6 extr.), qua in re tota controversia agitur. Initio facto a sensibus ostendit vera esse et certa iudicia sensuum, quippe nullis valetudinis aliarumve rerum impedimentis laborantium, praesertim si ars adhibeatur et exercitatio. Ex his igitur visis oriri ἐννοίας, notitias; quae si falsae aut incertae sint, omnem rerum et cognitionem et memoriam tolli. Maxime vero virtutum cognitionem documento esse multa et comprehendi posse et percipi. Ergo si qui comprehendi quidquam posse negent, eos ipsam virtutem tollere, immo vitam evertere funditus et animal animo orbare (c. 7—10). Deinde et horum reicit sententiam, qui certum esse quidquam negant, veri simile concedunt, quod sublata veri et falsi notione et constituta communitate veri cum falso similitudo veri iudicari non possit, et eorum rationem, qui percepta cum negent, perspicua largiuntur; neque enim perspicuum esse quidquam posse, v. c. avem albam esse, quando accidere possit, ut eadem sit nigra (c. 10—11). Quoniam autem perceptio cum adsensione coniuncta sit, hanc docet esse certissimam c. 12. His disputatis et expositis (c. 13) totius Academicorum rationis fundamentis ostendit aut eorum ratiocinationes, quibus nihil comprehendi contendant, incertas esse aut falsum id, quod disputent (c. 14). Sed ut pares esse Academicis possimus neque a veritate desciscamus, necesse esse primo, quae pro perspicuitate responderi possint, tenere nos, deinde captiosis eorum interrogationibus occurrere (c. 15). Itaque explicatis c. 15 tribus Academicorum argumentis, quorum primum et ultimum est genus illud interrogandi, quod Soriten veteres vocabant, quibus contendunt nihil inter visa falsa et vera interesse, iis (c. 16—18) respondet et totum illud genus interrogandi tamquam vitiosum reicit. His singulis deinde respondet Cicero, postea quam primo se Lucullo excusaverat de philosophiae Academicae studio, magnum se opinatorem esse confessus (c. 20—21); deinde de Antiochi in deserenda Philonis disciplina levitate pauca dixerat (c. 22). Commemoratis ergo summorum hominum auctoritatibus, qui nihil certi esse contenderint (c. 23—24), sensuum veritatem impugnat. Aut cum Epicuro dicendum esse sensus numquam fallere hominem et, si semel mentiti sint, numquam iis credendum aut cum Lucullo alia sensuum visa esse vera, alia falsa; quo sumpto nullam verorum a falsis discernendorum notam relinqui (c. 25—26). Male autem illud obici, artificiis adhibitis et cogitatione effici posse, ut intellegamus aliter res esse ac videantur, somnia, ubi evigilaverimus, falsa putari, visa vinolentorum et furiosorum, ubi se receperint. Nam de hoc non disputari, sed, qualia haec videantur, cum videantur, id quaeri. Non enim esse dubium, quin, cum videantur, probentur, ex quo efficiatur inter visa vera et falsa

ad animi adsensum nihil interesse (c. 27—28). Neque rationem magis quidquam ac sensus percipere. Nam quod dialecticae multum Stoici tribuant, primum dialecticum non posse v. c. de rebus geometricis iudicare, nisi geometricam didicerit, deinde non posse solvere soritas, propterea quod natura nobis eam cognitionem negarit, ut ullius rei fines statuere possimus, idque magno argumento esse falsam esse illam definitionem, effatum esse id, quod aut verum aut falsum sit (c. 28—30). Quod sublata perceptione, quamvis relicta probabilitate, vitam omnem, sensum, memoriam, artem etc. tolli putet, in eo valde errare. Nam in plerisque actionibus, vel Stoicis consentientibus, tamquam in navigando probabilitate homines duci, eamque ad actiones sufficere, eadem sentire Academicum, quae Stoicum, nihil mutari, iudicio tantum utrumque discrepare, quod ad ipsos sensus nullam vim habeat; memoria etiam errores, non tantum comprehensa teneri, in artibus autem plerisque nos probabilitate duci, nihil dialectica opus esse (c. 30—34). Neque vero ex Antiochi mente eum repugnantia dicere, qui visa concedat aut vera esse aut falsa, nihil tamen inter se differre contendat. Neque enim verum ab Academicis omnino tolli, sed tantum percipiendi signum (c. 34). Deinceps usque ad c. 47 copiose disputat de summorum philosophorum dissensionibus in omnibus philosophiae partibus; ex quo pateat nihil exploratum esse, atque etiam sapientem posse opinari.

Magnum ingenium L. Luculli magnumque opti- 1 1
marum artium studium, tum omnis liberalis et digna homine nobili ab eo percepta doctrina, quibus temporibus florere in foro maxime potuit, caruit omnino rebus urbanis. Ut enim admodum adulescens cum fratre pari pietate et industria praedito paternas inimicitias magna cum gloria est persecutus, in Asiam quaestor profectus ibi permultos annos admirabili quadam laude provinciae praefuit; deinde absens factus aedilis, continuo praetor (licebat enim celerius legis praemio), post in Africam, inde ad consulatum, quem ita gessit, ut diligentiam admirarentur omnes, ingenium agnoscerent. Post ad Mithridaticum bellum missus a senatu non modo opinionem vicit omnium, quae de virtute eius erat, sed etiam gloriam superiorum;
idque eo fuit mirabilius, quod ab eo laus impera- 2

toria non admodum exspectabatur, qui adulescentiam in forensi opera, quaesturae diuturnum tempus Murena bellum in Ponto gerente in Asia *in* pace consumpserat. Sed incredibilis quaedam ingenii magnitudo non desideravit indocilem usus disciplinam. Itaque cum totum iter et navigationem consumpsisset partim in percontando a peritis, partim in rebus gestis legendis, in Asiam factus imperator venit, cum esset Roma profectus rei militaris rudis. Habuit enim divinam quandam memoriam rerum; verborum maiorem Hortensius; sed quo plus in negotiis gerendis res quam verba prosunt, hoc erat memoria illa praestantior; quam fuisse in Themistocle, quem facile Graeciae principem ponimus, singularem ferunt; qui quidem etiam pollicenti cuidam se artem ei memoriae, quae tum primum proferebatur, traditurum respondisse dicitur oblivisci se malle discere, credo, quod haerebant in memoria, quaecumque audierat et viderat. Tali ingenio praeditus Lucullus adiunxerat etiam illam, quam Themistocles spreverat, disciplinam, itaque, ut litteris consignamus, quae monumentis mandare volumus, sic
8 ille in animo res insculptas habebat. Tantus ergo imperator in omni genere belli fuit, proeliis, oppugnationibus, navalibus pugnis totiusque belli instrumento et adparatu, ut ille rex post Alexandrum maxumus hunc a se maiorem ducem cognitum quam quemquam eorum, quos legisset, fateretur. In eodem tanta prudentia fuit in constituendis temperandisque civitatibus, tanta aequitas, ut hodie stet Asia Luculli institutis servandis et quasi vestigiis persequendis. Sed etsi magna cum utilitate rei publicae, tamen diutius, quam vellem, tanta vis virtutis atque ingenii peregrinata afuit ab oculis et fori et curiae. Quin etiam, cum victor a Mithridatico bello revertisset, inimicorum calumnia triennio tardius quam debuerat triumphavit. Nos enim consules introduximus paene in urbem currum clarissimi viri; cuius mihi consilium et auctoritas quid

tum in maximis rebus profuisset, dicerem, nisi de me ipso dicendum esset, quod hoc tempore non est necesse. Itaque privabo potius illum debito testimonio quam id cum mea laude communicem.

2 4 Sed quae populari gloria decorari in Lucullo debuerunt, ea fere sunt et Graecis litteris celebrata et Latinis. Nos autem illa externa cum multis, haec interiora cum paucis ex ipso saepe cognovimus; maiore enim studio Lucullus cum omni litterarum generi, tum philosophiae deditus fuit, quam, qui illum ignorabant, arbitrabantur, nec vero ineunte aetate solum, sed et pro quaestore aliquot annos et in ipso bello, in quo ita magna rei militaris esse occupatio solet, ut non multum imperatori sub ipsis pellibus otii relinquatur. Cum autem e philosophis ingenio scientiaque putaretur Antiochus, Philonis auditor, excellere, eum secum et quaestor habuit et post aliquot annos imperator, quique esset ea memoria, qua ante dixi, ea saepe audiendo facile cognovit, quae vel semel audita meminisse potuisset. Delectabatur autem mirifice lectione librorum, de quibus audiebat.

5 At vereor interdum, ne talium personarum cum amplificare velim, minuam etiam gloriam. Sunt enim multi, qui omnino Graecas non ament litteras, plures, qui philosophiam, reliqui, qui etiamsi haec non improbent, tamen earum rerum disputationem principibus civitatis non ita decoram putent. Ego autem cum Graecas litteras M. Catonem in senectute didicisse acceperim, P. autem Africani historiae loquantur in legatione illa nobili, quam ante censuram obiit, Panaetium unum omnino comitem fuisse, nec litterarum Graecarum nec philosophiae iam ullum auctorem requiro. 6 Restat, ut iis respondeam, qui sermonibus eius modi nolint personas tam graves inligari. Quasi vero clarorum virorum aut tacitos congressus esse oporteat aut ludicros sermones aut rerum conloquia leviorum! Etenim, si quodam in libro vere est a nobis

philosophia laudata, profecto eius tractatio optimo atque amplissimo quoque dignissima est, nec quidquam aliud videndum est nobis, quos populus Romanus hoc in gradu conlocavit, nisi ne quid privatis studiis de opera publica detrahamus. Quodsi, cum fungi munere debebamus, non modo operam nostram numquam a populari coetu removimus, sed ne litteram quidem ullam fecimus nisi forensem, quis reprendet otium nostrum, qui in eo non modo nosmet ipsos hebescere et languere nolumus, sed etiam, ut plurimis prosimus, enitimur? Gloriam vero non modo non minui, sed etiam augeri arbitramur eorum, quorum ad popularis inlustrisque laudes has etiam minus
7 notas minusque pervolgatas adiungimus. Sunt etiam, qui negent in iis, qui in nostris libris disputent, fuisse earum rerum, de quibus disputatur, scientiam. Qui mihi videntur non solum vivis, sed etiam mortuis invidere.

3 Restat unum genus reprehensorum, quibus Academiae ratio non probatur. Quod gravius ferremus, si quisquam ullam disciplinam philosophiae probaret praeter eam, quam ipse sequeretur. Nos autem quoniam contra omnes, qui *se scire arbitrantur*, dicere, quae videntur, solemus, non possumus, quin alii a nobis dissentiant, recusare; quamquam nostra quidem causa facilis est, qui verum invenire sine ulla contentione volumus idque summa cura studioque conquirimus. Etsi enim omnis cognitio multis est obstructa difficultatibus, eaque est et in ipsis rebus obscuritas et in iudiciis nostris infirmitas, ut non sine causa antiquissimi et doctissimi invenire se posse, quod cuperent, diffisi sint, tamen nec illi defecerunt neque nos studium exquirendi defatigati relinquemus; neque nostrae disputationes quidquam aliud agunt, nisi ut in utramque partem dicendo et audiendo eliciant et tamquam exprimant aliquid, quod aut verum sit
8 aut ad id quam proxime accedat; nec inter nos

et eos, qui se scire arbitrantur, quidquam interest, nisi quod illi non dubitant, quin ea vera sint, quae defendunt, nos probabilia multa habemus, quae sequi facile, adfirmare vix possumus; hoc autem liberiores et solutiores sumus, quod integra nobis est iudicandi potestas, nec, ut omnia, quae praescripta et quasi imperata sint, defendamus, necessitate ulla cogimur. Nam ceteri primum ante tenentur adstricti, quam, quid esset optimum, iudicare potuerunt; deinde infirmissimo tempore aetatis aut obsecuti amico cuipiam aut una alicuius, quem primum audierunt, oratione capti de rebus incognitis iudicant et, ad quamcumque sunt disciplinam quasi tempestate delati, ad eam tamquam ad saxum adhaerescunt. Nam, quod dicunt omnia 9
se credere ei, quem iudicent fuisse sapientem, probarem, si id ipsum rudes et indocti iudicare potuissent (statuere enim, qui sit sapiens, vel maxime videtur esse sapientis); sed, ut *potuerint,* potuerunt omnibus rebus auditis, cognitis etiam reliquorum sententiis, iudicaverunt autem re semel audita *atque* ad unius se auctoritatem contulerunt. Sed nescio quo modo plerique errare malunt eamque sententiam, quam adamaverunt, pugnacissime defendere quam sine pertinacia, quid constantissime dicatur, exquirere.

Quibus de rebus et alias saepe nobis multa quaesita et disputata sunt et quondam in Hortensii villa, quae est ad Baulos, cum eo Catulus et Lucullus nosque ipsi postridie venissemus, quam apud Catulum fuissemus. Quo quidem etiam maturius venimus, quod erat constitutum, si ventus esset, Lucullo in Neapolitanum, mihi in Pompeianum navigare. Cum igitur pauca in xysto locuti essemus, tum eodem in spatio consedimus. Hic Catulus: Etsi heri, inquit, 4 10
id, quod quaerebatur, paene explicatum est, ut tota fere quaestio tractata videatur, tamen exspecto ea, quae te pollicitus es, Luculle, ab Antiocho audita dicturum. Equidem, inquit Hortensius, feci plus quam

vellem; totam enim rem Lucullo integram servatam oportuit. Et tamen fortasse servata est; a me enim ea, quae in promptu erant, dicta sunt, a Lucullo autem reconditiora desidero. Tum ille: Non sane, inquit, Hortensi, conturbat me exspectatio tua, etsi nihil est iis, qui placere volunt, tam adversarium; sed quia non laboro, quam valde ea, quae dico, probaturus sim, eo minus conturbor. Dicam enim nec mea nec ea, in quibus non, si *falsa* fuerint, vinci me malim quam vincere. Sed mehercule, ut quidem nunc se causa habet, etsi hesterno sermone labefactata est, mihi tamen videtur esse verissima. Agam igitur, sicut Antiochus agebat; nota enim mihi res est. Nam et vacuo animo illum audiebam et magno studio, eadem de re etiam saepius, ut etiam maiorem exspectationem mei faciam, quam modo fecit Hortensius. Cum ita esset exorsus, ad audiendum ani-
11 mos ereximus. At ille: Cum Alexandriae pro quaestore, inquit, essem, fuit Antiochus mecum, et erat iam antea Alexandriae familiaris Antiochi Heraclitus Tyrius, qui et Clitomachum multos annos et Philonem audierat, homo sane in ista philosophia, quae nunc prope dimissa revocatur, probatus et nobilis; cum quo Antiochum saepe disputantem audiebam, sed utrumque leniter. Et quidem isti libri duo Philonis, de quibus heri dictum a Catulo est, tum erant adlati Alexandriam tumque primum in Antiochi manus venerant; et homo natura lenissumus (nihil enim poterat fieri illo mitius) stomachari tamen coepit. Mirabar; nec enim umquam ante videram. At ille Heracliti memoriam implorans quaerere ex eo, viderenturne illa Philonis, aut ea num vel e Philone vel ex ullo Academico audivisset aliquando. Negabat; Philonis tamen scriptum agnoscebat; nec id quidem dubitari poterat; nam aderant mei familiares, docti homines, P. et C. Selii et Tetrilius Rogus, qui se illa audivisse Romae de Philone et ab eo ipso illos duo libros

dicerent descripsisse. Tum et illa dixit Antiochus, 12 quae heri Catulus commemoravit a patre suo dicta Philoni, et alia plura, nec se tenuit, quin contra suum doctorem librum etiam ederet, qui S o s u s inscribitur. Tum igitur cum et Heraclitum studiose audirem contra Antiochum disserentem et item Antiochum contra Academicos, dedi Antiocho operam diligentius, ut causam ex eo totam cognoscerem. Itaque complures dies adhibito Heraclito doctisque compluribus et in iis Antiochi fratre Aristo et praeterea Aristone et Dione, quibus ille secundum fratrem plurumum tribuebat, multum temporis in ista una disputatione consumpsimus. Sed ea pars, quae contra Philonem erat, praetermittenda est; minus enim acer est adversarius is, qui ista, quae sunt heri defensa, negat Academicos omnino dicere. Etsi enim mentitur, tamen est adversarius lenior. Ad Arcesilan Carneademque veniamus. 5

Quae cum dixisset, sic rursus exorsus est: Pri- 13 mum mihi videmini (me autem nomine appellabat), cum veteres physicos nominatis, facere idem, quod seditiosi cives solent, cum aliquos ex antiquis claros viros proferunt, quos dicant fuisse populares, ut eorum ipsi similes esse videantur. Repetunt iam *a* P. Valerio, qui exactis regibus primo anno consul fuit, commemorant reliquos, qui leges populares de provocationibus tulerint, cum consules essent; tum ad hos notiores, C. Flaminium, qui legem agrariam aliquot annis ante secundum Punicum bellum tribunus plebis tulerit invito senatu et postea bis consul factus sit, L. Cassium, Q. Pompeium; illi quidem etiam P. Africanum referre in eundem numerum solent. Duo vero sapientissimos et clarissimos fratres, P. Crassum et P. Scaevolam, aiunt Ti. Graccho auctores legum fuisse, alterum quidem, ut videmus, palam, alterum, ut suspicantur, obscurius. Addunt etiam C. Marium. Et de hoc quidem nihil mentiuntur. Horum nominibus tot virorum atque tantorum expositis eorum se institutum

14 sequi dicunt. Similiter vos cum perturbare, ut illi rem publicam, sic vos philosophiam bene iam constitutam velitis, Empedoclen, Anaxagoran, Democritum, Parmeniden, Xenophanem, Platonem etiam et Socratem profertis. Sed neque Saturninus, ut nostrum inimicum potissimum nominem, simile quidquam habuit veterum illorum, nec Arcesilae calumnia conferenda est cum Democriti verecundia. Et tamen isti physici raro admodum, cum haerent aliquo loco, exclamant quasi mente incitati, Empedocles quidem, ut interdum mihi furere videatur, abstrusa esse omnia, nihil nos sentire, nihil cernere, nihil omnino quale sit posse reperire; maiorem autem partem mihi quidem omnes isti videntur nimis etiam quaedam adfir-
15 mare plusque profiteri se scire, quam sciant. Quodsi illi tum in novis rebus quasi modo nascentes haesitaverunt, nihilne tot saeculis, summis ingeniis, maxumis studiis explicatum putamus? nonne, cum iam philosophorum disciplinae gravissimae constitissent, tum exortus est, ut in optuma re publica Ti. Gracchus, qui otium perturbaret, sic Arcesilas, qui constitutam philosophiam everteret et in eorum auctoritate delitesceret, qui negavissent quidquam sciri aut percipi posse? quorum e numero tollendus est et Plato et Socrates, alter, quia reliquit perfectissimam disciplinam, Peripateticos et Academicos, nominibus differentes, re congruentes, a quibus Stoici ipsi verbis magis quam sententiis dissenserunt; Socrates autem de se ipse detrahens in disputatione plus tribuebat iis, quos volebat refellere. Ita cum aliud diceret atque sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulatione, quam Graeci *εἰρωνείαν* vocant; quam ait etiam in Africano fuisse Fannius, idque propterea vitiosum in illo non putandum, quod idem fuerit in Socrate.

6 Sed fuerint illa veteribus, si voltis, incognita.
16 Nihilne est igitur actum, quod investigata sunt, posteaquam Arcesilas Zenoni, ut putatur, obtrectans

nihil novi reperienti, sed emendanti superiores immutatione verborum, dum huius definitiones labefactare volt, conatus est clarissimis rebus tenebras obducere? Cuius primo non admodum probata ratio quamquam floruit cum acumine ingenii, tum admirabili quodam lepore dicendi, proxime a Lacyde solo retenta est, post autem confecta a Carneade, qui est quartus ab Arcesila; audivit enim Hegesinum, qui Euandrum audierat, Lacydi discipulum, cum Arcesilae Lacydes fuisset. Sed ipse Carneades diu tenuit; nam nonaginta vixit annos; et, qui illum audierant, admodum floruerunt; e quibus industriae plurimum in Clitomacho fuit (declarat multitudo librorum), ingenii non minus in Hagnone, in Charmada eloquentiae, in Melanthio Rhodio suavitatis. Bene autem nosse Carneaden Stratoniceus Metrodorus putabatur. Iam 17
Clitomacho Philo vester operam multos annos dedit. Philone autem vivo patrocinium Academiae non defuit. Sed, quod nos facere nunc ingredimur, ut contra Academicos disseramus, id quidam e philosophis, et ii quidem non mediocres, faciundum omnino non putabant; nec vero esse ullam rationem disputare cum iis, qui nihil probarent; Antipatrumque Stoicum, qui multus in eo fuisset, reprehendebant nec definiri aiebant necesse esse, quid esset cognitio aut perceptio aut, si verbum e verbo volumus, comprehensio, quam *κατάληψιν* illi vocant; eosque, qui persuadere vellent esse aliquid, quod comprehendi et percipi posset, inscienter facere dicebant, propterea quod nihil esset clarius *ἐναργείᾳ*, ut Graeci, perspicuitatem aut evidentiam nos, si placet, nominemus fabricemurque, si opus erit, verba, ne hic sibi (me appellabat iocans) hoc licere putet soli; sed tamen orationem nullam putabant inlustriorem ipsa evidentia reperiri posse, nec ea, quae tam clara essent, definienda censebant. Alii autem negabant se pro hac evidentia quidquam priores fuisse dicturos, sed ad ea,

quae contra dicerentur, dici oportere putabant, ne qui
18 fallerentur. Plerique tamen et definitiones ipsarum etiam evidentium rerum non improbant et rem idoneam, de qua quaeratur, et homines dignos, quibuscum disseratur, putant. Philo autem dum nova quaedam commovet, quod ea sustinere vix poterat, quae contra Academicorum pertinaciam dicebantur, et aperte mentitur, ut est reprehensus a patre Catulo, et, ut docuit Antiochus, in id ipsum se induit, quod timebat. Cum enim ita negaret quidquam esse, quod comprehendi posset (id enim volumus esse *ἀκατάληπτον*), si illud esset, sicut Zeno definiret, tale visum (iam enim hoc pro *φαντασίᾳ* verbum satis hesterno sermone trivimus), visum igitur impressum effictumque ex eo, unde esset, quale esse non posset ex eo, unde non esset (id nos a Zenone definitum rectissime dicimus; qui enim potest quidquam comprehendi, ut plane confidas perceptum id cognitumque esse, quod est tale, quale vel falsum esse possit?) — hoc cum infirmat tollitque Philo, iudicium tollit incogniti et cogniti. Ex quo efficitur nihil posse comprehendi. Ita imprudens eo, quo minime volt, revolvitur. Quare omnis oratio contra Academiam suscipitur a nobis, ut retineamus eam definitionem, quam Philo voluit evertere. Quam nisi obtinemus, percipi nihil posse concedimus.

7 19 Ordiamur igitur a sensibus; quorum ita clara iudicia et certa sunt, ut, si optio naturae nostrae detur, et ab ea deus aliqui requirat, contentane sit suis integris incorruptisque sensibus, an postulet melius aliquid, non videam, quid quaerat amplius. Nec vero hoc loco exspectandum est, dum de remo inflexo aut de collo columbae respondeam; non enim is sum, qui, quidquid videtur, tale dicam esse, quale videatur. Epicurus hoc viderit et alia multa. Meo autem iudicio ita est maxima in sensibus veritas, si et sani sunt ac valentes, et omnia removentur, quae obstant et impediunt. Itaque et lumen mutari saepe

volumus et situs earum rerum, quas intuemur, et intervalla aut contrahimus aut diducimus multaque facimus usque eo, dum aspectus ipse fidem faciat sui iudicii. Quod idem fit in vocibus, in odore, in sapore, ut nemo sit nostrum, qui in sensibus sui cuiusque generis iudicium requirat acrius. Adhibita 20
vero exercitatione et arte [, ut oculi pictura teneantur, aures cantibus], quis est, quin cernat, quanta vis sit in sensibus? Quam multa vident pictores in umbris et in eminentia, quae nos non videmus! quam multa, quae nos fugiunt in cantu, exaudiunt in eo genere exercitati! qui primo inflatu tibicinis Antiopam esse aiunt aut Andromacham, cum id nos ne suspicemur quidem. Nihil necesse est de gustatu et odoratu loqui, in quibus intellegentia, etsi vitiosa, est quaedam tamen. Quid de tactu, et eo quidem, quem philosophi interiorem vocant, aut doloris aut voluptatis? in quo Cyrenaici solo putant veri esse iudicium, cui adsentiatur. Potestne igitur quisquam dicere inter 21
eum, qui doleat, et inter eum, qui in voluptate sit, nihil interesse? aut, ita qui sentiat, non apertissime insaniat? Atqui, qualia sunt haec, quae sensibus percipi dicimus, talia sequuntur ea, quae non sensibus ipsis percipi dicuntur, sed quodam modo sensibus, ut haec: 'Illud est album, hoc dulce, canorum illud, hoc bene olens, hoc asperum.' Animo iam haec tenemus comprehensa, non sensibus. 'Ille' deinceps 'equus est, ille canis.' Cetera series deinde sequitur maiora nectens, ut haec, quae quasi expletam rerum comprehensionem amplectuntur: 'Si homo est, animal est mortale, rationis particeps.' Quo e genere nobis notitiae rerum imprimuntur, sine quibus nec intellegi quidquam nec quaeri disputarive potest. Quodsi essent 22
falsae notitiae (*ἐννοίας* enim notitias appellare tu videbare), si igitur essent eae falsae aut eius modi visis impressae, qualia visa a falsis discerni non possent, quo tandem iis modo uteremur? quo modo

autem, quid cuique rei consentaneum esset, quid repugnaret, videremus? Memoriae quidem certe, quae non modo philosophiam, sed omnem vitae usum omnesque artes una maxime continet, nihil omnino loci relinquitur. Quae potest enim esse memoria falsorum? aut quid quisquam meminit, quod non animo comprehendit et tenet? ars vero quae potest esse, nisi quae non ex una aut duabus, sed ex multis animi perceptionibus constat? quam si subtraxeris, qui distingues artificem ab inscio? Non enim fortuito hunc artificem dicemus esse, illum negabimus, sed cum alterum percepta et comprehensa tenere videmus, alterum non item. Cumque artium aliud eius modi genus sit, ut tantum modo animo rem cernat, aliud, ut moliatur aliquid et faciat, quo modo aut geometres cernere ea potest, quae aut nulla sunt aut internosci a falsis non possunt, aut is, qui fidibus utitur, explere numeros et conficere versus? Quod idem in similibus quoque artibus continget, quarum omne opus est in faciendo atque agendo. Quid enim est, quod arte effici possit, nisi is, qui artem tractabit, multa perceperit?

8 23 Maxime vero virtutum cognitio confirmat percipi et comprehendi multa posse. In quibus solis inesse etiam scientiam dicimus, quam nos non comprehensionem modo rerum, sed eam stabilem quoque et immutabilem esse censemus, itemque sapientiam, artem vivendi, quae ipsa ex sese habeat constantiam. Ea autem constantia si nihil habeat percepti et cogniti, quaero, unde nata sit aut quo modo. Quaero etiam, ille vir bonus, qui statuit omnem cruciatum perferre, intolerabili dolore lacerari potius, quam aut officium prodat aut fidem, cur has sibi tam graves leges imposuerit, cum, quam ob rem ita oporteret, nihil haberet comprehensi, percepti, cogniti, constituti. Nullo igitur modo fieri potest, ut quisquam tanti aestimet aequitatem et fidem, ut eius conservandae

causa nullum supplicium recuset, nisi iis rebus ad-
sensus sit, quae falsae esse non possint. Ipsa vero 24
sapientia si se ignorabit, sapientia sit necne, quo
modo primum obtinebit nomen sapientiae? deinde quo
modo suscipere aliquam rem aut agere fidenter audebit,
cum certi nihil erit, quod sequatur? cum vero dubi-
tabit, quid sit extremum et ultimum bonorum, igno-
rans, quo omnia referantur, qui poterit esse sapientia?
Atque etiam illud perspicuum est, constitui necesse
esse initium, quod sapientia, cum quid agere incipiat,
sequatur, idque initium esse naturae accommodatum.
Nam aliter adpetitio (eam enim volumus esse ὁρμήν),
qua ad agendum impellimur et id adpetimus, quod
est visum, moveri non potest. Illud autem, quod 25
movet, prius oportet videri eique credi; quod fieri
non potest, si id, quod visum erit, discerni non poterit
a falso. Quo modo autem moveri animus ad adpe-
tendum potest, si id, quod videtur, non percipitur
accommodatumne naturae sit an alienum? Itemque, si,
quid officii sui sit, non occurrit animo, nihil umquam
omnino aget, ad nullam rem umquam impelletur, num-
quam movebitur. Quodsi aliquid aliquando acturus
est, necesse est id ei verum, quod occurrit, videri.
Quid, quod, si ista vera sunt, ratio omnis tollitur 26
quasi quaedam lux lumenque vitae? tamenne in ista
pravitate perstabitis? Nam quaerendi initium ratio
attulit, quae perfecit virtutem, cum esset ipsa ratio
confirmata quaerendo. Quaestio autem est adpetitio
cognitionis quaestionisque finis inventio. At nemo
invenit falsa, nec ea, quae incerta permanent, inventa
esse possunt, sed, cum ea, quae quasi involuta fuerunt,
aperta sunt, tum inventa dicuntur. Sic et initium
quaerendi et exitus percipiundi et comprendendi tenetur.
Argumenti conclusio, quae est Graece ἀπόδειξις, ita
definitur: 'Ratio, quae ex rebus perceptis ad id,
quod non percipiebatur, adducit.'

Quodsi omnia visa eius modi essent, qualia 9 27

isti dicunt, ut ea vel falsa esse possent, neque ea posset ulla notio discernere, quo modo quemquam aut conclusisse aliquid aut invenisse diceremus? aut quae esset conclusi argumenti fides? ipsa autem philosophia, quae rationibus progredi debet, quem habebit exitum? sapientiae vero quid futurum est? quae neque de se ipsa dubitare debet neque de suis decretis, quae philosophi vocant δόγματα, quorum nullum sine scelere prodi poterit. Cum enim decretum proditur, lex veri rectique proditur, quo e vitio et amicitiarum proditiones et rerum publicarum nasci solent. Non potest igitur dubitari, quin decretum nullum falsum possit esse sapientis neque satis sit non esse falsum, sed etiam stabile, fixum, ratum esse debeat, quod movere nulla ratio queat. Talia autem neque esse neque videri possunt eorum ratione, qui illa visa, e quibus omnia decreta sunt nata, negant quicquam a falsis
28 interesse. Ex hoc illud est natum, quod postulabat Hortensius, ut id ipsum saltem perceptum a sapiente diceretis, nihil posse percipi. Sed Antipatro hoc idem postulanti, cum diceret ei, qui adfirmaret nihil posse percipi, unum tamen illud dicere, percipi posse, consentaneum esse, ut alia non possent, Carneades acutius resistebat. Nam tantum abesse dicebat, ut id consentaneum esset, ut maxime etiam repugnaret. Qui enim negaret quicquam esse, quod perciperetur, eum nihil excipere; ita necesse esse ne id ipsum quidem, quod exceptum non esset, comprendi
29 et percipi ullo modo posse. Antiochus ad istum locum pressius videbatur accedere. Quoniam enim id haberent Academici decretum (sentitis enim iam hoc me δόγμα dicere), nihil posse percipi, non debere eos in suo decreto, sicut in ceteris rebus, fluctuari, praesertim cum in eo summa consisteret; hanc enim esse regulam totius philosophiae, constitutionem veri falsi, cogniti incogniti; quam rationem quoniam susciperent docereque vellent, quae visa accipi oporteret, quae

repudiari, certe hoc ipsum, ex quo omne veri falsique iudicium esset, percipere eos debuisse; etenim duo esse haec maxima in philosophia, iudicium veri et finem bonorum, nec sapientem posse esse, qui aut cognoscendi [esse] initium ignoret aut extremum expetendi, ut, aut unde proficiscatur, aut quo perveniendum sit, nesciat; haec autem habere dubia nec iis ita confidere, ut moveri non possint, abhorrere a sapientia plurimum. Hoc igitur modo potius erat ab his postulandum, ut hoc unum saltem, percipi nihil posse, perceptum esse dicerent. Sed de inconstantia totius illorum sententiae, si ulla sententia cuiusquam esse potest nihil adprobantis, sit, ut opinor, dictum satis.

Sequitur disputatio copiosa illa quidem, sed paulo 10 30 abstrusior (habet enim aliquantum a physicis), ut verear, ne maiorem largiar ei, qui contra dicturus est, libertatem et licentiam. Nam quid eum facturum putem de abditis rebus et obscuris, qui lucem eripere conetur? Sed disputari poterat subtiliter, quanto quasi artificio natura fabricata esset primum animal omne, deinde hominem maxime, quae vis esset in sensibus, quem ad modum primo visa nos pellerent, deinde adpetitio ab his pulsa sequeretur, tum ut sensus ad res percipiendas intenderemus. Mens enim ipsa, quae sensuum fons est atque etiam ipsa sensus est, naturalem vim habet, quam intendit ad ea, quibus movetur. Itaque alia visa sic arripit, ut iis statim utatur, alia quasi recondit, e quibus memoria oritur. Cetera autem similitudinibus construit, ex quibus efficiuntur notitiae rerum, quas Graeci tum *ἐννοίας*, tum *προλήψεις* vocant. Eo cum accessit ratio argumentique conclusio rerumque innumerabilium multitudo, tum et perceptio eorum omnium apparet, et eadem ratio perfecta his gradibus ad sapientiam pervenit. Ad rerum igitur scientiam vitaeque constan- 31 tiam aptissima cum sit mens hominis, amplectitur maxime cognitionem et istam *κατάληψιν*, quam, ut

dixi, verbum e verbo exprimentes comprensionem dicemus, cum ipsam per se amat (nihil enim est ei veritatis luce dulcius), tum etiam propter usum. Quocirca et sensibus utitur et artes efficit quasi sensus alteros et usque eo philosophiam ipsam corroborat, ut virtutem efficiat, ex qua re una vita omnis apta est. Ergo ii, qui negant quicquam posse comprendi, haec ipsa eripiunt vel instrumenta vel ornamenta vitae, vel potius etiam totam vitam evertunt funditus ipsumque animal orbant animo, ut difficile sit de temeritate eorum, perinde ut causa postulat, dicere.

32 Nec vero satis constituere possum, quod sit eorum consilium, aut quid velint. Interdum enim cum adhibemus ad eos orationem eius modi, si ea, quae disputentur, vera sint, tum omnia fore incerta, respondent: 'Quid ergo istud ad nos? num nostra culpa est? naturam accusa, quae in profundo veritatem, ut ait Democritus, penitus abstruserit.' Alii autem elegantius, qui etiam queruntur, quod eos insimulemus omnia incerta dicere, quantumque intersit inter incertum et id, quod percipi non possit, docere conantur eaque distinguere. Cum his igitur agamus, qui haec distinguunt, illos, qui omnia sic incerta dicunt, ut, stellarum numerus par an impar sit, quasi desperatos aliquos relinquamus. Volunt enim (et hoc quidem vel maxime vos animadvertebam moveri) probabile aliquid esse et quasi veri simile, eaque se uti regula et in agenda vita et in quaerendo ac disserendo.

11 33 Quae ista regula est [veri et falsi], si notionem veri et falsi, propterea quod ea non possunt internosci, nullam habemus? Nam si habemus, interesse oportet, ut inter rectum et pravum, sic inter verum et falsum. Si nihil interest, nulla regula est, nec potest is, cui est visio veri falsique communis, ullum habere iudicium aut ullam omnino veritatis notam. Nam cum dicunt hoc se unum tollere, ut quicquam possit ita *verum* videri, ut non eodem modo falsum etiam possit

videri, cetera autem concedere, faciunt pueriliter. Quo enim omnia iudicantur, sublato reliqua se negant tollere; ut, si quis quem oculis privaverit, dicat ea, quae cerni possent, se ei non ademisse. Ut enim illa oculis modo agnoscuntur, sic reliqua visis, sed propria veri, non communi veri et falsi nota. Quam ob rem, sive tu probabilem visionem, sive probabilem et quae non impediatur, ut Carneades volebat, sive aliud quid proferes, quod sequare, ad visum illud, de quo agimus, tibi erit revertendum. In eo autem 34
si erit communitas cum falso, nullum erit iudicium, quia proprium communi signo notari non potest. Sin autem commune nihil erit, habeo, quod volo; id enim quaero, quod ita mihi videatur verum, ut non possit item falsum videri. Simili in errore versantur, cum convicio veritatis coacti perspicua a perceptis volunt distinguere et conantur ostendere esse aliquid perspicui, verum illud quidem, impressum in animo atque mente, neque tamen id percipi ac comprendi posse. Quo enim modo perspicue dixeris album esse aliquid, cum possit accidere, ut id, quod nigrum sit, album esse videatur? aut quo modo ista aut perspicua dicemus aut *in animo* impressa subtiliter, cum sit incertum, vere inaniterne moveatur? Ita neque color neque corpus nec veritas nec argumentum nec sensus neque perspicuum ullum relinquitur. Ex hoc illud iis usu venire solet, ut, 35
quicquid dixerint, a quibusdam interrogentur: 'Ergo istuc quidem percipis?' Sed qui ita interrogant, ab iis irridentur. Non enim urguent, ut coarguant neminem ulla de re posse contendere nec adseverare sine aliqua eius rei, quam sibi quisque placere dicit, certa et propria nota. Quod est igitur istuc vestrum probabile? Nam si, quod cuique occurrit et primo quasi aspectu probabile videtur, id confirmatur, quid eo levius? Sin ex circumspectione aliqua et accurata consideratione quod visum sit, id se dicent sequi, tamen exitum non habebunt, primum quia iis visis, inter quae nihil 36

interest, aequaliter omnibus abrogatur fides; deinde, cum dicant posse accidere sapienti, ut, cum omnia fecerit diligentissimeque circumspexerit, exsistat aliquid, quod et veri simile videatur et absit longissime a vero, *ne* si magnam partem quidem, ut solent dicere, ad verum ipsum aut quam proxime accedant, confidere sibi poterunt. Ut enim confidant, notum iis esse debebit insigne veri, quo obscuro et oppresso quod tandem verum sibi videbuntur attingere? Quid autem tam absurde dici potest, quam cum ita loquuntur: 'Est hoc quidem illius rei signum aut argumentum, et ea re id sequor, sed fieri potest, ut id, quod significatur, aut falsum sit aut nihil sit omnino.' Sed de perceptione hactenus. Si quis enim ea, quae dicta sunt, labefactare volet, facile etiam absentibus nobis veritas se ipsa defendet.

12 37 His satis cognitis, quae iam explicata sunt, nunc de adsensione atque adprobatione, quam Graeci *συγκατάθεσιν* vocant, pauca dicemus, non quo non latus locus sit, sed paulo ante iacta sunt fundamenta. Nam cum vim, quae esset in sensibus, explicabamus, simul illud aperiebatur, comprendi multa et percipi sensibus, quod fieri sine adsensione non potest. Deinde cum inter inanimum et animal hoc maxime intersit, quod animal agit aliquid (nihil enim agens ne cogitari quidem potest quale sit), aut ei sensus adimendus est aut ea, quae est in nostra
38 potestate sita, reddenda adsensio. At vero animus quodam modo eripitur iis, quos neque sentire neque adsentiri volunt. Ut enim necesse est lancem in libram ponderibus impositis deprimi, sic animum perspicuis cedere. Nam quo modo non potest animal ullum non adpetere id, quod accommodatum ad naturam adpareat (Graeci id *οἰκεῖον* appellant), sic non potest obiectam rem perspicuam non adprobare. Qamquam, si illa, de quibus disputatum est, vera sunt, nihil attinet de adsensione omnino loqui. Qui enim quid

percipit, adsentitur statim. Sed haec etiam sequuntur, nec memoriam sine adsensione posse constare nec notitias rerum nec artes; idque, quod maximum est, ut sit aliquid in nostra potestate, in eo, qui rei nulli adsentietur, non erit. Ubi igitur virtus, si 39
nihil situm est in ipsis nobis? Maxime autem absurdum vitia in ipsorum esse potestate, neque peccare quemquam nisi adsensione; hoc idem in virtute non esse, cuius omnis constantia et firmitas ex iis rebus constat, quibus adsensa est et quas adprobavit; omninoque ante videri aliquid, quam agamus, necesse est, eique, quod visum sit, adsentiatur. Quare, qui aut visum aut adsensum tollit, is omnem actionem tollit e vita.

Nunc ea videamus, quae contra ab his dispu- 13 40
tari solent. Sed prius oportet vos totius eorum rationis quasi fundamenta cognoscere. Componunt igitur primum artem quandam de iis, quae visa dicimus, eorumque et vim et genera definiunt, in his, quale sit id, quod percipi et comprendi possit, totidem verbis, quot Stoici. Deinde illa exponunt duo, quae quasi contineant omnem hanc quaestionem: quae ita videantur, ut etiam alia eodem modo videri possint nec in iis quicquam intersit, non posse eorum alia percipi, alia non percipi; nihil interesse autem, non modo si omni ex parte eiusdem modi sint, sed etiam si discerni non possint. Quibus positis unius argumenti conclusione tota ab iis causa comprenditur. Composita autem ea conclusio sic est: 'Eorum, quae videntur, alia vera sunt, alia falsa, et, quod falsum est, id percipi non potest; quod autem verum visum est, id omne tale est, ut eiusdem modi falsum etiam possit videri. Et, quae visa sunt eius modi, ut in iis nihil intersit, non potest accidere, ut eorum alia percipi possint, alia non possint. Nullum igitur est visum, quod percipi possit.' Quae autem sumunt, ut 41
concludant id, quod volunt, ex his duo sibi putant

concedi; neque enim quisquam repugnat. Ea sunt haec: quae visa falsa sint, ea percipi non posse, et alterum: inter quae visa nihil intersit, ex iis non posse alia talia esse, ut percipi possint, alia, ut non possint; reliqua vero multa et varia oratione defendunt, quae sunt item duo, unum: quae videantur, eorum alia vera esse, alia falsa, alterum: omne visum, quod sit a vero, tale esse, quale etiam a falso possit
42 esse. Haec duo proposita non praetervolant, sed ita dilatant, ut non mediocrem curam adhibeant et diligentiam. Dividunt enim in partes, et eas quidem magnas, primum in sensus, deinde in ea, quae ducuntur a sensibus et ab omni consuetudine, quam obscurari volunt. Tum perveniunt ad eam partem, ut ne ratione quidem et coniectura ulla res percipi possit. Haec autem universa concidunt etiam minutius. Ut enim de sensibus hesterno sermone vidistis, item faciunt de reliquis in singulisque rebus, quas in minima dispertiunt, volunt efficere iis omnibus, quae visa sint, veris adiuncta esse falsa, quae a veris nihil differant; ea cum talia sint, non posse comprendi.

14 43 Hanc ego subtilitatem philosophia quidem dignissimam iudico, sed ab eorum causa, qui ita disserunt, remotissimam. Definitiones enim et partitiones et horum luminibus utens oratio, tum similitudines dissimilitudinesque et earum tenuis et acuta distinctio fidentium est hominum illa vera et firma et certa esse, quae tutentur, non eorum, qui clament nihilo magis vera illa esse quam falsa. Quid enim agant, si, cum aliquid definierint, roget eos quispiam, num illa definitio possit in aliam rem transferri quamlubet? Si posse dixerint, quid dicere habeant, cur illa vera definitio sit? si negaverint, fatendum sit, quoniam vera definitio transferri non possit in falsum, quod ea definitione explicetur, id percipi posse; quod minime illi volunt. Eadem dici poterunt in omnibus partibus.
44 Si enim dicent ea, de quibus disserent, se dilucide

perspicere nec ulla communione visorum impediri, comprendere ea se posse fatebuntur. Sin autem negabunt vera visa a falsis posse distingui, qui poterunt longius progredi? Occurretur enim, sicut occursum est. Nam concludi argumentum non potest nisi iis, quae ad concludendum sumpta erunt, ita probatis, ut falsa eiusdem modi nulla possint esse. Ergo si rebus comprensis et perceptis nisa et progressa ratio hoc efficiet, nihil posse comprendi, quid potest reperiri, quod ipsum sibi repugnet magis? cumque ipsa natura accuratae orationis hoc profiteatur, se aliquid patefacturam, quod non appareat et, quo id facilius adsequatur, adhibituram et sensus et ea, quae perspicua sint, qualis est istorum oratio, qui omnia non tam esse quam videri volunt? Maxime autem convincuntur, cum haec duo pro congruentibus sumunt tam vehementer repugnantia, primum esse quaedam falsa visa (quod cum volunt, declarant quaedam esse vera), deinde ibidem, inter falsa visa et vera nihil interesse. At primum sumpseras, tamquam interesset. Ita priori posterius, posteriori superius non iungitur.

Sed progrediamur longius et ita agamus, ut nihil 45
nobis adsentati esse videamur, quaeque ab his dicuntur, sic persequamur, ut nihil in praeteritis relinquamus. Primum igitur perspicuitas illa, quam diximus, satis magnam habet vim, ut ipsa per sese ea, quae sint, nobis, ita ut sint, indicet. Sed tamen, ut maneamus in perspicuis firmius et constantius, maiore quadam opus est vel arte vel diligentia, ne ab iis, quae clara sint ipsa per sese, quasi praestigiis quibusdam et captionibus depellamur. Nam qui voluit subvenire erroribus [Epicurus] iis, qui videntur conturbare veri cognitionem, dixitque sapientis esse opinionem a perspicuitate seiungere, nihil profecit; ipsius enim opinionis errorem nullo modo sustulit.

Quam ob rem, cum duae causae perspicuis et 15 46
evidentibus rebus adversentur, auxilia totidem sunt

contra comparanda. Adversatur enim primum, quod parum defigunt animos et intendunt in ea, quae perspicua sunt, ut, quanta luce ea circumfusa sint, possint agnoscere; alterum est, quod fallacibus et captiosis interrogationibus circumscripti atque decepti quidam, cum eas dissolvere non possunt, desciscunt a veritate. Oportet igitur et ea, quae pro perspicuitate responderi possunt, in promptu habere, de quibus iam diximus, et esse armatos, ut occurrere possimus interrogationibus eorum captionesque discu-
47 tere, quod deinceps facere constitui. Exponam igitur generatim argumenta eorum, quoniam ipsi etiam illi solent non confuse loqui. Primum conantur ostendere multa posse videri esse, quae omnino nulla sint, cum animi inaniter moveantur eodem modo rebus iis, quae nullae sint, ut iis, quae sint. Nam cum dicatis, inquiunt, visa quaedam mitti a deo, velut ea, quae in somnis videantur, quaeque oraculis, auspiciis, extis declarentur (haec enim aiunt probari Stoicis, quos contra disputant), quaerunt, quonam modo, falsa visa quae sint, ea deus efficere possit probabilia, quae autem plane proxume ad verum accedant, efficere non possit, aut, si ea quoque possit, cur illa non possit, quae perdifficiliter, internoscantur tamen, et, si haec,
48 cur non, inter quae nihil sit omnino. Deinde, cum mens moveatur ipsa per sese, ut et ea declarant, quae cogitatione depingimus, et ea, quae vel dormientibus vel furiosis videntur non numquam, veri simile est sic etiam mentem moveri, ut non modo non internoscat, vera illa visa sint anne falsa, sed ut in iis nihil intersit omnino; ut si qui tremerent et exalbescerent vel ipsi per se motu mentis aliquo vel obiecta terribili re extrinsecus, nihil ut esset, qui distingueretur tremor ille et pallor, neque ut quicquam interesset inter intestinum et oblatum. Postremo, si nulla visa sunt probabilia, quae falsa sint, alia ratio est; sin autem sunt, cur non etiam, quae non

facile internoscantur? cur non, ut plane nihil intersit?
praesertim cum ipsi dicatis sapientem in furore sustinere
se ab omni adsensu, quia nulla in visis distinctio
appareat.

Ad has omnes visiones inanes Antiochus qui- 16 49
dem et permulta dicebat, et erat de hac una re
unius diei disputatio. Mihi autem non idem faciun-
dum puto, sed ipsa capita dicenda. Et primum qui-
dem hoc reprehendendum, quod captiosissimo genere
interrogationis utuntur, quod genus minime in philo-
sophia probari solet, cum aliquid minutatim et gra-
datim additur aut demitur. Soritas hoc vocant, quia
acervum efficiunt uno addito grano. Vitiosum sane et
captiosum genus! Sic enim adscenditis: 'Si tale visum
obiectum est a deo dormienti, ut probabile sit, cur
non etiam, ut valde veri simile? cur deinde non, ut
difficiliter a vero internoscatur? deinde, ut ne inter-
noscatur quidem? postremo, ut nihil inter hoc et illud
intersit?' Huc si perveneris me tibi primum quid-
que concedente, meum vitium fuerit; sin ipse tua
sponte processeris, tuum. Quis enim tibi dederit aut 50
omnia deum posse aut ita facturum esse, si possit?
quo modo autem sumis, ut, si quid cui simile esse
possit, sequatur, ut etiam difficiliter internosci possit?
deinde, ut ne internosci quidem? postremo, ut eadem
sint? ut, si lupi canibus similes, eosdem dices ad
extremum. Et quidem honestis similia sunt quaedam
non honesta et bonis non bona et artificiosis minime
artificiosa; quid dubitamus igitur adfirmare nihil inter
haec interesse? Ne repugnantia quidem videmus?
nihil est enim, quod de suo genere in aliud genus trans-
ferri possit. At si efficeretur, ut inter visa differentium
generum nihil interesset, reperirentur, quae et in suo
genere essent et in alieno. Quod fieri qui potest?
Omnium deinde inanium visorum una depulsio est, 51
sive illa cogitatione informantur, quod fieri solere
concedimus, sive in quiete, sive per vinum, sive per

insaniam. Nam ab omnibus eiusdem modi visis perspicuitatem, quam mordicus tenere debemus, abesse dicemus. Quis enim, cum sibi fingit aliquid et cogitatione depingit, non, simul ac se ipse commovit atque ad se revocavit, sentit, quid intersit inter perspicua et inania? Eadem ratio est somniorum. Num censes Ennium, cum in hortis cum Servio Galba, vicino suo, ambulavisset, dixisse: 'Visus sum mihi cum Galba ambulare'? At cum somniavit, ita narravit:

........visus Homerus adesse poëta.

Idemque in Epicharmo:

Nám videbar sómniare méd ego esse mórtuum.

Itaque, simul ut experrecti sumus, visa illa con-
17 temnimus neque ita habemus, ut ea, quae in foro
52 gessimus. At enim, dum videntur, eadem est in somnis species eorumque, quae vigilantes videmus. Primum interest; sed id omittamus; illud enim dicimus, non eandem esse vim neque integritatem dormientium et vigilantium nec mente nec sensu. Ne vinulenti quidem, quae faciunt, eadem adprobatione faciunt, qua sobrii; dubitant, haesitant, revocant se interdum iisque, quae videntur, imbecillius adsentiuntur, cumque edormiverunt, illa visa quam levia fuerint, intellegunt. Quod idem contingit insanis, ut et incipientes furere sentiant et dicant aliquid, quod non sit, id videri sibi et, cum relaxentur, sentiant atque illa dicant Alcmaeonis:

Séd mihi neutiquam cór consentit cum
óculorum aspectú..

53 At enim ipse sapiens sustinet se, in furore ne adprobet falsa pro veris. Et alias quidem saepe, si aut in sensibus ipsius est aliqua forte gravitas aut tarditas, aut obscuriora sunt, quae videntur, aut a perspiciendo temporis brevitate excluditur. Quamquam

totum hoc, sapientem aliquando sustinere adsensionem, contra vos est. Si enim inter visa nihil interesset, aut semper sustineret aut numquam. Sed ex hoc genere toto perspici potest levitas orationis eorum, qui omnia cupiunt confundere. Quaerimus gravitatis, constantiae, firmitatis, sapientiae iudicium, utimur exemplis somniantium, furiosorum, ebriosorum; illud attendimus, in hoc omni genere quam inconstanter loquamur? Non enim proferremus vino aut somno oppressos aut mente captos tam absurde, ut tum diceremus interesse inter vigilantium visa et sobriorum et sanorum et eorum, qui essent aliter adfecti, tum nihil interesse. Ne hoc quidem cernunt, omnia 54
se reddere incerta, quod nolunt. Ea dico incerta, quae ἄδηλα Graeci. Si enim res se ita habeant, ut nihil intersit, utrum ita cui videatur ut insano, an *ut* sano, cui possit exploratum esse de sua sanitate? quod velle efficere non mediocris insaniae est. Similitudines vero aut geminorum aut signorum anulis impressorum pueriliter consectantur. Quis enim nostrum similitudines negat esse, cum eae plurimis in rebus appareant? Sed si satis est ad tollendam cognitionem similia esse multa multorum, cur eo non estis contenti, praesertim concedentibus nobis? et cur id potius contenditis, quod rerum natura non patitur, ut non *in* suo quidque genere sit tale, quale est, nec sit in duobus aut pluribus nulla re differens ulla communitas? † ut sibi sint et ova ovorum et apes apium simillimae. Quid pugnas igitur? aut quid tibi vis in geminis? Conceditur enim similes esse, quo contentus esse potueras; tu autem vis eosdem plane esse, 55
non similes, quod fieri nullo modo potest. Dein confugis ad physicos eos, qui maxime in Academia inridentur, a quibus ne tu quidem iam te abstinebis, et ais Democritum dicere innumerabiles esse mundos, et quidem sic quosdam inter sese non solum similes, sed undique perfecte et absolute ita pares, ut inter eos

nihil prorsus intersit [, et eos quidem innumerabiles], itemque homines. Deinde postulas, ut, si mundus ita sit par alteri mundo, ut inter eos ne minimum quidem intersit, concedatur tibi, ut in hoc quoque nostro mundo aliquid alicui sic sit par, ut nihil differat, nihil intersit. Cur enim, inquies, cum ex illis individuis, unde omnia Democritus gigni adfirmat, in reliquis mundis, et in iis quidem innumerabilibus, innumerabiles Q. Lutatii Catuli non modo possint esse, sed etiam sint, in hoc tanto mundo Catulus alter non possit effici?

18 56 Primum quidem me ad Democritum vocas; cui non adsentior potiusque † refallor potest id, quod dilucide docetur a politioribus physicis, singularum rerum singulas proprietates esse. Fac enim antiquos illos Servilios, qui gemini fuerunt, tam similes, quam dicuntur; num censes etiam eosdem fuisse? Non cognoscebantur foris. At domi. Non ab alienis. At a suis. An non videmus hoc usu venire, ut, quos numquam putassemus a nobis internosci posse, eos consuetudine adhibita tam facile internosceremus, uti
57 ne minimum quidem similes esse viderentur? Hic pugnes licet; non repugnabo; quin etiam concedam illum ipsum sapientem, de quo omnis hic sermo est, cum ei res similes occurrant, quas non habeat dinotatas, retenturum adsensum nec umquam ulli viso adsensurum, nisi quod tale fuerit, quale falsum esse non possit. Sed et ad ceteras res habet quandam artem, qua vera a falsis possit distinguere, et ad similitudines istas usus adhibendus est. Ut mater geminos internoscit consuetudine oculorum, sic tu internosces, si adsueveris. Videsne, ut in proverbio sit ovorum inter se similitudo? Tamen hoc accepimus, Deli fuisse complures salvis rebus illis, qui gallinas alere permultas quaestus causa solerent; ii cum ovum inspexerant, quae id gallina peperisset,
58 dicere solebant. Neque id est contra nos. Nam

nobis satis est ova illa non internoscere. Nihilo enim magis adsentiri par *est* hoc illud esse, quam si inter illa omnino nihil interesset. Habeo enim regulam, ut talia visa vera iudicem, qualia falsa esse non possint; ab hac mihi non licet transversum, ut aiunt, digitum discedere, ne confundam omnia. Veri enim et falsi non modo cognitio, sed etiam natura tolletur, si nihil erit, quod intersit; ut etiam illud absurdum sit, quod interdum soletis dicere, cum visa in animos imprimantur, non vos id dicere, inter ipsas impressiones nihil interesse, sed inter species et quasdam formas eorum. Quasi vero non specie visa iudicentur! quae fidem nullam habebunt sublata veri et falsi nota. Illud vero perabsurdum, quod dicitis, pro- 59
babilia vos sequi, si nulla re impediamini. Primum qui potestis non impediri, cum a veris falsa non distent? deinde quod iudicium est veri, cum sit commune falsi? Ex his illa necessario nata est ἐποχή, id est adsensionis retentio, in qua melius sibi constitit Arcesilas, si vera sunt, quae de Carneade non nulli existimant. Si enim percipi nihil potest, quod utrique visum est, tollendus adsensus est. Quid enim est tam futtile, quam quicquam adprobare non cognitum? Carneadem autem etiam heri audiebamus solitum esse *eo* delabi interdum, ut diceret opinaturum, id est peccaturum, esse sapientem. Mihi porro non tam certum est esse aliquid, quod comprendi possit, de quo iam nimium etiam diu disputo, quam sapientem nihil opinari, id est numquam adsentiri rei vel falsae vel incognitae. Restat illud, quod dicunt, veri 60
inveniundi causa contra omnia dici oportere et pro omnibus. Volo igitur videre, quid invenerint. Non solemus, inquit, ostendere. — Quae sunt tandem ista mysteria? aut cur celatis, quasi turpe aliquid, sententiam vestram? — Ut, qui audient, inquit, ratione potius quam auctoritate ducantur. — Quid, si utrumque? num peius est? Unum tamen illud non celant,

nihil esse, quod percipi possit. An in eo auctoritas nihil obest? Mihi quidem videtur vel plurimum. Quis enim ista tam aperte perspicueque et perversa et falsa secutus esset, nisi tanta in Arcesila, multo etiam maior in Carneade et copia rerum et dicendi vis fuisset?

19 61 Haec Antiochus fere et Alexandreae tum et multis annis post multo etiam adseverantius, in Syria cum esset mecum, paulo ante quam est mortuus. Sed iam confirmata causa te, hominem amicissimum (me autem appellabat) et aliquot annis minorem natu, non dubitabo monere: Tune, cum tantis laudibus philosophiam extuleris Hortensiumque nostrum dissentientem commoveris, eam philosophiam sequere, quae confundit vera cum falsis, spoliat nos iudicio, privat adprobatione omni, orbat sensibus? Et Cimmeriis quidem, quibus aspectum solis sive deus aliquis sive natura ademerat sive eius loci, quem incolebant, situs, ignes tamen aderant, quorum illis uti lumine licebat; isti autem, quos tu probas, tantis offusis tenebris ne scintillam quidem ullam nobis ad dispiciendum reliquerunt; quos si sequamur, iis vinclis simus adstricti,
62 ut nos commovere nequeamus. Sublata enim adsensione omnem et motum animorum et actionem rerum sustulerunt; quod non modo recte fieri, sed omnino fieri non potest. Provide etiam, ne uni tibi istam sententiam minime liceat defendere. An tu, cum res occultissimas aperueris in lucemque protuleris iuratusque dixeris ea te comperisse (quod mihi quoque licebat, qui ex te illa cognoveram), negabis esse rem ullam, quae cognosci, comprendi, percipi possit? Vide, quaeso, etiam atque etiam, ne illarum quoque rerum pulcherrimarum a te ipso minuatur auctoritas. Quae cum dixisset ille, finem fecit.

63 Hortensius autem vehementer admirans (quod quidem perpetuo Lucullo loquente fecerat, ut etiam manus saepe tolleret; nec mirum; nam numquam

arbitror contra Academiam dictum esse subtilius) me quoque, iocansne an ita sentiens (non enim satis intellegebam), coepit hortari, ut sententia desisterem. Tum mihi Catulus: Si te, inquit, Luculli oratio flexit, quae est habita memoriter, accurate, copiose, taceo neque te, quo minus, si tibi ita videatur, sententiam mutes, deterrendum puto. Illud vero non censuerim, ut eius auctoritate moveare. Tantum enim te modo monuit, inquit adridens, ut caveres, ne quis improbus tribunus plebis, quorum vides quanta copia semper futura sit, arriperet te et in contione quaereret, qui tibi constares, cum idem negares quicquam certi posse reperiri, idem te comperisse dixisses. Hoc, quaeso, cave, ne te terreat. De causa autem ipsa malim quidem te ab hoc dissentire; sin cesseris, non magnopere mirabor. Memini enim Antiochum ipsum, cum annos multos alia sensisset, simul ac visum sit, sententia destitisse. Haec cum dixisset Catulus, me omnes intueri.

Tum ego non minus commotus, quam soleo in 20 64
causis maioribus, huius modi quadam oratione sum exorsus: Me, Catule, oratio Luculli de ipsa re ita movit, ut docti hominis et copiosi et parati et nihil praetereuntis eorum, quae pro illa causa dici possent, non tamen ut ei responderi posse diffiderem; auctoritas autem tanta plane me movebat, nisi tu opposuisses non minorem tuam. Adgrediar igitur, si pauca ante quasi de fama mea dixero. Ego **65**
enim si aut ostentatione aliqua adductus aut studio certandi ad hanc potissimum philosophiam me adplicavi, non modo stultitiam meam, sed etiam mores et naturam condemnandam puto. Nam si in minimis rebus pertinacia reprehenditur, calumnia etiam coërcetur, ego de omni statu consilioque totius vitae aut certare cum aliis pugnaciter aut frustrari cum alios, tum etiam me ipsum velim? Itaque, nisi ineptum putarem in tali disputatione id facere, quod, cum de

re publica disceptatur, fieri interdum solet, iurarem
per Iovem deosque penates me et ardere studio veri
66 reperiendi et ea sentire, quae dicerem. Qui enim
possum non cupere verum invenire, cum gaudeam, si
simile veri quid invenerim? Sed, ut hoc pulcherrimum
esse iudico, vera videre, sic pro veris probare falsa
turpissimum est. Nec tamen ego is sum, qui nihil
umquam falsi adprobem, qui numquam adsentiar, qui
nihil opiner; sed quaerimus de sapiente. Ego vero
ipse et magnus quidem sum opinator (non enim sum
sapiens) et meas cogitationes sic derigo, non ad illam
parvulam Cynosuram,

Qua fidunt duce nocturna Phoenices in alto,

ut ait Aratus, eoque derectius gubernant, quod eam
tenent,

Quae cursu interiore brevi convertitur orbe,

sed Helicen et clarissimos Septemtriones, id est rationes
has latiore specie, non ad tenue elimatas. Eo fit, ut
errem et vager latius. Sed non de me, ut dixi, sed
de sapiente quaeritur. Visa enim ista cum acriter
mentem sensumve pepulerunt, accipio iisque interdum
etiam adsentior nec percipio tamen; nihil enim ar-
bitror posse percipi. Non sum sapiens; itaque visis
cedo neque possum resistere. Sapientis autem hanc
censet Arcesilas vim esse maximam Zenoni adsentiens,
cavere, ne capiatur, ne fallatur, videre. Nihil est
enim ab ea cogitatione, quam habemus de gravitate
sapientis, errore, levitate, temeritate diiunctius. Quid
igitur loquar de firmitate sapientis? quem quidem
nihil opinari tu quoque, Luculle, concedis. Quod
quoniam a te probatur (ut praepostere tecum agam;
mox referam me ad ordinem), haec primum con-
21 67 clusio quam habeat vim, considera: 'Si ulli rei
sapiens adsentietur umquam, aliquando etiam opina-
bitur; numquam autem opinabitur; nulli igitur rei
adsentietur.' Hanc conclusionem Arcesilas probabat;

confirmabat enim et primum et secundum. Carneades [non numquam secundum] illud dabat, adsentiri aliquando. Ita sequebatur etiam opinari; quod tu non vis, et recte, ut mihi videris. Sed illud primum, sapientem, si adsensurus esset, etiam opinaturum, falsum esse et Stoici dicunt et eorum adstipulator Antiochus; posse enim eum falsa a veris et, quae non possint percipi, ab iis, quae possint, distinguere. Nobis autem primum, etiamsi quid percipi possit, 68 tamen ipsa consuetudo adsentiendi periculosa esse videtur et lubrica. Quam ob rem, cum tam vitiosum esse constet adsentiri quicquam aut falsum aut incognitum, sustinenda est potius omnis adsensio, ne praecipitet, si temere processerit. Ita enim finitima sunt falsa veris eaque, quae percipi non possunt, *iis, quae possunt* (si modo ea sunt quaedam; iam enim videbimus), ut tam in praecipitem locum non debeat se sapiens committere. Sin autem omnino nihil esse, quod percipi possit, a me sumpsero et, quod tu mihi das, accepero, sapientem nihil opinari, effectum illud erit, sapientem adsensus omnes cohibiturum, ut videndum tibi sit, idne malis, an aliquid opinaturum esse sapientem. Neutrum, inquies, illorum. Nitamur igitur nihil posse percipi; etenim de eo omnis est controversia.

Sed prius pauca cum Antiocho, qui haec ipsa, 22 69 quae a me defenduntur, et didicit apud Philonem tam diu, ut constaret diutius didicisse neminem, et scripsit de his rebus acutissime, et idem haec non acrius accusavit in senectute, quam antea defensitaverat. Quamvis igitur fuerit acutus, ut fuit, tamen inconstantia levatur auctoritas. Quis enim iste dies inluxerit, quaero, qui illi ostenderit eam, quam multos annos esse negitavisset, veri et falsi notam. Excogitavit aliquid? Eadem dicit, quae Stoici. Paenituit illa sensisse? Cur non se transtulit ad alios, et maxime ad Stoicos? eorum enim erat propria ista dissensio. Quid? eum Mnesarchi paenitebat? quid? Dar-

dani? qui erant Athenis tum principes Stoicorum. Numquam a Philone discessit, nisi posteaquam ipse
70 coepit, qui se audirent, habere. Unde autem subito vetus Academia revocata est? Nominis dignitatem videtur, cum a re ipsa descisceret, retinere voluisse, quod erant qui illum gloriae causa facere dicerent sperantem fore ut ii, qui se sequerentur, Antiochii vocarentur. Mihi autem magis videtur non potuisse sustinere concursum omnium philosophorum. Etenim de ceteris sunt inter illos non nulla communia; haec Academicorum est una sententia, quam reliquorum philosophorum nemo probet. Itaque cessit, et ut ii, qui sub Novis solem non ferunt, item ille, cum aestuaret, veterum, ut Maenianorum, sic Acade-
71 micorum umbram secutus est. Quoque solebat uti argumento tum, cum ei placebat nihil posse percipi, cum quaereret, Dionysius ille Heracleotes utrum comprehendisset certa illa nota, qua adsentiri dicitis oportere, illudne, quod multos annos tenuisset Zenonique magistro credidisset, honestum quod esset, id bonum solum esse, an, quod postea defensitavisset, honesti inane nomen esse, voluptatem esse summum bonum: qui ex illius commutata sententia docere vellet nihil ita signari in animis nostris a vero posse, quod non eodem modo posset a falso, is curavit, quod argumentum ex Dionysio ipse sumpsisset, ex eo ceteri sumerent. Sed cum hoc alio loco plura, nunc ad ea, quae a te, Luculle, dicta sunt.

23 Et primum, quod initio dixisti, videamus quale
72 sit, similiter a nobis de antiquis philosophis commemorari, atque seditiosi solerent claros viros, sed tamen populares aliquos nominare. Illi cum res novas tractent, similes bonorum videri volunt; nos autem ea dicimus nobis videri, quae vosmet ipsi nobilissimis philosophis placuisse conceditis. Anaxagoras nivem nigram dixit esse. Ferres me, si ego idem dicerem? Tu, ne si dubitarem quidem. At quis est

hic? num sophistes? sic enim appellabantur ii, qui
ostentationis aut quaestus causa philosophabantur.
Maxima fuit et gravitatis et ingenii gloria. Quid 73
loquar de Democrito? quem cum eo conferre possu-
mus non modo ingenii magnitudine, sed etiam animi?
qui ita sit ausus ordiri: 'Haec loquor de uni-
versis.' Nihil excipit, de quo non profiteatur. Quid
enim esse potest extra universa? Quis hunc philo-
sophum non anteponit Cleanthi, Chrysippo, reliquis
inferioris aetatis? qui mihi cum illo collati quintae
classis videntur. Atque is non hoc dicit, quod nos,
qui veri esse aliquid non negamus, percipi posse
negamus; ille verum plane negat esse; sensus quidem
non obscuros dicit, sed tenebricosos; sic enim ap-
pellat eos. Is, qui hunc maxime est admiratus, Chius
Metrodorus, initio libri, qui est de natura: 'Nego'
inquit 'scire nos, sciamusne aliquid, an nihil
sciamus, ne id ipsum quidem, nescire aut scire,
scire nos, nec omnino, sitne aliquid, an nihil
sit.' Furere tibi Empedocles videtur, at mihi dignissi- 74
mum rebus iis, de quibus loquitur, sonum fundere.
Num ergo is excaecat nos aut orbat sensibus, si
parum magnam vim censet in iis esse ad ea, quae
sub eos subiecta sunt, iudicanda? Parmenides, Xeno-
phanes, minus bonis quamquam versibus, sed tamen
illi versibus increpant eorum adrogantiam quasi irati,
qui, cum sciri nihil possit, audeant se scire dicere.
Et ab his aiebas removendum Socraten et Platonem.
Cur? an de ullis certius possum dicere? Vixisse
cum iis equidem videor; ita multi sermones perscripti
sunt, e quibus dubitari non possit, quin Socrati nihil
sit visum sciri posse; excepit unum tantum, scire se
nihil se scire, nihil amplius. Quid dicam de Platone?
qui certe tam multis libris haec persecutus non esset,
nisi probavisset. Ironiam enim alterius, perpetuam
praesertim, nulla fuit ratio persequi. Videorne tibi 24 75
non, ut Saturninus, nominare modo inlustres homines,

sed etiam imitari numquam nisi clarum, nisi nobilem? Atqui habebam molestos vobis, sed minutos, Stilponem, Diodorum, Alexinum, quorum sunt contorta et aculeata quaedam sophismata; sic enim appellantur fallaces conclusiunculae. Sed quid eos colligam, cum habeam Chrysippum, qui fulcire putatur porticum Stoicorum? Quam multa ille contra sensus, quam multa contra omnia, quae in consuetudine probantur! At dissolvit idem. Mihi quidem non videtur; sed dissolverit sane. Certe tam multa non collegisset, quae nos fallerent probabilitate magna, nisi videret iis re-
76 sisti non facile posse. Quid Cyrenaici? [videntur] minime contempti philosophi, qui negant esse quicquam, quod percipi possit extrinsecus; ea se sola percipere, quae tactu intumo sentiant, ut dolorem, ut voluptatem; neque se, quo quid colore aut quo sono sit, scire, sed tantum sentire adfici se quodam modo.

Satis multa de auctoribus. Quamquam ex me quaesieras, nonne putarem post illos veteres tot saeculis inveniri verum potuisse tot ingeniis tantisque studiis quaerentibus. Quid inventum sit, paulo post videro, te ipso quidem iudice. Arcesilan vero non obtrectandi causa cum Zenone pugnavisse, sed verum inve-
77 nire voluisse sic intellegitur: Nemo umquam superiorum non modo expresserat, sed ne dixerat quidem posse hominem nihil opinari, nec solum posse, sed ita necesse esse sapienti. Visa est Arcesilae cum vera sententia, tum honesta et digna sapiente; quaesivit de Zenone fortasse, quid futurum esset, si nec percipere quicquam posset sapiens nec opinari sapientis esset. Ille, credo, nihil opinaturum, quoniam esset, quod percipi posset. Quid ergo id esset? Visum, credo. Quale igitur visum? Tum illum ita definisse: ex eo, quod esset, sicut esset, impressum et signatum et effictum. Post requisitum, etiamne, si eiusdem modi esset visum verum, quale vel falsum. Hic Zenonem vidisse acute nullum esse visum, quod percipi posset, si id tale

esset ab eo, quod est, ut eiusdem modi ab eo, quod
non est, posset esse. Recte consensit Arcesilas; ad
definitionem additum: neque enim falsum percipi posse
neque verum, si esset tale, quale vel falsum. Incu-
buit autem in eas disputationes, ut doceret nullum
tale esse visum a vero, ut non eiusdem modi etiam
a falso posset esse. Haec est una contentio, quae 78
adhuc permanserit. Nam illud, nulli rei adsensurum
esse sapientem, nihil ad hanc controversiam pertine-
bat. Licebat enim nihil percipere et tamen opinari,
quod a Carneade dicitur probatum; equidem Clito-
macho plus quam Philoni aut Metrodoro credens hoc
magis ab eo disputatum quam probatum puto. Sed
id omittamus. Illud certe opinatione et perceptione
sublata sequitur, omnium adsensionum retentio, ut, si
ostendero nihil posse percipi, tu concedas numquam
adsensurum esse.

Quid ergo est, quod percipi possit, si ne sen- 25 79
sus quidem vera nuntiant? quos tu, Luculle, com-
muni loco defendis, quod ne ita facere posses, id-
circo heri non necessario loco contra sensus tam multa
dixeram. Tu autem te negas infracto remo neque
columbae collo commoveri. Primum cur? nam et in
remo sentio non esse id, quod videatur, et in columba
pluris videri colores nec esse plus uno. Deinde
nihilne praeterea diximus? Maneant illa omnia; labo-
rat ista causa. Veraces sanos esse sensus dicis; igi-
tur semper auctorem habes eum, qui magno suo peri-
culo causam agat; eo enim rem demittit Epicurus, si
unus sensus semel in vita mentitus sit, nulli umquam
esse credendum. Hoc est verum esse, confidere suis 80
testibus et †inportata insistere! Itaque Timagoras
Epicureus negat sibi umquam, cum oculum torsisset,
duas ex lucerna flammulas esse visas; opinionis enim
esse mendacium, non oculorum. Quasi quaeratur, quid
sit, non, quid videatur. Sit hic quidem maiorum si-
milis; tu vero, qui visa sensibus alia vera dicas esse,

alia falsa, qui ea distinguis? Sed desine, quaeso, communibus locis; domi nobis ista nascuntur. Si, inquis, deus te interroget, sanis modo et integris sensibus num amplius quid desideres, quid respondeas? — Utinam quidem roget! audiet, quam nobiscum male egerit. Ut enim vera videamus, quam longe videmus? Ego Catuli Cumanum ex hoc loco cerno [regionem video], Pompeianum non cerno, neque quicquam interiectum est, quod obstet, sed intendi acies longius non potest. O praeclarum prospectum! Puteolos videmus, at familiarem nostrum C. Avianium fortasse in por-
81 ticu Neptuni ambulantem non videmus. At ille nescio qui, qui in scholis nominari solet, mille et octingenta stadia quod abesset, videbat. Quaedam volucres longius. Responderem igitur audacter isti vestro deo me plane his oculis non esse contentum. Dicet me acrius videre quam illos pisces fortasse, qui neque videntur a nobis et nunc quidem sub oculis sunt, neque ipsi nos suspicere possunt. Ergo ut illis aqua, sic nobis aër crassus offunditur. At amplius non desideramus. Quid? talpam num desiderare lumen putas? Neque tam quererer cum deo, quod parum longe, quam quod falsum viderem. Videsne navem illam? stare nobis videtur; at iis, qui in navi sunt, moveri haec villa. Quaere rationem, cur ita videatur; quam ut maxime inveneris, quod haud scio an non possis, non
26 tu verum *te* testem habere, sed eum non sine causa
82 falsum testimonium dicere ostenderis. Quid ego de nave? vidi enim a te remum contemni. Maiora fortasse quaeris. Quid potest esse sole maius? quem mathematici amplius duodeviginti partibus confirmant maiorem esse quam terram. Quantulus nobis videtur! mihi quidem quasi pedalis; Epicurus autem posse putat etiam minorem esse eum, quam videatur, sed non multo; ne maiorem quidem multo putat esse, vel tantum esse, quantus videatur, ut oculi aut nihil mentiantur aut non multum mentiantur. Ubi igitur illud est 'semel'?

Sed ab hoc credulo, qui numquam sensus mentiri putat, discedamus. Quid? ne nunc quidem, cum ille sol, qui tanta incitatione fertur, ut, celeritas eius quanta sit, ne cogitari quidem possit, tamen nobis stare videatur? Sed ut minuam controversiam, videte, quae- 83
so, quam in parvo lis sit. Quattuor sunt capita, quae concludant nihil esse, quod nosci, percipi, comprehendi possit, de quo haec tota quaestio est. E quibus primum est esse aliquod visum falsum, secundum non posse id percipi, tertium, inter quae visa nihil intersit, fieri non posse, ut eorum alia percipi possint, alia non possint, quartum nullum esse visum verum a sensu profectum, cui non adpositum sit visum aliud, quod ab eo nihil intersit, quodque percipi non possit. Horum quattuor capitum secundum et tertium omnes concedunt; primum Epicurus non dat; vos, quibuscum res est, id quoque conceditis. Omnis pugna de quarto est. Qui igitur P. Servilium Geminum videbat, si 84
Quintum se videre putabat, incidebat in eius modi visum, quod percipi non posset, quia nulla nota verum distinguebatur a falso; qua distinctione sublata quam haberet in C. Cotta, qui bis cum Gemino consul fuit, agnoscendo eius modi notam, quae falsa esse non posset? Negas tantam similitudinem in rerum natura esse. Pugnas omnino, sed cum adversario facili. Ne sit sane; videri certe potest. Fallet igitur sensum, et si una fefellerit similitudo, dubia omnia reddiderit. Sublato enim iudicio illo, quo oportet agnosci, etiamsi ipse erit, quem videris, qui tibi videbitur, tamen non ea nota iudicabis, qua dicis oportere, ut non possit esse eiusdem modi falsa. Quando 85
igitur potest tibi P. Geminus Quintus videri, quid habes explorati, cur non possit tibi Cotta videri, qui non sit, quoniam aliquid videtur esse, quod non est? Omnia dicis sui generis esse, nihil esse idem, quod sit aliud. Stoicum istuc quidem nec admodum credibile, 'nullum esse pilum omnibus rebus talem, qualis

sit pilus alius, nullum granum.' Haec refelli possunt, sed pugnare nolo. Ad id enim, quod agitur, nihil interest, omnibusne partibus visa res nihil differat, an internosci non possit, etiamsi differat. Sed, si hominum similitudo tanta esse non potest, ne signorum quidem? Dic mihi, Lysippus eodem aere, eadem temperatione, eodem caelo, †aqua, ceteris omnibus centum Alexandros eiusdem modi facere non posset? Qua
86 igitur notione discerneres? Quid, si in eiusdem modi cera centum sigilla hoc anulo impressero? ecquae poterit in agnoscendo esse distinctio? an tibi erit quaerendus anularius aliqui, quoniam gallinarium invenisti Deliacum illum, qui ova cognosceret?
27 Sed adhibes artem advocatam etiam sensibus. Pictor videt, quae nos non videmus, et, simul inflavit tibicen, a perito carmen agnoscitur. Quid? hoc nonne videtur contra te valere, si sine magnis artificiis, ad quae pauci accedunt, nostri quidem generis admodum, nec videre nec audire possimus? Iam illa praeclara, quanto artificio esset sensus nostros mentemque et
87 totam constructionem hominis fabricata natura! Cur non extimescam opinandi temeritatem? Etiamne hoc adfirmare potes, Luculle, esse aliquam vim, cum prudentia et consilio scilicet, quae finxerit vel, ut tuo verbo utar, quae 'fabricata sit' hominem? Qualis ista 'fabrica' est? ubi adhibita? quando? cur? quo modo? Tractantur ista ingeniose, disputantur etiam eleganter; denique videantur sane, ne adfirmentur modo. Sed de physicis mox, et quidem ob eam causam, ne tu, qui id me facturum paulo ante dixeris, videare mentitus. Sed ut ad ea, quae clariora sunt, veniam, res iam universas profundam, de quibus volumina impleta sunt non a nostris solum, sed etiam a Chrysippo; de quo queri solent Stoici, dum studiose omnia conquisierit contra sensus et perspicuitatem contraque omnem consuetudinem contraque rationem, ipsum sibi respondentem inferiorem fuisse, itaque ab eo armatum esse

Carneadem. Ea sunt eius modi, quae a te diligen- 88
tissime tractata sunt: Dormientium et vinulentorum et furiosorum visa imbecilliora esse dicebas quam vigilantium, siccorum, sanorum. Quo modo? quia, cum experrectus esset Ennius, non diceret se vidisse Homerum, sed visum esse, Alcmaeo autem:

Séd mihi neutiquam cór consentit . . . .

Similia de vinulentis. Quasi quisquam neget et, qui experrectus sit, eum somniasse *se* et, cuius furor consederit, putare non fuisse ea vera, quae essent sibi visa in furore. Sed non id agitur; tum, cum videbantur, quo modo viderentur, id quaeritur. Nisi vero Ennium non putamus ita totum illud audivisse:

O pietas animi . . . .,

si modo id somniavit, ut si vigilans audiret. Experrectus enim potuit illa visa putare, ut erant, somnia; dormienti vero aeque ac vigilanti probabantur. Quid? Iliona somno illo:

Matér, te appello. . . . .

nonne ita credit filium locutum, ut experrecta etiam crederet? Unde enim illa:

Age adsta, mane, audi; iteradum eadem ista mihi!

num videtur minorem habere visis quam vigilantes fidem?

Quid loquar de insanis? qualis tandem fuit adfinis 28 89
tuus, Catule, Tuditanus? quisquam sanissimus tam certa putat, quae videt, quam is putabat, quae videbantur? Quid? ille, qui:

Videó, video te. Víve, Ulixes, dúm licet,

nonne etiam bis exclamavit se videre, cum omnino non videret? Quid? apud Euripidem Hercules cum, ut Eurysthei filios, ita suos configebat sagittis, cum

uxorem interemebat, cum conabatur etiam patrem, non perinde movebatur falsis, ut veris moveretur? Quid? ipse Alcmaeo tuus, qui negat 'cor sibi cum oculis consentire', nonne ibidem incitato furore:

unde haec flamma oritur?

et illa deinceps:

†Incede, incede; adsunt, me expetunt.

Quid? cum virginis fidem implorat:

Fer mi aúxilium, pestem ábige a me, flammíferam hanc vim, quae me éxcruciat!
Caerúleo incinctae angui íncedunt, circúmstant cum ardentíbus taedis,

num dubitas, quin sibi haec videre videatur? Itemque cetera:

Inténdit crinitús Apollo
Arcum aúratum, luna ínnixus,
Diána facem iacit á laeva.

90 Qui magis haec crederet, si essent, quam credebat, quia videbantur? Apparet enim iam 'cor cum oculis consentire.' Omnia autem haec proferuntur, ut illud efficiatur, quo certius nihil potest esse, inter visa vera et falsa ad animi adsensum nihil interesse. Vos autem nihil agitis, cum illa falsa vel furiosorum vel somniantium recordatione ipsorum refellitis. Non enim id quaeritur, qualis recordatio fieri soleat eorum, qui experrecti sint, aut eorum, qui furere destiterint, sed qualis visio fuerit aut furentium aut somniantium tum, cum movebantur. Sed abeo a sensibus.

91 Quid est, quod ratione percipi possit? Dialecticam inventam esse dicitis veri et falsi quasi disceptatricem et iudicem. Cuius veri et falsi? et in qua re? In geometriane quid sit verum aut falsum, dialecticus iudicabit, an in litteris, an in musicis? At ea

non novit. In philosophia igitur? Sol quantus sit, quid ad illum? Quod sit summum bonum, quid habet, ut queat iudicare? Qui digitur iudicabit? Quae coniunctio, quae diiunctio vera sit, quid ambigue dictum sit, quid sequatur quamque rem, quid repugnet, si haec et horum similia iudicat, de se ipsa iudicat. Plus autem pollicebatur. Nam haec quidem iudicare ad ceteras res, quae sunt in philosophia multae atque magnae, non est satis. Sed quoniam tantum in ea arte ponitis, 92
videte, ne contra vos tota nata sit; quae primo progressu festive tradit elementa loquendi et ambiguorum intellegentiam concludendique rationem, tum paucis additis venit ad soritas, lubricum sane et periculosum locum, quod tu modo dicebas esse vitiosum interrogandi genus. Quid ergo? istius vitii num 29
nostra culpa est? Rerum natura nullam nobis dedit cognitionem finium, ut ulla in re statuere possimus, quatenus; nec hoc in acervo tritici solum, unde nomen est, sed nulla omnino in re minutatim interrogati, dives pauper, clarus obscurus sit, multa pauca, magna parva, longa brevia, lata angusta, quanto aut addito aut dempto certum respondeamus, [non] habemus. At vitiosi sunt soritae. Frangite igitur eos, si 93
potestis, ne molesti sint; erunt enim, nisi cavetis. Cautum est, inquit. Placet enim Chrysippo, cum gradatim interrogetur verbi causa, tria pauca sint anne multa, aliquanto prius quam ad multa perveniat, quiescere, id est, quod ab iis dicitur, *ἡσυχάζειν*. Per me vel stertas licet, inquit Carneades, non modo quiescas. Sed quid proficit? Sequitur enim, qui te ex somno excitet et eodem modo interroget: 'Quo in numero conticuisti, si ad eum numerum unum addidero, multane erunt?' Progrediere rursus, quoad videbitur. Quid plura? hoc enim fateris, neque ultimum te paucorum neque primum multorum respondere posse. Cuius generis error ita manat, ut non videam, quo non possit accedere. Nihil me laedit, inquit; ego 94

enim ut agitator callidus, prius quam ad finem veniam, equos sustinebo, eoque magis, si locus is, quo ferentur equi, praeceps erit. Sic me, inquit, ante sustineo nec diutius captiose interroganti respondeo. Si habes, quod liqueat, neque respondes, superbe; si non habes, ne tu quidem percipis. Si, quia obscura, concedo; sed negas te usque ad obscura progredi; inlustribus igitur rebus insistis. Si id tantum modo, ut taceas, nihil adsequeris. Quid enim ad illum, qui te captare vult, utrum tacentem inretiat te, an loquentem? Sin autem usque ad novem verbi gratia sine dubitatione respondes pauca esse, in decumo insistis, etiam a certis et inlustrioribus cohibes adsensum; hoc idem me in obscuris facere non sinis. Nihil igitur te contra soritas ars ista adiuvat, quae, nec augendi nec minuendi quid aut primum sit aut postremum, docet.
95 Quid, quod eadem illa ars quasi Penelope telam retexens tollit ad extremum superiora? Utrum ea vestra an nostra culpa est? Nempe fundamentum dialecticae est, quidquid enuntietur (id autem appellant ἀξίωμα, quod est quasi ecfatum), aut verum esse aut falsum. Quid igitur? haec vera an falsa sunt: 'Si te mentiri dicis idque verum dicis, mentiris *an* verum dicis?' Haec scilicet inexplicabilia esse dicitis. Quod est odiosius quam illa, quae nos
30 non comprehensa et non percepta dicimus. Sed hoc omitto; illud quaero: Si ista explicari non possunt, nec eorum ullum iudicium invenitur, ut respondere possitis, verane an falsa sint, ubi est illa definitio, ecfatum esse id, quod aut verum aut falsum sit? Rebus sumptis adiungam ex iis sequendas esse alias, *alias* improbandas, quae sint in genere con-
96 trario. Quo modo igitur hoc conclusum esse iudicas: 'Si dicis nunc lucere et verum dicis, *lucet; dicis autem nunc lucere et verum dicis;* lucet igitur'? Probatis certe genus et rectissime conclusum dicitis, itaque in docendo eum primum concludendi modum

traditis. Aut quidquid igitur eodem modo concluditur, probabitis, aut ars ista nulla est. Vide ergo, hanc conclusionem probaturusne sis: 'Si dicis te mentiri verumque dicis, mentiris; dicis autem te mentiri verumque dicis; mentiris igitur.' Qui potes hanc non probare, cum probaveris eiusdem generis superiorem? Haec Chrysippea sunt, ne ab ipso quidem dissoluta. Quid enim faceret huic conclusioni: 'Si lucet, lucet; lucet autem; lucet igitur'? cederet scilicet. Ipsa enim ratio conexi, cum concesseris superius, cogit inferius concedere. Quid ergo haec ab illa conclusione differt: 'Si mentiris, mentiris; mentiris autem; mentiris igitur'? Hoc negas te posse nec adprobare nec improbare; qui igitur magis illud? Si ars, si ratio, si via, si vis denique conclusionis valet, eadem est in utroque. Sed hoc ex- 97
tremum eorum est, postulant, ut excipiantur haec inexplicabilia. Tribunum aliquem censeo videant; a me istam exceptionem numquam impetrabunt. Etenim cum ab Epicuro, qui totam dialecticam et contemnit et inridet, non impetrent, ut verum esse concedat, quod ita effabimur: 'Aut vivet cras Hermarchus aut non vivet', cum dialectici sic statuant, omne, quod ita disiunctum sit, quasi 'aut etiam aut non', non modo verum esse, sed etiam necessarium (vide, quam sit catus is, quem isti tardum putant. Si enim, inquit, alterutrum concessero necessarium esse, necesse erit cras Hermarchum aut vivere aut non vivere. Nulla autem est in natura rerum talis necessitas) — cum hoc igitur dialectici pugnent, id est Antiochus et Stoici; totam enim evertit dialecticam. Nam si e contrariis disiunctio (contraria autem ea dico, cum alterum aiat, alterum neget), si talis disiunctio falsa potest esse, nulla vera est. Mecum vero quid 98
habent litium, qui ipsorum disciplinam sequor? Cum aliquid huius modi inciderat, sic ludere Carneades solebat: 'Si recte conclusi, teneo; sin vitiose,

minam Diogenes mihi reddet.' Ab eo enim Stoico dialecticam didicerat; haec autem merces erat dialecticorum. Sequor igitur eas vias, quas didici ab Antiocho, nec reperio, quo modo iudicem 'Si lucet, lucet' verum esse, ob eam causam, quod ita didici, omne, quod ipsum ex se conexum sit, verum esse, non iudicem 'Si mentiris, mentiris' eodem modo ex se conexum. Aut igitur hoc et illud aut, nisi hoc, ne illud quidem iudicabo.

31 Sed ut omnes istos aculeos et totum tortuosum genus disputandi relinquamus ostendamusque, qui simus, iam explicata tota Carneadis sententia Antiochea ista conruent universa. Nec vero quicquam ita dicam, ut quisquam id fingi suspicetur; a Clitomacho sumam, qui usque ad senectutem cum Carneade fuit, homo et acutus, ut Poenus, et valde studiosus ac diligens. Et quattuor eius libri sunt de sustinendis adsensionibus; haec autem, quae iam dicam, sunt sumpta
99 de primo. Duo placet esse Carneadi genera visorum, in uno hanc divisionem, alia visa esse, quae percipi possint, alia, quae percipi non possint, in altero autem, alia visa esse probabilia, alia non probabilia. Itaque, quae contra sensus contraque perspicuitatem dicantur, ea pertinere ad superiorem divisionem, contra posteriorem nihil dici oportere; quare ita placere: tale visum nullum esse, ut perceptio consequeretur, ut autem probatio, multa. Etenim contra naturam est probabile nihil esse, et sequitur omnis vitae ea, quam tu, Luculle, commemorabas, eversio. Itaque et sensibus probanda multa sunt, teneatur modo illud, non inesse in iis quicquam tale, quale non etiam falsum nihil ab eo differens esse possit. Sic, quidquid acciderit specie probabile, si nihil se offeret, quod sit probabilitati illi contrarium, utetur eo sapiens, ac sic omnis ratio vitae gubernabitur. Etenim is quoque, qui a vobis sapiens inducitur, multa sequitur probabilia non comprehensa neque percepta neque adsensa,

sed similia veri; quae nisi probet, omnis vita tollatur.
Quid enim? conscendens navem sapiens num com- 100
prehensum animo habet atque perceptum se ex sen-
tentia navigaturum? qui potest? Sed si iam ex hoc
loco proficiscatur Puteolos stadia triginta probo na-
vigio, bono gubernatore, hac tranquillitate, probabile
videatur se illuc venturum esse salvum. Huius modi
igitur visis consilia capiet et agendi et non agendi
faciliorque erit, ut albam esse nivem probet, quam
erat Anaxagoras, qui id non modo ita esse negabat,
sed sibi, quia sciret aquam nigram esse, unde illa
concreta esset, albam ipsam esse ne videri quidem;
et, quaecumque res eum sic attinget, ut sit visum illud 101
probabile neque ulla re impeditum, movebitur. Non
enim est e saxo sculptus aut e robore dolatus, habet
corpus, habet animum, movetur mente, movetur sen-
sibus, ut ei vera multa videantur, neque tamen
habere insignem illam et propriam percipiendi notam;
eoque sapientem non adsentiri, quia possit eiusdem
modi exsistere falsum aliquod, cuius modi hoc verum.
Neque nos contra sensus aliter dicimus ac Stoici, qui
multa falsa esse dicunt longeque aliter se habere, ac
sensibus videantur.

Hoc autem si ita sit, ut unum modo sensibus 32
falsum videatur, praesto est, qui neget rem ullam
percipi posse sensibus. Ita nobis tacentibus ex uno
Epicuri capite, altero vestro perceptio et comprehen-
sio tollitur. Quod est caput Epicuri? 'Si ullum
sensus visum falsum est, nihil percipi potest.'
Quod vestrum? 'Sunt falsa sensus visa.' Quid
sequitur? Ut taceam, conclusio ipsa loquitur, 'nihil
posse percipi.' Non concedo, inquit, Epicuro. Certa
igitur cum illo, qui a te totus diversus est; noli mecum,
qui hoc quidem certe, falsi esse aliquid in sensibus,
tibi adsentior. Quamquam nihil mihi tam mirum 102
videtur quam ista dici, ab Antiocho quidem maxime,
cui erant ea, quae paulo ante dixi, notissima. Licet

enim haec quivis arbitratu suo reprehendat, quod negemus rem ullam percipi posse, certe levior reprehensio est, quod tamen dicimus esse quaedam probabilia. Non videtur hoc satis esse vobis. Ne sit; illa certe debemus effugere, quae a te vel maxime agitata sunt: 'Nihil igitur cernis? nihil audis? nihil tibi est perspicuum?' Explicavi paulo ante Clitomacho auctore, quo modo ista Carneades diceret; accipe, quem ad modum eadem dicantur a Clitomacho in eo libro, quem ad C. Lucilium scripsit poëtam, cum scripsisset iisdem de rebus ad L. Censorinum, eum, qui consul cum M.' Manilio fuit. Scripsit igitur his fere verbis (sunt enim mihi nota, propterea quod earum ipsarum rerum, de quibus agimus, prima institutio et quasi disciplina illo libro continetur) sed scriptum
103 est ita: Academicis placere esse rerum eius modi dissimilitudines, ut aliae probabiles videantur, aliae contra. Id autem non esse satis, cur alia posse percipi dicas, alia non posse, propterea quod multa falsa probabilia sint, nihil autem falsi perceptum et cognitum possit esse. Itaque ait vehementer errare eos, qui dicant ab Academia sensus eripi, a quibus numquam dictum sit aut colorem aut saporem aut sonum nullum esse, illud sit disputatum, non inesse in iis propriam, quae nusquam alibi esset, veri et certi no-
104 tam. Quae cum exposuisset, adiungit dupliciter dici adsensus sustinere sapientem, uno modo, cum hoc intellegatur, omnino eum rei nulli adsentiri, altero, cum se a respondendo, ut aut adprobet quid aut improbet, sustineat, ut neque neget aliquid neque aiat. Id cum ita sit, alterum placere, ut numquam adsentiatur, alterum tenere, ut sequens probabilitatem, ubicumque haec aut occurrat aut deficiat, aut 'etiam' aut 'non' respondere possit. Sed cum placeat eum, qui de omnibus rebus contineat se ab adsentiendo, moveri tamen et agere aliquid, relinqui eius modi visa, quibus ad actionem excitemur, item ea, quae interrogati in utram-

que partem respondere possimus sequentes tantum
modo, quod ita visum sit, dum sine adsensu; neque
tamen omnia eius modi visa adprobari, sed ea, quae
nulla re impedirentur. Haec si vobis non pro- 105
bamus, sint falsa sane, invidiosa certe non sunt. Non
enim lucem eripimus, sed ea, quae vos 'percipi com-
prehendique', eadem nos, si modo probabilia sint, 'vi-
deri' dicimus.

Sic igitur inducto et constituto probabili, et eo 33
quidem expedito, soluto, libero, nulla re impli-
cato, vides profecto, Luculle, iacere iam illud tuum
perspicuitatis patrocinium. Iisdem enim hic sapiens,
de quo loquor, oculis, quibus iste vester, caelum, ter-
ram, mare intuebitur, iisdem sensibus reliqua, quae
sub quemque sensum cadunt, sentiet. Mare illud, quod
nunc favonio nascente purpureum videtur, idem huic
nostro videbitur, nec tamen adsentietur, quia nobismet
ipsis modo caeruleum videbatur, mane ravum, quod-
que nunc, qua a sole conlucet, albescit et vibrat dissi-
mileque est proximo et continenti, ut, etiamsi possis
rationem reddere, cur id eveniat, tamen non possis id
verum esse, quod videbatur oculis, defendere. Unde 106
memoria, si nihil percipimus? sic enim quaerebas.
Quid? meminisse visa nisi comprensa non possumus?
Quid? Polyaenus, qui magnus mathematicus fuisse di-
citur, is posteaquam Epicuro adsentiens totam geo-
metriam falsam esse credidit, num illa etiam, quae
sciebat, oblitus est? Atqui, falsum quod est, id per-
cipi non potest, ut vobismet ipsis placet. Si igitur
memoria perceptarum comprensarumque rerum est,
omnia, quae quisque meminit, habet ea comprensa
atque percepta; falsi autem comprendi nihil potest,
et omnia meminit Siron Epicuri dogmata; vera igitur
illa sunt nunc omnia. Hoc per me licet; sed tibi aut
concedendum est ita esse, quod minime vis, aut me-
moriam mihi remittas oportet et fateare esse ei locum,
etiamsi comprehensio perceptioque nulla sit. Quid 107

fiet artibus? Quibus? iisne, quae ipsae fatentur coniectura se plus uti quam scientia, an iis, quae tantum id, quod videtur, sequuntur nec habent istam artem vestram, qua vera et falsa diiudicent?

Sed illa sunt lumina duo, quae maxime causam istam continent: Primum enim negatis fieri posse, ut quisquam nulli rei adsentiatur. At id quidem perspicuum est. Cum Panaetius, princeps prope meo quidem iudicio Stoicorum, ea de re dubitare se dicat, quam omnes praeter eum Stoici certissimam putant, vera esse haruspicum *responsa*, auspicia, oracula, somnia, vaticinationes, seque ab adsensu sustineat, quod is potest facere vel de iis rebus, quas illi, a quibus ipse didicit, certas habuerint, cur id sapiens de reliquis rebus facere non possit? An est aliquid, quod positum vel improbare vel adprobare possit, dubitare non possit? an tu in soritis poteris hoc, cum voles, ille in reliquis rebus non poterit eodem modo insistere, praesertim cum possit sine adsensione ipsam
108 veri similitudinem non impeditam sequi? Alterum est, quod negatis actionem ullius rei posse in eo esse, qui nullam rem adsensu suo comprobet. †Primum enim videri oportet, in quo sit etiam adsensus. Dicunt enim Stoici sensus ipsos adsensus esse; quos quoniam adpetitio consequatur, actionem sequi; tolli autem
34 omnia, si visa tollantur. Hac de re in utramque partem et dicta sunt et scripta multa, sed brevi res potest tota confici. Ego enim etsi maximam actionem puto repugnare visis, obsistere opinionibus, adsensus lubricos sustinere credoque Clitomacho ita scribenti, Herculi quendam laborem exanclatum a Carneade, quod, ut feram et immanem beluam, sic ex animis nostris adsensionem, id est opinationem et temeritatem, extraxisset, tamen, ut ea pars defensionis relinquatur, quid impediet actionem eius, qui proba-
109 bilia sequitur, nulla re impediente? Hoc, inquit, ipsum impediet, quod statuet ne id quidem, quod

probet, posse percipi. Iam istuc te quoque impediet in navigando, in conserendo, in uxore ducenda, in liberis procreandis plurimisque in rebus, in quibus nihil sequere praeter probabile. Et tamen illud usitatum et saepe repudiatum refers, non ut Antipater, sed, ut ais, 'pressius'; nam Antipatrum reprensum, quod diceret consentaneum esse ei, qui adfirmaret nihil posse comprehendi, id ipsum saltem dicere posse comprendi, quod ipsi Antiocho pingue videbatur et sibi ipsum contrarium. Non enim potest convenienter dici nihil comprendi posse, si quicquam comprendi posse dicatur. Illo modo potius putat urguendum fuisse Carneadem, cum sapientis nullum decretum esse posset nisi comprensum, perceptum, cognitum, ut hoc ipsum decretum, quo sapientis esset nihil posse percipi, fateretur esse perceptum. Proinde quasi sapiens nullum aliud decretum habeat et sine decretis vitam agere possit!
Sed ut illa habet probabilia non percepta, sic hoc **110**
ipsum, nihil posse percipi. Nam si in hoc haberet cognitionis notam, eadem uteretur in ceteris; quam quoniam non habet, utitur probabilibus. Itaque non metuit, ne confundere omnia videatur et incerta reddere. Non enim, quem ad modum, si quaesitum ex eo sit, stellarum numerus par an impar sit, item, si de officio multisque aliis de rebus, in quibus versatus exercitatusque sit, nescire se dicat. In incertis enim nihil est probabile; in quibus autem est, in iis non deerit sapienti, nec quid faciat nec quid respondeat.
Ne illam quidem praetermisisti, Luculle, repre- **111**
hensionem Antiochi (nec mirum; in primis enim est nobilis), qua solebat dicere Antiochus Philonem maxime perturbatum. Cum enim sumeretur unum, esse quaedam falsa visa, alterum, nihil ea differre a veris, non attendere superius illud ea re a se esse concessum, quod videretur esse quaedam in visis differentia; eam tolli altero, quo neget visa a falsis vera differre; nihil tam repugnare. Id ita esset, si nos verum omnino tolle-

remus. Non facimus; nam tam vera quam falsa cernimus. Sed probandi species est, percipiendi signum nullum habemus.

35
112 Ac mihi videor nimis etiam nunc agere ieiune
Cum sit enim campus, in quo exsultare possit
oratio, cur eam tantas in angustias et Stoicorum
dumeta compellimus? Si enim mihi cum Peripatetico res esset, qui id percipi posse diceret, quod
impressum esset a vero, neque adderet illam magnam
accessionem: 'quo modo imprimi non posset a falso,'
cum simplici homine simpliciter agerem nec magno
opere contenderem atque etiam, si, cum ego nihil dicerem posse comprendi, diceret ille sapientem interdum opinari, non repugnarem, praesertim ne Carneade
quidem huic loco valde repugnante. Nunc quid facere
113 possum? Quaero enim, quid sit, quod comprendi
possit. Respondet mihi non Aristoteles aut Theophrastus, ne Xenocrates quidem aut Polemo, sed his
minores: 'tale verum, quale falsum esse non possit.'
Nihil eius modi invenio. Itaque incognito nimirum
adsentiar, id est opinabor. Hoc mihi et Peripatetici
et vetus Academia concedit, vos negatis, Antiochus
in primis, qui me valde movet, vel quod amavi hominem, sicut ille me, vel quod ita iudico, politissimum
et acutissimum omnium nostrae memoriae philosophorum. A quo primum quaero, quo tandem modo
sit eius Academiae, cuius esse se profiteatur. Ut omittam alia, haec duo, de quibus agitur, quis umquam
dixit aut veteris Academiae aut Peripateticorum, vel
id solum percipi posse, quod esset verum tale, quale
falsum esse non posset, vel sapientem nihil opinari?
Certe nemo. Horum neutrum ante Zenonem magno
opere defensum est; ego tamen utrumque verum
puto nec dico temporis causa, sed ita plane probo.

36 Illud ferre non possum: Tu cum me incognito
114 adsentiri vetes idque turpissimum esse dicas et plenissimum temeritatis, tantum tibi adroges, ut ex-

ponas disciplinam sapientiae, naturam rerum omnium evolvas, mores fingas, fines bonorum malorumque constituas, officia discribas, quam vitam ingrediar, definias idemque etiam disputandi et intellegendi iudicium dicas te et artificium traditurum, perficies, ut ego ista innumerabilia complectens nusquam labar, nihil opiner? Quae tandem ea est disciplina, ad quam me deducas, si ab hac abstraxeris? vereor, ne subadroganter facias, si dixeris tuam; atqui ita dicas necesse est. Neque vero tu solus, sed ad suam quisque rapiet. Age, restitero Peripateticis, qui sibi cum 115 oratoribus cognationem esse, qui claros viros a se instructos dicant rem publicam saepe rexisse, sustinuero Epicureos, tot meos familiares, tam bonos, tam inter se amantes viros; Diodoto quid faciam Stoico? quem a puero audivi, qui mecum vivit tot annos, qui habitat apud me, quem et admiror et diligo, qui ista Antiochea contemnit. Nostra, inquies, sola vera sunt. Certe sola, si vera; plura enim vera discrepantia esse non possunt. Utrum igitur nos impudentes, qui labi nolumus, an illi adrogantes, qui sibi persuaserint scire se solos omnia? Non me quidem, inquit, sed sapientem dico scire. — Optime! nempe ista scire, quae sunt in tua disciplina. Hoc primum quale est, a non sapiente explicari sapientiam? Sed discedamus a nobismet ipsis, de sapiente loquamur, de quo, ut saepe iam dixi, omnis haec quaestio est.

In tres igitur partes et a plerisque et a vo- 116 bismet ipsis distributa sapientia est. Primum ergo, si placet, quae de natura rerum sint quaesita, videamus; verum illud ante: Estne quisquam tanto inflatus errore, ut sibi se illa scire persuaserit? Non quaero rationes eas, quae ex coniectura pendent, quae disputationibus huc et illuc trahuntur, nullam adhibent persuadendi necessitatem; geometrae provideant, qui se profitentur non persuadere, sed cogere, et qui omnia vobis, quae describunt, probant. Non quaero ex

his illa initia mathematicorum, quibus non concessis digitum progredi non possunt, punctum esse, quod magnitudinem nullam habeat, extremitatem et quasi libramentum, in quo nulla omnino crassitudo sit, liniamentum *longitudinem* latitudine carentem. Haec cum vera esse concessero, si adigam ius iurandum sapientem, nec prius, quam Archimedes eo inspectante rationes omnes descripserit eas, quibus efficitur multis partibus solem maiorem esse quam terram, iuraturum putas? Si fecerit, solem ipsum, quem deum censet
117 esse, contempserit. Quodsi geometricis rationibus non est crediturus, quae vim adferunt in docendo, vos ipsi ut dicitis, ne ille longe aberit ut argumentis credat philosophorum, aut, si est crediturus, quorum potissimum? omnia enim physicorum licet explicare; sed longum est; quaero tamen, quem sequatur. Finge aliquem nunc fieri sapientem, nondum esse; quam potissimum sententiam eliget et disciplinam? Etsi, quamcumque eliget, insipiens eliget. Sed sit ingenio divino, quem unum e physicis potissimum probabit? nec plus uno poterit. Non persequor quaestiones infinitas; tantum de principiis rerum, e quibus omnia constant, videamus, quem probet; est enim inter magnos homines summa dissensio.

37 Princeps Thales, unus e septem, cui sex reli-
118 quos concessisse primas ferunt, ex aqua dixit constare omnia. At hoc Anaximandro, populari et sodali suo, non persuasit; is enim infinitatem naturae dixit esse, e qua omnia gignerentur; post eius auditor Anaximenes infinitum aëra, sed ea, quae ex eo orerentur, definita; gigni autem terram, aquam, ignem, tum ex his omnia; Anaxagoras materiam infinitam, sed ex ea particulas, similes inter se, minutas; eas primum confusas, postea in ordinem adductas mente divina; Xenophanes, paulo etiam antiquior, unum esse omnia, neque id esse mutabile, et id esse deum neque natum umquam et sempiternum, conglo-

bata figura; Parmenides ignem, qui moveat terram,
quae ab eo formetur; Leucippus plenum et inane;
Democritus huic in hoc similis, uberior in ceteris;
Empedocles haec pervolgata et nota quattuor; Hera-
clitus ignem; Melissus hoc, quod esset infinitum et
immutabile, et fuisse semper et fore. Plato ex ma-
teria in se omnia recipiente mundum factum esse
censet a deo sempiternum. Pythagorei ex numeris et
mathematicorum initiis proficisci volunt omnia. Ex
his eliget vester sapiens unum aliquem, credo, quem
sequatur; ceteri tot viri et tanti repudiati ab eo con-
demnatique discedent. Quamcumque vero senten- 119
tiam probaverit, eam sic animo comprensam habebit,
ut ea, quae sensibus, nec magis adprobabit nunc lu-
cere, quam, quoniam Stoicus est, hunc mundum esse
sapientem, habere mentem, quae et se et ipsum fabri-
cata sit et omnia moderetur, moveat, regat. Erit ei
persuasum etiam solem, lunam, stellas omnes, terram,
mare deos esse, quod quaedam animalis intellegentia
per omnia ea permanet et transeat; fore tamen
aliquando, ut omnis hic mundus ardore deflagret.
Sint ista vera (vides enim iam me fateri aliquid 38
esse veri), comprendi ea tamen et percipi nego.
Cum enim tuus iste Stoicus sapiens syllabatim tibi
ista dixerit, veniet flumen orationis aureum fundens
Aristoteles, qui illum desipere dicat; neque enim ortum
esse umquam mundum, quod nulla fuerit novo consi-
lio inito tam praeclari operis inceptio, et ita esse
eum undique aptum, ut nulla vis tantos queat motus
mutationemque moliri, nulla senectus diuturnitate tem-
porum exsistere, ut hic ornatus umquam dilapsus oc-
cidat. Tibi hoc repudiare, illud autem superius sicut
caput et famam tuam defendere necesse erit, mihi,
ne ut dubitem quidem, relinquatur? Ut omittam 120
levitatem temere adsentientium, quanti libertas ipsa
aestimanda est non mihi necesse esse, quod tibi est,
dicere, cur deus, omnia nostra causa cum faceret (sic

enim vultis), tantam vim natricum viperarumque fecerit, cur tam multa pestifera terra marique disperserit! Negatis haec tam polite tamque subtiliter effici potuisse sine divina aliqua sollertia; cuius quidem vos maiestatem deducitis usque ad apium formicarumque perfectionem, ut etiam inter deos Myrmecides aliqui minutorum opusculorum fabricator fuisse videatur.
121 Negas sine deo posse quicquam. Ecce tibi e transverso Lampsacenus Strato, qui det isti deo immunitatem magni quidem muneris (et, cum sacerdotes deorum vacationem habeant, quanto est aequius habere ipsos deos!); negat opera deorum se uti ad fabricandum mundum. Quaecumque sint, docet omnia effecta esse natura, nec, ut ille, qui asperis et levibus et hamatis uncinatisque corporibus concreta haec esse dicat interiecto inani — (somnia censet haec esse Democriti non docentis, sed optantis) ipse autem singulas mundi partes persequens, quidquid aut sit aut fiat, naturalibus fieri aut factum esse docet ponderibus et motibus. Ne ille et deum opere magno liberat et me timore. Quis enim potest, cum existimet curari se a deo, non et dies et noctes divinum numen horrere et, si quid adversi acciderit (quod cui non accidit?), extimescere, ne id iure evenerit? Nec Stratoni tamen adsentior nec vero tibi; modo hoc, modo illud probabilius videtur.

39
122 Latent ista omnia, Luculle, crassis occultata et circumfusa tenebris, ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in caelum, terram intrare possit; corpora nostra non novimus, qui sint situs partium, quam vim quaeque pars habeat, ignoramus. Itaque medici ipsi, quorum intererat ea nosse, aperuerunt, ut viderentur; nec eo tamen aiunt empirici notiora esse illa, quia possit fieri, ut patefacta et detecta mutentur. Sed ecquid nos eodem modo rerum naturas persecare, aperire, dividere possumus,

ut videamus, terra penitusne defixa sit et quasi radicibus suis haereat an media pendeat? Habitari ait 123
Xenophanes in luna, eamque esse terram multarum urbium et montium. Portenta videntur; sed tamen nec ille, qui dixit, iurare possit ita se rem habere, neque ego non ita. Vos etiam dicitis esse e regione nobis in contraria parte terrae, qui adversis vestigiis stent contra nostra vestigia, quos ἀντίποδας vocatis. Cur mihi magis suscensetis, qui ista non aspernor, quam eis, qui cum audiunt, desipere vos arbitrantur? Hicetas Syracosius, ut ait Theophrastus, caelum, solem, lunam, stellas, supera denique omnia stare censet, neque praeter terram rem ullam in mundo moveri; quae cum circum axem se summa celeritate convertat et torqueat, eadem effici omnia, quae, si stante terra caelum moveretur. Atque hoc etiam Platonem in Timaeo dicere quidam arbitrantur, sed paulo obscurius. Quid tu, Epicure? loquere; putas solem esse tantulum? — Ego ne bis quidem tantum. — Et vos ab illo inridemini et ipsi illum vicissim eluditis. Liber igitur a tali inrisione Socrates, liber Aristo Chius, qui nihil istorum sciri putat posse. Sed redeo ad animum 124
et corpus. Satisne tandem ea nota sunt nobis, quae nervorum natura sit, quae venarum? tenemusne, quid sit animus, ubi sit? denique sitne an, ut Dicaearcho visum est, ne sit quidem ullus? si est, trisne partes habeat, ut Platoni placuit, rationis, irae, cupiditatis, an simplex unusque sit? si simplex, utrum sit ignis an anima an sanguis an, ut Xenocrates, numerus nullo corpore? (quod intellegi quale sit vix potest) et, quidquid est, mortale sit an aeternum? nam utramque in partem multa dicuntur. Horum aliquid vestro sapienti certum videtur, nostro, ne quid maxime quidem probabile sit, occurrit; ita sunt in plerisque contrariarum rationum paria momenta. Sin agis vere- 40
cundius et me accusas, non quod tuis rationibus 125
non adsentiar, sed quod nullis, vincam animum cui-

que adsentiar deligam; quem potissimum? quem? Democritum; semper enim, ut scitis, studiosus nobilitatis fui. Urgebor iam omnium vestrum convicio: 'Tune aut inane quicquam putes esse, cum ita completa et conferta sint omnia, ut et, *qua* quodque movebitur corpus, *aliud* cedat et, qua quodque cesserit, aliud ilico subsequatur? aut atomos ullas, e quibus quidquid efficiatur, illarum sit dissimillimum? aut sine aliqua mente rem ullam effici posse praeclaram? et, cum in uno mundo ornatus hic tam sit mirabilis, innumerabilis supra infra, dextra sinistra, ante post, alios dissimiles, alios eiusdem modi mundos esse? et, ut nos nunc simus ad Baulos Puteolosque videamus, sic innumerabiles paribus in locis esse eisdem nominibus, honoribus, rebus gestis, ingeniis, formis, aetatibus, eisdem de rebus disputantes? et, si nunc aut si etiam dormientes aliquid animo videre videamur, imagines extrinsecus in animos nostros per corpus inrumpere? Tu vero ista ne asciveris neve fueris commenticiis rebus adsensus. Nihil sentire est melius quam
126 tam prava sentire.' Non ergo id agitur, ut aliquid adsensu meo comprobem, quae tu vide ne impudenter etiam postules, non solum adroganter, praesertim cum ista tua mihi ne probabilia quidem videantur. Nec enim divinationem, quam probatis, ullam esse arbitror fatumque illud, quo omnia contineri dicitis, contemno; ne exaedificatum quidem hunc mundum divino consilio existimo, atque haud scio an ita sit.
41 Sed cur rapior in invidiam? licetne per vos nescire, quod nescio? an Stoicis ipsis inter se disceptare, cum iis non licebit? Zenoni et reliquis fere Stoicis aether videtur summus deus, mente praeditus, qua omnia regantur. Cleanthes, qui quasi maiorum est gentium Stoicus, Zenonis auditor, solem dominari et rerum potiri putat. Ita cogimur dissensione sapientium dominum nostrum ignorare, quippe qui nesciamus, soli an aetheri serviamus. Solis autem magni-

tudinem (ipse enim hic radiatus me intueri videtur admonens, ut crebro faciam mentionem sui) — vos ergo huius magnitudinem quasi decempeda permensi refertis; ego me quasi malis architectis mensurae vestrae nego credere. Dubium est, uter nostrum sit, leviter ut dicam, inverecundior? Nec tamen istas quaestiones 127
physicorum exterminandas puto. Est enim animorum ingeniorumque naturale quoddam quasi pabulum consideratio contemplatioque naturae; erigimur, altiores fieri videmur, humana despicimus cogitantesque supera atque caelestia haec nostra ut exigua et minima contemnimus. Indagatio ipsa rerum cum maximarum, tum etiam occultissimarum habet oblectationem; si vero aliquid occurrit, quod veri simile videatur, humanissima completur animus voluptate. Quaeret igi- 128
tur haec et vester sapiens et hic noster, sed vester, ut adsentiatur, credat, adfirmet, noster, ut vereatur temere opinari praeclareque agi secum putet, si in eius modi rebus, veri simile quod sit, invenerit. Veniamus nunc ad bonorum malorumque notionem. Sed paulum ante dicendum est. Non mihi videntur considerare, cum physica ista valde adfirmant, earum etiam rerum auctoritatem se, quae inlustriores videantur, amittere. Non enim magis adsentiuntur nec adprobant lucere nunc, quam, cum cornix cecinerit, tum aliquid eam aut iubere aut vetare, nec magis adfirmabunt signum illud, si erunt mensi, sex pedum esse, quam solem, quem metiri non possunt, plus quam duodeviginti partibus maiorem esse quam terram. Ex quo illa conclusio nascitur: 'Si, sol quantus sit, percipi non potest, qui ceteras res eodem modo quo magnitudinem solis adprobat, is eas res non percipit; magnitudo autem solis percipi non potest; qui igitur id adprobat, quasi percipiat, nullam rem percipit.' Responderint posse percipi, quantus sol sit; non repugnabo, dum modo eodem pacto cetera percipi comprehendique dicant. Nec enim possunt dicere aliud

alio magis minusve comprehendi, quoniam omnium rerum una est definitio comprehendendi.

42 Sed quod coeperam: Quid habemus in rebus
129 bonis et malis explorati? Nempe fines constituendi sunt, ad quos et bonorum et malorum summa referatur. Qua de re est igitur inter summos viros maior dissensio? Omitto illa, quae relicta iam videntur, Erillum, qui in cognitione et scientia summum bonum ponit; qui cum Zenonis auditor esset, vides, quantum ab eo dissenserit et quam non multum a Platone. Megaricorum fuit nobilis disciplina, cuius, ut scriptum video, princeps Xenophanes, quem modo nominavi, deinde eum secuti Parmenides et Zeno, itaque ab iis Eleatici philosophi nominabantur. Post Euclides, Socratis discipulus, Megareus, a quo iidem illi Megarici dicti, qui id bonum solum esse dicebant, quod esset unum et simile et idem semper. Hi quoque multa a Platone. A Menedemo autem, quod is Eretria fuit, Eretriaci appellati, quorum omne bonum in mente positum et mentis acie, qua verum cerneretur, Erilli similia, sed, opinor, explicata uberius et
130 ornatius. Hos si contemnimus et iam abiectos putamus, illos certe minus despicere debemus, Aristonem, qui cum Zenonis fuisset auditor, re probavit ea, quae ille verbis, nihil esse bonum nisi virtutem nec malum, nisi quod virtuti esset contrarium; in mediis ea momenta, quae Zeno voluit, nulla esse censuit. Huic summum bonum est in his rebus neutram in partem moveri, quae ἀδιαφορία ab ipso dicitur. Pyrrho autem ea ne sentire quidem sapientem, quae ἀπάθεια nominatur. Has igitur tot sententias ut omittamus, haec nunc videamus, quae diu multumque de-
131 fensa sunt. Alii voluptatem finem esse voluerunt, quorum princeps Aristippus, qui Socratem audierat, unde Cyrenaici, post Epicurus, cuius est disciplina nunc notior nec tamen cum Cyrenaicis de ipsa voluptate consentiens. Voluptatem autem et honestatem

finis esse Callipho censuit, vacare omni molestia Hieronymus, hoc idem cum honestate Diodorus, ambo hi Peripatetici; honeste autem vivere fruentem rebus iis, quas primas homini natura conciliet, et vetus Academia censuit· ut indicant scripta Polemonis, quem Antiochus probat maxime, et Aristoteles eiusque amici huc proxime videntur accedere. Introducebat etiam Carneades, non quo probaret, sed ut opponeret Stoicis, summum bonum esse frui rebus iis, quas primas natura conciliavisset. Honeste autem vivere, quod ducatur a conciliatione naturae, Zeno statuit finem esse bonorum, qui inventor et princeps Stoicorum fuit. 43

Iam illud perspicuum est, omnibus his finibus 132 bonorum, quos exposui, malorum fines esse contrarios. Ad vos nunc refero, quem sequar, modo ne quis illud tam ineruditum absurdumque respondeat: 'Quemlibet, modo aliquem.' Nihil potest dici inconsideratius. Cupio sequi Stoicos. Licetne (omitto 'per Aristotelem', meo iudicio in philosophia prope singularem) per ipsum Antiochum? qui appellabatur Academicus, erat quidem, si perpauca mutavisset, germanissimus Stoicus. Erit igitur res iam in discrimine; nam aut Stoicus constituatur sapiens *necesse est* aut veteris Academiae; utrumque non potest; est enim inter eos non de terminis, sed de tota possessione contentio. Nam omnis ratio vitae definitione summi boni continetur, de qua qui dissident, de omni vitae ratione dissident. Non potest igitur uterque esse sapiens, quoniam tanto opere dissentiunt, sed alter. Si Polemoneus, peccat Stoicus rei falsae adsentiens (nam vos quidem nihil esse dicitis a sapiente tam alienum); sin vera sunt Zenonis, eadem in veteres Academicos Peripateticosque dicenda. Hic igitur neutri adsentiens, si numquam, uter *sit sapiens, adparebit, nonne utroque* est prudentior? Quid? cum ipse Antiochus 133 dissentit quibusdam in rebus ab his, quos amat, Stoicis, nonne indicat non posse illa probanda esse sa-

pienti? Placet Stoicis omnia peccata esse paria. At hoc Antiocho vehementissime displicet. Liceat tandem mihi considerare, utram sententiam sequar. Praecide, inquit; statue aliquando quidlibet. Quid, *si*, quae dicuntur in utramque partem, et acuta mihi videntur et paria? nonne caveam, ne scelus faciam? Scelus enim dicebas esse, Luculle, dogma prodere. Contineo igitur me, ne incognito adsentiar; quod mihi tecum
134 est dogma commune. Ecce multo maior etiam dissensio. Zeno in una virtute positam beatam vitam putat. Quid Antiochus? Etiam, inquit, beatam, sed non beatissimam. Deus ille, qui nihil censuit deesse virtuti, homuncio hic, qui multa putat praeter virtutem homini partim cara esse, partim etiam necessaria. Sed ille, vereor, ne virtuti plus tribuat, quam natura patiatur, praesertim Theophrasto multa diserte copioseque *contra* dicente. Et hic, metuo, ne vix sibi constet, qui cum dicat esse quaedam et corporis et fortunae mala, tamen eum, qui in his omnibus sit, beatum fore censeat, si sapiens sit. Distrahor; tum hoc mihi probabilius, tum illud videtur, et tamen, nisi alterutrum sit, virtutem iacere plane puto. Verum
44 in his discrepant. Quid? illa, in quibus consentiunt,
135 num pro veris probare possumus, sapientis animum numquam nec cupiditate moveri nec laetitia ecferri? Age, haec probabilia sane sint; num etiam illa, numquam timere, numquam dolere? Sapiensne non timeat, ne patria deleatur? non doleat, si deleta sit? Durum, sed Zenoni necessarium, cui praeter honestum nihil est in bonis, tibi vero, Antioche, minime, cui praeter honestatem multa bona, praeter turpitudinem multa mala videntur, quae et venientia metuat sapiens necesse est et venisse doleat. Sed quaero, quando ista fuerint *ab* Academia vetere decreta, ut animum sapientis commoveri et conturbari negarent? Mediocritates illi probabant et in omni permotione naturalem volebant esse quendam modum. Legimus omnes Cran-

toris, veteris Academici, de luctu; est enim non magnus, verum aureolus et, ut Tuberoni Panaetius praecipit, ad verbum ediscendus libellus. Atque illi quidem etiam utiliter a natura dicebant permotiones istas animis nostris datas, metum cavendi causa, misericordiam aegritudinemque clementiae; ipsam iracundiam fortitudinis quasi cotem esse dicebant, recte secusne, alias viderimus. Atrocitas quidem ista tua 136
quo modo in veterem Academiam inruperit, nescio; illa vero ferre non possum, non quo mihi displiceant (sunt enim Socratica pleraque mirabilia Stoicorum, quae *παράδοξα* nominantur), sed ubi Xenocrates, ubi Aristoteles ista tetigit? hos enim quasi eosdem esse vultis. Illi umquam dicerent sapientes solos reges, solos divites, solos formosos? omnia, quae ubique essent, sapientis esse? neminem consulem, praetorem, imperatorem, nescio an ne quinquevirum quidem quemquam nisi sapientem? postremo solum civem, solum liberum? insipientes omnes peregrinos, exsules, servos, furiosos? denique scripta Lycurgi, Solonis, duodecim tabulas nostras non esse leges? ne urbes quidem aut civitates, nisi quae essent sapientium? Haec tibi, 137
Luculle, si es adsensus Antiocho, familiari tuo, tam sunt defendenda quam moenia, mihi autem bono modo tantum, quantum videbitur.

Legi apud Clitomachum, cum Carneades et Stoi- 45
cus Diogenes ad senatum in Capitolio starent, A. Albinum, qui tum P. Scipione et M. Marcello coss. praetor esset, eum, qui cum avo tuo, Luculle, consul fuit, doctum sane hominem, ut indicat ipsius historia scripta Graece, iocantem dixisse Carneadi: 'Ego tibi, Carneade, praetor esse non videor, quia sapiens non sum, nec haec urbs nec in ea civitas'. Tum ille: 'Huic Stoico non videris'. Aristoteles aut Xenocrates, quos Antiochus sequi volebat, non dubitavisset, quin et praetor ille esset et Roma urbs et eam civitas incoleret. Sed ille noster est plane, ut supra dixi, Stoicus

138 perpauca balbutiens. Vos autem mihi verenti, ne labar ad opinationem et aliquid adsciscam et comprobem incognitum, quod minime vultis, quid consilii datis? Testatur saepe Chrysippus tres solas esse sententias, quae defendi possint, de finibus bonorum; circumcidit et amputat multitudinem; aut enim honestatem esse finem aut voluptatem aut utrumque. Nam qui summum bonum dicant id esse, si vacemus omni molestia, eos invidiosum nomen voluptatis fugere, sed in vicinitate versari; quod facere eos etiam, qui illud idem cum honestate coniungerent, nec multo secus eos, qui ad honestatem prima naturae commoda adiungerent. Ita tris relinquit sententias, quas putat probabiliter
139 posse defendi. Sit sane ita; quamquam a Polemonis et Peripateticorum et Antiochi finibus non facile divellor nec quicquam habeo adhuc probabilius; verum tamen video, quam suaviter voluptas sensibus nostris blandiatur. Labor eo, ut adsentiar Epicuro aut Aristippo; revocat virtus vel potius reprendit manu, pecudum illos motus esse dicit, hominem iungit deo. Possum esse medius, ut, quoniam Aristippus, quasi animum nullum habeamus, corpus solum tuetur, Zeno, quasi corporis simus expertes, animum solum complectitur, ut Calliphontem sequar, cuius quidem sententiam Carneades ita studiose defensitabat, ut eam probare etiam videretur; quamquam Clitomachus adfirmabat numquam se intellegere potuisse, quid Carneadi probaretur. Sed si istum finem velim sequi, nonne ipsa veritas et gravis et recta ratio mihi adversetur? Tu, cum honestas in voluptate contemnenda consistat, honestatem cum voluptate tamquam ho-
46 minem cum belua copulabis? Unum igitur par, quod
140 depugnet, reliquum est, voluptas cum honestate; de quo Chrysippo fuit, quantum ego sentio, non magna contentio. Alteram si sequare, multa ruunt et maxime communitas cum hominum genere, caritas, amicitia, iustitia, reliquae virtutes, quarum esse nulla

potest, nisi erit gratuita. Nam quae voluptate quasi mercede aliqua ad officium impellitur, ea non est virtus, sed fallax imitatio simulatioque virtutis. Audi contra illos, qui nomen honestatis a se ne intellegi quidem dicant, nisi forte, quod gloriosum sit in vulgus, id honestum velimus dicere; fontem omnium bonorum in corpore esse, hanc normam, hanc regulam, hanc praescriptionem esse naturae; a qua qui aberravisset, eum numquam, quid in vita sequeretur, habiturum. Nihil 141
igitur me putatis, haec et alia innumerabilia cum audiam, moveri? Tam moveor quam tu, Luculle, nec me minus hominem quam te putaveris. Tantum interest, quod tu, cum es commotus, adsciscis, adsentiris, adprobas, verum illud, certum, comprehensum, perceptum, ratum, firmum, fixum vis deque eo nulla ratione neque pelli neque moveri potes, ego nihil eius modi esse arbitror, cui si adsensus sim, non adsentiar saepe falso, quoniam vera a falsis nullo discrimine separantur, praesertim cum iudicia ista dialecticae nulla sint.

Venio enim iam ad tertiam partem philosophiae. 142
Aliud iudicium Protagorae est, qui putat id cuique verum esse, quod cuique videatur, aliud Cyrenaicorum, qui praeter permotiones intumas nihil putant esse iudicii, aliud Epicuri, qui omne iudicium in sensibus et in rerum notitiis et in voluptate constituit. Plato autem omne iudicium veritatis veritatemque ipsam abductam ab opinionibus et a sensibus cogitationis ipsius et mentis esse voluit. Num quid horum probat 143
noster Antiochus? Ille vero ne maiorum quidem suorum. Ubi enim aut Xenocraten sequitur, cuius libri sunt de ratione loquendi multi et multum probati, aut ipsum Aristotelem, quo profecto nihil est acutius, nihil politius? A Chrysippo pedem numquam. Quid 47
ergo Academici appellamur? an abutimur gloria nominis? aut cur cogimur eos sequi, qui inter se dissident? In hoc ipso, quod in elementis dialectici docent,

quo modo iudicare oporteat, verum falsumne sit, si quid ita conexum est, ut hoc: 'Si dies est, lucet', quanta contentio est! Aliter Diodoro, aliter Philoni, Chrysippo aliter placet. Quid? cum Cleanthe, doctore suo, quam multis rebus Chrysippus dissidet? quid? duo vel principes dialecticorum, Antipater et Archidemus, †opinosissimi homines, nonne multis in rebus
144 dissentiunt? Quid me igitur, Luculle, in invidiam et tamquam in contionem vocas? et quidem, ut seditiosi tribuni solent, occludi tabernas iubes? quo enim spectat illud, cum artificia tolli quereris a nobis, nisi ut opifices concitentur? qui si undique omnes convenerint, facile contra vos incitabuntur. Expromam primum illa invidiosa, quod eos omnes, qui in contione stabunt, exsules, servos, insanos esse dicatis; deinde ad illa veniam, quae iam non ad multitudinem, sed ad vosmet ipsos, qui adestis, pertinent. Negat enim vos Zeno, negat Antiochus scire quicquam. 'Quo modo?' inquies; 'nos enim defendimus etiam insipientem multa
145 comprendere.' At scire negatis quemquam rem ullam nisi sapientem. Et hoc quidem Zeno gestu conficiebat. Nam cum extensis digitis adversam manum ostenderat, 'visum', inquiebat, 'huius modi est'; dein cum paulum digitos contraxerat, 'adsensus huius modi.' Tum cum plane compresserat pugnumque fecerat, comprensionem illam esse dicebat; qua ex similitudine etiam nomen ei rei, quod ante non fuerat, *κατάληψιν* imposuit. Cum autem laevam manum admoverat et illum pugnum arte vehementerque compresserat, scientiam talem esse dicebat; cuius compotem nisi sapientem esse neminem. Sed qui sapiens sit aut fuerit, ne ipsi quidem solent dicere. Ita tu nunc, Catule, lucere
146 nescis, nec tu, Hortensi, in tua villa nos esse. Num minus haec invidiose dicuntur? nec tamen nimis eleganter; illa subtilius. Sed quo modo tu, si comprehendi nihil posset, artificia concidere dicebas nec mihi dabas id, quod probabile esset, satis magnam vim habere

ad artes, sic ego nunc tibi refero artem sine scientia esse non posse. An pateretur hoc Zeuxis aut Phidias aut Polyclitus, nihil se scire, cum in iis esset tanta sollertia? Quodsi eos docuisset aliquis, quam vim habere diceretur scientia, desinerent irasci; ne nobis quidem suscenserent, cum didicissent id tollere nos, quod nusquam esset, quod autem satis esset ipsis, relinquere. Quam rationem maiorum etiam comprobat diligentia, qui primum iurare 'ex sui animi sententia' quemque voluerunt, deinde ita teneri, 'si sciens falleret,' quod inscientia multa versaretur in vita; tum, qui testimonium diceret, ut 'arbitrari' se diceret, etiam quod ipse vidisset, quaeque iurati iudices cognovissent, ut ea non esse facta, sed ut 'videri' pronuntiarentur.

Verum quoniam non solum nauta significat, sed 48 147 etiam Favonius ipse insusurrat navigandi nobis, Luculle, tempus esse, et quoniam satis multa dixi, est mihi perorandum. Posthac tamen cum haec quaeremus, potius de dissensionibus tantis summorum virorum disseramus, de obscuritate naturae deque errore tot philosophorum, qui de bonis contrariisque rebus tanto opere discrepant, ut, cum plus uno verum esse non possit, iacere necesse sit tot tam nobiles disciplinas, quam de oculorum sensuumque reliquorum mendaciis et de sorite aut pseudomeno, quas plagas ipsi contra se Stoici texuerunt. Tum Lucullus: Non moleste, 148 inquit, fero nos haec contulisse. Saepius enim congredientes nos, et maxume in Tusculanis nostris, si quae videbuntur, requiremus. Optume, inquam; sed quid Catulus sentit? quid Hortensius? Tum Catulus: Egone? inquit; ad patris revolvor sententiam, quam quidem ille Carneadeam esse dicebat, ut percipi nihil putem posse, adsensurum autem non percepto, id est opinaturum sapientem existumem, sed ita, ut intellegat se opinari sciatque nihil esse, quod comprehendi et percipi possit. Quare ἐποχὴν illam omnium rerum improbans illi alteri sententiae, nihil esse, quod per-

cipi possit, vehementer adsentior. Habeo, inquam, sententiam tuam nec eam admodum aspernor. Sed tibi quid tandem videtur, Hortensi? Tum ille ridens: Tollendum. Teneo te, inquam; nam ista Academiae est propria sententia. Ita sermone confecto Catulus remansit, nos ad naviculas nostras descendimus.

FRAGMENTA

ACADEMICORUM POSTERIORUM,

LIBRI I.

1. *Nonius p. 65. 11 Digladiari dictum est dissentire et dissidere, dictum a gladiis. Cicero Academicorum lib. I:* Quid autem stomachatur Mnesarchus? quid Antipater digladiatur cum Carneade tot voluminibus?

2. *Non. p. 43. 28 Idem in Academicis lib. I:* Quicum similitudine verbi concinere maxime sibi videretur.

LIBRI II.

3. *Non. p. 65. 18 Aequor ab aequo et plano Cicero Academicorum lib. II vocabulum accepisse confirmat:* Quid tam planum videtur quam mare? e quo etiam aequor illud poëtae vocant.

4. *Non. p. 69. 6 Adamare. Cicero Academicorum lib. II:* Qui enim serius honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos nec satis commendati multitudini possunt esse.

5. *Non. p. 104. 1 Exponere pro exempla boni ostentare. Cicero Academicis lib. II:* Frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum iuventuti.

6. *Non. p. 121. 31 Hebes positum pro obscuro aut obtuso. Cicero Academ. lib. II:* Quid? lunae quae linia-

menta sint, potesne dicere? cuius et nascentis et senescentis alias hebetiora, alias acutiora videntur cornua.

7. *Non. p. 162. 29 Purpurascit. Cicero Acad. lib. II:* Quid? mare nonne caeruleum? at eius unda cum est pulsa remis, purpurascit, et quidem aquae tinctum quodam modo et infectum...

8. *Non. p. 162. 34 Perpendicula et normae. Cicero Acad. lib. II:* Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non normis, non regulis.

9. *Non. p. 394. 30 Siccum dicitur et sobrium... Cicero Acad. lib. II:* Alius adultis, alius valentibus, alius aegris, alius siccis, alius vinulentis.

10. *Non. p. 474. 27 Urinantur. Cicero in Academicis lib. II:* Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil superum aut obscure admodum cernimus.

11. *Non. p. 545. 16 Alabaster. Cicero Acad. lib. II:* Quibus etiam alabaster plenus unguenti putere videatur.

LIBRI III.

12. *Non. p. 65. 15 Idem tertio:* Digladiari autem semper *et* depugnare in facinorosis et audacibus quis non cum miserrimum, tum etiam stultissimum dixerit?

13. *Non. p. 65. 32 Exultare dictum est exilire. Cicero Acad. lib. III:* Et ut nos nunc sedemus ad Lucrinum pisciculosque exultantes videmus..

14. *Non. p. 123. 2 Ingeneraretur ut innasceretur. Cicero Acad. lib. III:* In tanta animantium varietate homini ut soli cupiditas ingeneraretur cognitionis et scientiae.

15. *Non. p. 419. 3 Vindicare, trahere, liberare... Cicero Acad. lib. III:* Aliqua potestas sit, vindicet se in libertatem.

16. *Lactant. inst. VI 24. 1 Nec tamen deficiat aliquis aut de se ipse desperet, si aut cupiditate victus aut

libidine impulsus aut errore deceptus aut vi coactus ad iniustitiae viam lapsus est; potest enim reduci ac liberari, si eum paeniteat actorum et ad meliora conversus satis deo faciat, quod fieri posse Cicero non putavit, cuius haec in Academico tertio verba sunt: Quod si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutos corrigere errorem paenitendo, facilior esset emendatio temeritatis.

17. *Diomedes p. 377. 12 Keil. Varro ad Ciceronem tertio* fixum *et Cicero Academicorum tertio* † malcho in opera adfixa.

LIBRORUM INCERTORUM.

18. *Lactant. inst. III 14. 15 Tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philosophia disci possit ad vitam. Haec tua verba sunt:* Mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi.

19. *Augustin. c. Academicos II 11. 26* Talia, *inquit Academicus,* mihi videntur omnia, quae probabilia vel veri similia putavi nominanda; quae tu si alio nomine vis vocare, non repugno; satis enim mihi est te iam bene accepisse, quid dicam, id est quibus rebus haec nomina imponam; non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem.

20. *August. c. Acad. III 7. 15 sq. Est in libris Ciceronis, quos in huius causae patrocinium scripsit, locus quidam, ut mihi videtur, mira urbanitate conditus, ut non nullis autem, etiam firmitate roboratus. Difficile est prorsus, ut quemquam non moveat, quod ibi dictum est,* Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes videntur, secundas partes dari, cum primas sibi quemque vindicare necesse sit; ex quo posse probabiliter confici eum recte primum esse suo iudicio, qui omnium ceterorum iudicio sit secundus. Fac enim verbi causa Stoicum adesse sapientem;

nam contra eos potissimum Academicorum exarsit ingenium. Ergo Zeno vel Chrysippus si interrogetur, quis sit sapiens, respondebit eum esse, quem ipse descripserit; contra Epicurus vel quis alius adversariorum negabit suumque potius peritissimum voluptatum aucupem sapientem esse contendet. Inde ad iurgium. Clamat Zeno, et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil aliud esse quam honestatem, ipsam suo splendore ad se animos ducere nullo prorsus commodo extrinsecus posito et quasi lenocinante mercede, voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. Contra ille convocata de hortulis in auxilium quasi Liber turba temulentorum, quaerentium tantum, quem incomptis unguibus bacchantes asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans instat acriter, ut nisi ea beatus nemo esse posse videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes, sed si in illos aut in istos concesserit, ab eis, quos deseret, insanus, imperitus temerariusque clamabitur. Itaque cum et hac et illac aurem diligenter admoverit, interrogatus, quid ei videatur, dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicurusne, qui delirare illum clamat, an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronuntiat, nemo dubitat Academicum praelatum iri. Rursus te ad illum converte et quaere, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia vocatur, an Arcesilan, a quo audit: 'Tu fortasse verum dicis, sed requiram diligentius', nonne apertum est totam illam porticum insanam, Academicos autem prae illis modestos cautosque homines videri Epicuro? *Ita peraeque prope de omnibus sectis copiosissime Cicero iucundissimum legentibus quasi spectaculum praebet velut ostendens nullum illorum esse, qui non, cum sibi primas partes dederit,*

quod necesse est, secundas ei dicat dare, quem non repugnare, sed dubitare conspexerit.

21. *August. c. Acad. III 20. 43 Ait enim (Cicero) illis morem fuisse occultandi sententiam suam nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixissent, aperire consuesse.*

22. *August. de civ. Dei VI 2 Denique et ipse Tullius huic (M. Varroni) tale testimonium perhibet, ut in libris Academicis dicat eam, quae ibi versatur, disputationem se habuisse cum M. Varrone,* homine, *inquit*, omnium facile acutissimo et sine ulla dubitatione doctissimo.

M. TULLII CICERONIS

LIBRORUM DE RE PUBLICA SEX

QUAE SUPERSUNT.

RECOGNOVIT

C. F. W. MÜLLER.

EDITIO STEREOTYPA.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MCMV.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBRORUM SEX QUAE MANSERUNT.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cum M. Tullii libri de re publica, in quibus scribendis iam inde ab anno u. c. 700 occupatus fuerat, ediderat autem fere anno u. c. 703, diu desiderati essent et, sicubi spes eorum recuperandorum subnata esset, semper evanuisset, tandem Angelus Maius has, quas nunc habemus, eorum librorum reliquias in codice Vaticano palimpsesto invenit et coniunctas cum ceteris fragmentis edidit anno huius saeculi XXII. Quae ad primum librum pertinent, de iis fere haec dicenda sunt.

Cicero Platonis et Aristotelis exemplo de re publica instituit scribere, ut, si qua posset labantem iam Romanorum rem publicam consilio sustentare, nihil omisisse videretur. Ut vero sine ulla invidia disputaret, disputationem non a se aut suo tempore, sed ab Africano minore Tuditano Aquilio coss. (625 a. u. c.) habitam fingit. Ad hunc, paulo ante quam exstinctus est, feriis Latinis convenerant aliquot familiares, Q. Aelius Tubero, Pauli ex Aemilia nepos, sorore Africani, L. Furius Philus, P. Rutilius Rufus, Sp. Mummius, Achaici frater, C. Fannius, Laelii gener, Q. Mucius Scaevola, C. Laelius Sapiens, M'. Manilius. Quorum ceteri cum de rebus caelestibus sermocinarentur, Laelius magis ad se pertinere ostendit sermonem de re publica; quem ut instituat Africanus suamque de ea re sententiam exponat, ceteris adsentientibus ille impetrat. Hic igitur (cap. 24) tandem exordiens primum definit notionem rei

publicae, quam dicit esse rem populi, populum autem coetum multitudinis consensu iuris et utilitatis communione sociatum (cap. 25). Deinde omnem rem publicam, sive a rege sive ab optimatibus sive ab ipso populo administretur, consilio regendam esse censet. Tum interrogatus a Laelio, quam de tribus istis administrandae illius formis optimam iudicet, nullam earum sibi satis facere respondet, sed quartam quandam temperatam et compositam ex omnibus (cap. 29). Instante autem Laelio, ut, quam de tribus illis administrationis rationibus maxime probet, aperte profiteatur, regiam reliquis duabus anteponit cum ceterorum plurimorum, tum ipsius populi Romani atque rei et domesticae et bellicae usu unice commendatam; quamquam consilium in optimatium, in populi imperio libertatem collaudat. Denique redit ad eam, quam iam supra professus est, sententiam, genus rei publicae regendae optimum illud sibi videri, quod mixtum sit e tribus illis generibus. Quod quoniam Romanae rei publicae exemplo illustrare propositum habet, antea, quantum haec ceteris praestet, sibi ostendendum esse dicit (c. 30—46). Hunc autem Africani eiusque familiarium sermonem Cicero sibi et amico cuidam, cui opus inscripsit, fortasse Attico, Smyrnae Lepido Catulo coss. anno a. u. c. 676 a P. Rutilio illo, qui sermoni interfuerat, traditum narrat.

[*Desiderantur in cod. Vaticano paginae XXXIV.*]

1 1 Cod. p. 63] . . . . *im*petu liberavissent, nec C. Duelius, A. Atilius, L. Metellus terrore Karthaginis, non duo Scipiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent, nec id excitatum maioribus copiis aut Q. Maximus enervavisset aut M. Marcellus contudisset aut a portis huius urbis avolsum P. Africanus compulisset intra hostium moenia. M. vero p. 64] Catoni, homini ignoto et novo, quo omnes, | qui isdem rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur, certe licuit Tusculi se in otio delectare salubri et propinquo loco. Sed homo demens, ut isti putant, cum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit iactari quam in illa tranquillitate atque otio iucundissime vivere. Omitto innumerabilis viros, quo- p. 77] rum singuli saluti huic civitati | fuerunt, et quia

sunt *haud* procul ab aetatis huius memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum aliquem praetermissum queratur. Unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otiique vicerit.

Nec vero habere virtutem satis est quasi artem 2 2 aliquam, nisi | utare; etsi ars quidem, cum ea [p. 78 non utare, scientia tamen ipsa teneri potest, virtus in usu sui tota posita est; usus autem eius est maximus civitatis gubernatio et earum ipsarum rerum, quas isti in angulis personant, reapse, non oratione perfectio. Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod *non* ab iis partum confirmatumque sit, a quibus civitatibus iura discripta sunt. Unde | enim pietas aut a quibus religio? [p. 123 unde ius aut gentium aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde iustitia, fides, aequitas? unde pudor, continentia, fuga turpitudinis, adpetentia laudis et honestatis? unde in laboribus et periculis fortitudo? Nempe ab iis, qui haec disciplinis informata alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. Quin 3 etiam Xenocraten ferunt, nobilem in primis philosophum, cum quae|reretur ex eo, quid adseque- [p. 124 rentur eius discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent, quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis, qui id cogit omnis imperio legumque poena, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam iis, qui illa disputant, ipsis est praeferendus doctoribus. Quae est enim istorum oratio tam exquisita, quae sit anteponenda bene constitutae civitati publico iure et moribus? Equidem | quem [p. 125 ad modum 'urbes magnas atque imperiosas', ut appellat Ennius, viculis et castellis praeferendas puto, sic eos, qui his urbibus consilio atque auctoritate praesunt, iis, qui omnis negotii publici expertes sint,

longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et quon-
iam maxime rapimur ad opes augendas generis hu-
mani studemusque nostris consiliis et laboribus tutio-
rem et opulentiorem vitam hominum reddere et ad
p. 126] hanc | voluptatem ipsius naturae stimulis in-
citamur, teneamus eum cursum, qui semper fuit optimi
cuiusque, neque ea signa audiamus, quae receptui ca-
nunt, ut eos etiam revocent, qui iam processerint.

3 4 His rationibus tam certis tamque inlustribus op-
ponuntur ab iis, qui contra disputant, primum labo-
res, qui sint re publica defendenda sustinendi, leve
sane inpedimentum vigilanti et industrio, neque so-
p. 91] lum | in tantis rebus, sed etiam in mediocribus
vel studiis vel officiis vel vero etiam negotiis con-
temnendum. Adiunguntur pericula vitae, turpisque ab
his formido mortis fortibus viris opponitur, quibus ma-
gis id miserum videri solet, natura se consumi et senec-
tute, quam sibi dari tempus, ut possint eam vitam, quae
tamen esset reddenda naturae, pro patria potissimum
reddere. Illo vero se loco copiosos et disertos |
p. 92] putant, cum calamitates clarissimorum virorum
iniuriasque iis ab ingratis inpositas civibus colligunt.
5 Hinc enim illa et apud Graecos exempla, Miltiadem,
victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vol-
neribus iis, quae corpore adverso in clarissima victo-
ria accepisset, vitam ex hostium telis servatam in
civium vinclis profudisse, et Themistoclem patria, quam
p. 73] liberavisset, pulsum atque proterri|tum non in
Graeciae portus per se servatos, sed in barbariae si-
nus confugisse, quam adflixerat; nec vero levitatis
Atheniensium crudelitatisque in amplissimos civis ex-
empla deficiunt; quae nata et frequentata apud illos
etiam in gravissumam civitatem nostram dicuntur
6 redundasse; nam vel exilium Camilli vel offensio com-
memoratur Ahalae vel invidia Nasicae vel expulsio
p. 74] Laenatis vel Opimii | damnatio vel fuga Metelli
vel acerbissima C. Marii clades principum*que* caedes

vel eorum multorum pestes, quae paulo post secutae sunt. Nec vero iam meo nomine abstinent et, credo, quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur et amantius. Sed haud facile dixerim, cur, cum ipsi discendi aut visendi causa maria tramittant....

[*Desiderantur paginae duae.*]

....salvam esse consulatu abiens in con- [p. 259 4 7 tione populo Romano idem iurante iuravissem, facile iniuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt quam laboris neque tantum molestiae, quantum gloriae, maioremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus quam ex laetitia improborum dolorem. Sed si aliter, ut dixi, accidisset, qui possem queri? | cum [p. 260 mihi nihil inproviso nec gravius, quam exspectavissem, pro tantis meis factis evenisset. Is enim fueram, cui cum liceret aut maiores ex otio fructus capere quam ceteris propter variam suavitatem studiorum, in quibus a pueritia vixeram, aut si quid accideret acerbius universis, non praecipuam, sed parem cum ceteris fortunae condicionem subire, non dubitaverim me gravissimis tempestatibus | ac paene fulmi- [p. 49 nibus ipsis obvium ferre conservandorum civium causa meisque propriis periculis parere commune reliquis otium. Neque enim hac nos patria lege genuit aut 8 educavit, ut nulla quasi alimenta exspectaret a nobis ac tantum modo nostris ipsa commodis serviens tutum perfugium otio nostro suppeditaret et tranquillum ad quietem locum, sed ut plurimas et maximas nostri ani|mi, ingenii, consilii partis ipsa sibi [p. 50 ad utilitatem suam pigneraretur tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

Iam illa perfugia, quae sumunt sibi ad excusatio- 5 9 nem, quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt

audienda, cum ita dicunt, accedere ad rem publicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum quibus p. 89] comparari sordidum, confligere | autem multitudine praesertim incitata miserum et periculosum sit. Quam ob rem neque sapientis esse accipere habenas, cum insanos atque indomitos impetus volgi cohibere non possit, neque liberi cum inpuris atque inmanibus adversariis decertantem vel contumeliarum verbera subire vel expectare sapienti non ferendas iniurias; proinde quasi p. 90] bonis et fortibus et magno animo praeditis | ulla sit ad rem publicam adeundi causa iustior, quam ne pareant inprobis neve ab isdem lacerari rem publicam patiantur, cum ipsi auxilium ferre, si cupiant, non queant.

6 10 Illa autem exceptio cui probari tandem potest, quod negant sapientem suscepturum ullam rei publicae partem, extra quam si eum tempus et necessitas coëgerit? quasi vero maior cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis; in qua quid facere p. 83] potuissem, | nisi tum consul fuissem? Consul autem esse qui potui, nisi eum vitae cursum tenuissem a pueritia, per quem equestri loco natus pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore, aut cum velis, opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut
11 tibi id facere liceat. Maximeque hoc in hominum doctorum oratione mihi mirum videri solet, quod, qui p. 84] tranquillo | mari gubernare se negent posse, quod nec didicerint nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus. Isti enim palam dicere atque in eo multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum publicarum aut constituendarum aut tuendarum nihil nec didicisse umquam nec docere, earumque rerum p. 85] scientiam non doctis hominibus | ac sapientibus, sed in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare qui convenit polliceri operam suam rei publicae tum denique, si necessitate cogantur? cum, quod

est multo proclivius, nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant. Equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis non solere, sin autem temporibus cogeretur, | tum id munus denique non recusare, tamen arbi- [p. 86 trarer hanc rerum civilium minime neglegendam scientiam sapienti, propterea quod omnia essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

7 12 Haec pluribus a me verbis dicta sunt ob eam causam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de re publica disputatio; quae ne frustra haberetur, dubitationem ad rem publicam adeun|di in pri- [p. 79 mis debui tollere. Ac tamen si qui sunt, qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines et gloria; quos ego existimo, etiamsi qui ipsi rem publicam non gesserint, tamen, quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, functos esse aliquo rei publicae munere. Eos vero septem, quos Graeci sapientis nomi|naverunt, [p. 80 omnis paene video in media re publica esse versatos. Neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitatis aut condere novas aut conservare iam conditas.

8 13 Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum consecuti et in explicandis rationibus rerum civilium quandam facultatem non mo|do usu, [p. 55 sed etiam studio discendi et docendi † essemus auctores, cum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestae nullae invenirentur, alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes. Nec vero nostra quaedam est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civitatis virorum disputatio repetenda memoria | est, quae mihi tibique [p. 56 quondam adulescentulo est a P. Rutilio Rufo, Smyrnae

cum simul essemus compluris dies, exposita, in qua nihil fere, quod magno opere ad rationes omnium rerum pertineret, *est* praetermissum.

9 14 Nam cum P. Africanus hic, Pauli filius, feriis Latinis Tuditano cons. et Aquilio constituisset in hortis esse familiarissimique eius ad eum frequenter per eos dies p. 273] ventitaturos se esse dixissent, | Latinis ipsis mane ad eum primus sororis filius venit Q. Tubero; quem cum comiter Scipio appellavisset libenterque vidisset, Quid tu, inquit, tam mane, Tubero? dabant enim hae feriae tibi oportunam sane facultatem ad explicandas tuas litteras. Tum ille: Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum; numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum, hoc p. 274] praesertim motu | rei publicae. Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiorem opera quam animo. Et ille: At vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. *SC.* Libente me vero, ut aliquid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.

10 15 Tum ille: Visne igitur, quoniam et me quodam modo invitas et tui spem das, hoc primum, Africane, | p. 97] videamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit, de isto altero sole quod nuntiatum est in senatu? neque enim pauci neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant, ut non tam fides non habenda quam ratio quaerenda sit. Hic Scipio: Quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus! qui cum cetera, tum haec caelestia vel studiosissime solet quaerere. p. 33] Sed ego, Tubero, (nam tecum | aperte, quod sentio, loquar) non nimis adsentior in omni isto genere nostro illi familiari, qui, quae vix coniectura qualia sint possumus suspicari, sic adfirmat, ut oculis ea cernere videatur aut tractare plane manu. Quo etiam sapientiorem Socratem soleo iudicare, qui omnem

eius modi curam deposuerit eaque, quae de natura
quaererentur, aut maiora, quam hominum ratio con-
sequi posset, aut nihil om|nino ad vitam ho- [p. 37
minum adtinere dixerit. Dein Tubero: Nescio, Afri- 16
cane, cur ita memoriae proditum sit, Socratem omnem
istam disputationem reiecisse et tantum de vita et
de moribus solitum esse quaerere. Quem enim aucto-
rem de illo locupletiorem Platone laudare possumus?
cuius in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut
etiam, cum de moribus, de virtutibus, denique de re
publica disputet, nume|ros tamen et geometriam [p. 34
et harmoniam studeat Pythagorae more coniungere.
Tum Scipio: Sunt ista, ut dicis; sed audisse te credo,
Tubero, Platonem Socrate mortuo primum in Aegyp-
tum discendi causa, post in Italiam et in Siciliam
contendisse, ut Pythagorae inventa perdisceret, eum-
que et cum Archyta Tarentino et cum Timaeo Locro
multum fuisse et Philoleo commentarios esse nanctum,
cumque eo tempo|re in iis locis Pythagorae [p. 263
nomen vigeret, illum se et hominibus Pythagoreis et
studiis illis dedisse. Itaque cum Socratem unice dilexis-
set eique omnia tribuere voluisset, leporem Socraticum
subtilitatemque sermonis cum obscuritate Pythagorae
et cum illa plurimarum artium gravitate contexuit.

Haec Scipio cum dixisset, L. Furium repente venien- 11 17
tem aspexit, eumque ut salutavit, amicissime | ad- [p. 264
prehendit et in lecto suo conlocavit. Et cum simul
P. Rutilius venisset, qui est nobis huius sermonis
auctor, eum quoque ut salutavit, propter Tuberonem
iussit adsidere. Tum Furius: Quid vos agitis? num
sermonem vestrum aliquem diremit noster interventus?
Minime vero, Africanus; soles enim tu haec studiose
investigare, quae sunt in hoc genere, de quo insti-
tuerat paulo ante Tubero quae|rere; Rutilius [p. 209
quidem noster etiam sub ipsis Numantiae moenibus
solebat mecum interdum eius modi aliquid conquirere.
Quae res tandem inciderat? inquit Philus. Tum ille:

De solibus istis duobus; de quo studeo, Phile, ex te audire quid sentias.

12 18 Dixerat hoc ille, cum puer nuntiavit venire ad eum Laelium domoque iam exisse. Tum Scipio calceis et vestimentis sumptis e cubiculo est egressus, p. 210] et cum paululum inambu|lavisset in porticu, Laelium advenientem salutavit et eos, qui una venerant, Spurium Mummium, quem in primis diligebat, et C. Fannium et Quintum Scaevolam, generos Laelii, doctos adulescentes, iam aetate quaestorios; quos cum omnis salutavisset, convertit se in porticu et coniecit in medium Laelium; fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut militiae propter eximiam p. 197] belli gloriam | Africanum ut deum coleret Laelius, domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio. Dein cum essent perpauca inter se uno aut altero spatio conlocuti Scipionique eorum adventus periucundus et pergratus fuisset, placitum est, ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni, considerent; quod cum facere vellent, intervenit vir prudens p. 198] omnibus|que illis et iucundus et carus, M'. Manilius, qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus adsedit proximus Laelio.

13 19 Tum Philus: Non mihi videtur, inquit, quod hi venerunt, alius nobis sermo esse quaerendus, sed agendum accuratius et dicendum dignum aliquid horum auribus. Hic Laelius: Quid tandem agebatis, aut cui sermoni nos intervenimus? *PH.* Quaesierat ex me Scip. 269] pio, | quidnam sentirem de hoc, quod duo soles visos esse constaret. *L.* Ain vero? Phile, iam explorata nobis sunt ea, quae ad domos nostras quaeque ad rem publicam pertineant? siquidem, quid agatur in caelo, quaerimus. Et ille: An tu ad domos nostras non censes pertinere scire, quid agatur et quid fiat domi? quae non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque pa-

triam di no|bis communem secum dederunt, [p. 270 cum praesertim, si haec ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint. Ac me quidem, ut hercule etiam te ipsum, Laeli, omnisque avidos sapientiae cognitio ipsa rerum consideratioque delectat. Tum 20 Laelius: Non inpedio, praesertim quoniam feriati sumus; sed possumus audire aliquid an serius venimus? *PH.* Nihil est adhuc disputatum, et, | quoniam [p. 43 est integrum, libenter tibi, Laeli, ut de eo disseras, equidem concessero. *L.* Immo vero te audiamus, nisi forte Manilius interdictum aliquod inter duos soles putat esse componendum, ut ita caelum possideant, ut uterque possederit. Tum Manilius: Pergisne eam, Laeli, artem inludere, in qua primum excellis ipse, deinde sine qua scire nemo potest, quid sit suum, quid alienum? | Sed ista mox; nunc audiamus [p. 44 Philum, quem video maioribus iam de rebus quam me aut quam P. Mucium consuli.

Tum Philus: Nihil novi vobis adferam, neque quod 14 21 a me sit cogitatum aut inventum; nam memoria teneo C. Sulpicium Gallum, doctissimum, ut scitis, hominem, cum idem hoc visum diceretur et esset casu apud M. Marcellum, qui cum eo consul fuerat, sphaeram, quam M. Marcelli avus captis | Syracusis ex urbe lo- [p. 103 cupletissima atque ornatissima sustulisset, cum aliud nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset, iussisse proferri; cuius ego sphaerae cum persaepe propter Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam non sum tanto opere admiratus; erat enim illa venustior et nobilior in volgus, quam ab eodem Archimede factam posuerat in templo Virtutis Marcellus idem. Sed posteaquam | coepit rationem huius [p. 104 22 operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Siculo ingenii, quam videretur natura humana ferre potuisse, iudicavi fuisse. Dicebat enim Gallus sphaerae illius alterius solidae atque plenae vetus esse inventum, et eam a Thalete Milesio primum esse tor-

natam, post autem ab Eudoxo Cnidio, discipulo, ut ferebat, Platonis, eandem illam astris stellisque, quae p. 65] caelo inhaererent, es|se descriptam; cuius omnem ornatum et descriptionem sumptam ab Eudoxo multis annis post non astrologiae scientia, sed poëtica quadam facultate versibus Aratum extulisse. Hoc autem sphaerae genus, in quo solis et lunae motus inessent et earum quinque stellarum, quae errantes et quasi vagae nominarentur, in illa sphaera solida non potuisse finiri, atque in eo admirandum esse inventum | p. 66] Archimedi, quod excogitasset, quem ad modum in dissimillimis motibus inaequabiles et varios cursus servaret una conversio. Hanc sphaeram Gallus cum moveret, fiebat, ut soli luna totidem conversionibus in aere illo, quot diebus in ipso caelo, succederet, ex quo et in [caelo] sphaera solis fieret eadem illa defectio et incideret luna tum in eam metam, quae esset umbra terrae, cum sol e regione . . . .

[*Octo paginae hic a Maio desiderantur.*]

15
23 p. 59] . . . . fuit, quod et ipse hominem diligebam et in primis patri meo Paulo probatum et carum fuisse cognoveram. Memini me admodum adulescentulo, cum pater in Macedonia consul esset et essemus in castris, perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna defecisset. Tum ille, cum legatus noster esset anno p. 60] fere ante, | quam consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam in castris docere nullum esse prodigium, idque et tum factum esse et certis temporibus esse semper futurum, cum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine non posset attingere. Ain tandem? inquit Tubero; docere hoc poterat ille homines paene agrestes et apud imperitos audebat haec dicere? *S.* Ille vero et magna quidem cum . . . .

[*Hic Maio duae minimum paginae videntur deesse.*]

24 p. 71] *neque in*|solens ostentatio neque oratio abhor-

rens a persona hominis gravissimi; rem enim magnam adsecutus *est*, quod hominibus perturbatis inanem religionem timoremque deiecerat.

Atque eius modi quiddam etiam bello illo maximo, 16 25 quod Athenienses et Lacedaemonii summa inter se contentione gesserunt, Pericles ille, et auctoritate et eloquentia et consilio princeps civitatis suae, cum obscurato | sole tenebrae factae essent repente [p. 72 Atheniensiumque animos summus timor occupavisset, docuisse civis suos dicitur, id quod ipse ab Anaxagora, cuius auditor fuerat, acceperat, certo illud tempore fieri et necessario, cum tota se luna sub orbem solis subiecisset; itaque, etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse nisi certo intermenstruo tempore. Quod cum disputando ratio|nibusque do- [p. 279 cuisset, populum liberavit metu; erat enim tum haec nova et ignota ratio, solem lunae oppositu solere deficere, quod Thaletem Milesium primum vidisse dicunt. Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit; qui ut scribit, anno trecentesimo quinquagesimo fere post Romam conditam

Nonis Iunis soli luna obstitit et nox.

Atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, | ut [p. 280 ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint usque ad illam, quae Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo; quibus quidem Romulum tenebris etiamsi natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustulisse.

Tum Tubero: Videsne, Africane, quod paulo ante 17 26 secus tibi videbatur, doc ....

[*Desiderantur paginae duae.*]

.... lis, quae videant ceteri. Quid porro aut [p. 121 praeclarum putet in rebus humanis, qui haec deorum regna perspexerit, aut diuturnum, qui cognoverit, quid sit aeternum, aut gloriosum, qui viderit, quam parva

sit terra, primum universa, deinde ea pars eius, quam homines incolant, quamque nos in exigua eius parte adfixi plurimis ignotissimi gentibus speremus tamen p. 122] nostrum nomen volitare et vagari | latissime?
27 Agros vero et aedificia et pecudes et inmensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, incertus dominatus, saepe etiam deterrimorum hominum inmensa possessio, quam est hic fortunatus putandus! cui soli vere liceat omnia non Quiritium, sed sapientium iure pro suis vindi- p. 139] ca|re, nec civili nexo, sed communi lege naturae, quae vetat ullam rem esse cuiusquam nisi eius, qui tractare et uti sciat; qui inperia consulatusque nostros in necessariis, non in expetendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non praemiorum aut gloriae causa adpetendos putet; qui denique, ut Africanum avum meum scribit Cato solitum esse dicere, p. 140] possit idem de se praedicare, numquam | se plus agere, quam nihil cum ageret, numquam minus so-
28 lum esse, quam cum solus esset. Quis enim putare vere potest plus egisse Dionysium tum, cum omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam eius civem Archimedem, cum istam ipsam sphaeram, nihil cum agere videretur, [de qua modo dicebatur] effecerit? p. 141] quis autem non ma|gis solos esse, qui in foro turbaque, quicum conloqui libeat, non habeant, quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur vel quasi doctissimorum hominum in concilio adsint, cum eorum inventis scriptisque se oblectent? Quis vero divitiorem quemquam putet quam eum, cui nihil desit, quod quidem natura desideret, aut potentiorem quam illum, p. 142] qui omnia, quae expe|tat, consequatur, aut beatiorem, quam qui sit omni perturbatione animi liberatus, aut firmiore fortuna, quam qui ea possideat, quae secum, ut aiunt, vel e naufragio possit ecferre? Quod autem imperium, qui magistratus, quod regnum

potest esse praestantius quam despicientem omnia humana et inferiora sapientia ducentem nihil umquam nisi sempiternum et divinum animo | volutare? [p. 127 cui persuasum sit appellari ceteros homines, esse solos eos, qui essent politi propriis humanitatis artibus; ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius, perelegans 29 esse videatur; quem cum ex alto ignotas ad terras tempestas et in desertum litus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum animadvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam esse descriptas; | quas ut vidisset, exclamavisse, [p. 128 ut bono essent animo; videre enim se hominum vestigia; quae videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat, sed ex doctrinae indiciis interpretabatur. Quam ob rem, Tubero, semper mihi et doctrina et eruditi homines et tua ista studia placuerunt.

Tum Laelius: Non audeo quidem, inquit, ad ista, 18 30 Scipio, dicere, neque tam te aut Philum aut Manilium. . .

[*Desiderantur paginae duae.*]

. . . . in ipsius paterno genere fuit noster [p. 285 ille amicus, dignus huic ad imitandum,

Egregie cordatus homo, catus Aelius Sextus,

qui 'egregie cordatus' et 'catus' fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat, quae numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quae eos, qui quaesissent, et cura et negotio solverent, cuique contra Galli studia disputanti in ore semper erat ille | de [p. 286 Iphigenia Achilles:

Ástrologorum sígna in caelo quíd fit observátionis,
Cúm capra aut nepa aút exoritur nómen aliquod béluarum!
Quód est ante pedes némo spectat, caéli scrutantúr plagas.

Atque idem (multum enim illum audiebam et libenter)

Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinae esse dicebat; magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui p. 181] se ait 'philosophari | velle, sed paucis; nam omnino haud placere'. Quodsi studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. Istae quidem artes, si modo aliquid valent, *id valent,* ut paulum acuant et tamquam inritent ingenia puerorum, quo facilius possint maiora discere.

19
31 p. 182] Tum Tubero: | Non dissentio a te, Laeli, sed quaero, quae tu esse maiora intellegas. *L.* Dicam mehercule et contemnar a te fortasse, cum tu ista caelestia de Scipione quaesieris, ego autem haec, quae videntur ante oculos esse, magis putem quaerenda. Quid enim mihi L. Pauli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit, quo modo duo soles visi sint, non quaerit, cur in una re publica duo senatus et duo p. 213] paene iam populi sint? Nam, ut vi|detis, mors Tiberii Gracchi et iam ante tota illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas partis; obtrectatores autem et invidi Scipionis initiis factis a P. Crasso et Appio Claudio tenent nihilo minus illis mortuis senatus alteram partem dissidentem a vobis auctore Metello et P. Mucio neque hunc, qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus violatis, p. 214] triumvi|ris seditiosissimis aliquid cotidie novi molientibus, bonis viris [locupletibus] perturbatis his
32 tam periculosis rebus subvenire patiuntur. Quam ob rem, si me audietis, adulescentes, solem alterum ne metueritis; aut enim nullus esse potest, aut sit sane, ut visus est, modo ne sit molestus, aut scire istarum rerum nihil aut, etiamsi maxime sciemus, nec meliores ob eam scientiam nec beatiores esse possumus; p. 215] sena|tum vero et populum ut unum habeamus, et fieri potest, et permolestum est, nisi fit, et secus

esse scimus et videmus, si id effectum sit, et melius nos esse victuros et beatius.

Tum Mucius: Quid esse igitur censes, Laeli, discen- 20 33
dum nobis, ut istud efficere possimus ipsum, quod postulas? *L.* Eas artis, quae efficiant, ut usui civitati simus; id enim esse praeclarissimum sapientiae munus maximumque virtutis | vel documentum vel of- [p. 216
ficium puto. Quam ob rem, ut hae feriae nobis ad utilissimos rei publicae sermones potissimum conferantur, Scipionem rogemus, ut explicet, quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia quaeremus; quibus cognitis spero nos ad haec ipsa via perventuros earumque rerum rationem, quae nunc instant, explicaturos.

Cum id et Philus et Manilius et Mummius admo- 21 34
dum adproba*vissent*. . . .

[*Desiderantur paginae duae.*]

Sane dixerunt auctores 'simulat' per 'u', hoc est ὁμοιάζει, *ut Cicero de re publica:* Nullum est exemplum, cui malimus adsimulare rem publicam. *(Diomedes lib. I p. 365. 20 Keil.)*

M. Tullius de re publica lib. I: Quare, si placet, deduc orationem tuam de caelo ad haec citeriora. *(Nonius p. 85. 19 et p. 289. 8.)*

. . . .non solum ob eam causam fieri volui, quod [p. 293
erat aequum de re publica potissimum principem rei publicae dicere, sed etiam quod memineram persaepe te cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus Graecis vel peritissimis rerum civilium, multaque colligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem maiores nostri nobis reliquissent. Qua in disputatione quoniam tu | paratior es, [p. 294
feceris, ut etiam pro his dicam, si, de re publica quid sentias, explicaris, nobis gratum omnibus.

Tum ille: Non possum equidem dicere me ulla in 22 35
cogitatione acrius aut diligentius solere versari quam

in ista ipsa, quae mihi, Laeli, a te proponitur. Etenim cum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam, p. 221] nisi quo sit in illo gene|re melior, ego, cum mihi sit unum opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, procuratio atque administratio rei publicae, non me inertiorem esse confitear quam opificem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi
36 in minimis, operae consumpserim? Sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines reliquep. 222] runt, neque | ea, quae mihi videntur, anteferre illis audeo. Quam ob rem peto a vobis, ut me sic audiatis, neque ut omnino expertem Graecarum rerum neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem, sed ut unum e togatis patris diligentia non inliberaliter institutum studioque discendi a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum quam litteris.

23 37 p. 223] Hic Philus: Non | hercule, inquit, Scipio, dubito, quin tibi ingenio praestiterit nemo, usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnis viceris; quibus autem studiis semper fueris, tenemus. Quam ob rem, si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio; spero enim multo uberiora fore, quae a te dicentur, quam illa, quae a Graecis hominibus scripta p. 224] sunt, omnia. | Tum ille: Permagnam tu quidem expectationem, quod onus est ei, qui magnis de rebus dicturus est, gravissimum, inponis orationi meae. Et Philus: Quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles; neque enim est periculum, ne te de re publica disserentem deficiat oratio.

24 38 Hic Scipio: Faciam, quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus p. 195] in rebus disserendis utendum esse, si erro|rem velis tollere, ut eius rei, de qua quaeretur, si, nomen

quod sit, conveniat, explicetur, quid declaretur eo nomine; quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem; numquam enim, quale sit illud, de quo disputabitur, intellegi poterit, nisi, quid sit, fuerit intellectum prius. Quare, quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, quod quaerimus. | Cum adprobavisset Laelius, Nec [p. 196 vero, inquit Africanus, ita disseram de re tam inlustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordiar verbisque, quid sit et quot modis quidque dicatur, definiam saepius; apud prudentes enim homines et in maxima re publica sum|ma cum [p. 61 gloria belli domique versatos cum loquar, non committam, ut *non* sit inlustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea; nec enim hoc suscepi, ut tamquam magister persequerer omnia, neque hoc polliceor me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit. Tum Laelius: Ego vero istud ipsum genus orationis, quod polliceris, expecto.

Est igitur, inquit Africanus, res publica | res [p. 62 25 39
populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus. Eius autem prima causa coëundi est non tam inbecillitas quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio; non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluen*tia*....

[*Desiderantur paginae duae.*]

[*Quid est res publica nisi res populi? res ergo com-* 40
munis res utique civitatis. Quid est autem civitas nisi multitudo hominum in quoddam vinculum redacta concordiae? Apud eos (auctores Romanos) enim ita legitur: Brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. *(Augustinus ep. 138. 10 T. II p. 414 Ben.)*

Urbis condendae originem atque causam non unam intulerunt, sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per silvas et campos erraticam degerent vitam nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui ad alios homines decurrisse, praesidium implorasse et primo nutibus voluntatem suam significasse, deinde sermonis initia temptasse ac singulis quibusque rebus nomina imprimendo paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam, oppida etiam coepisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed obiectis aggeribus arcerent.... Haec aliis delira visa sunt, ut fuerunt, dixeruntque non ferarum laniatus causam fuisse coëundi, sed ipsam potius humanitatem; itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis adpetens esset. (Lactantius instit. div. VI 10. 13—18.)]

26 41 p. 211] ...*quae*dam quasi semina, neque reliquarum virtutum nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institutio. Hi coetus igitur hac, de qua exposui, causa instituti sedem primum certo loco domiciliorum causa constituerunt; quam cum locis manuque saepsissent, eius modi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt delubris distinctam spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis coetus mul-
p. 212] titudinis, qualem | exposui, omnis civitas, quae est constitutio populi, omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam causam referendum est, quae causa genuit civitatem.
42 Deinde aut uni tribuendum est aut delectis quibusdam aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. Quare

cum penes unum est omnium summa rerum, regem illum | unum vocamus et regnum eius rei publicae [p. 95 statum. Cum autem est penes delectos, tum illa civitas optimatium arbitrio regi dicitur. Illa autem est civitas popularis (sic enim appellant), in qua in populo sunt omnia. Atque horum trium generum quodvis, si teneat illud vinclum, quod primum homines inter se rei publicae societate devinxit, non perfectum illud quidem neque mea sententia optimum *est*, sed tolerabile | tamen, ut aliud alio pos- [p. 96 sit esse praestantius. Nam vel rex aequus ac sapiens vel delecti ac principes cives vel ipse populus, quamquam id est minime probandum, tamen nullis interiectis iniquitatibus aut cupiditatibus posse videtur aliquo esse non incerto statu.

27 43

Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis iuris et consilii, et in optimatium dominatu vix particeps libertatis potest esse | multitudo, [p. 105 cum omni consilio communi ac potestate careat, et cum omnia per populum geruntur quamvis iustum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, cum habet nullos gradus dignitatis. Itaque si Cyrus ille Perses iustissimus fuit sapientissimusque rex, tamen mihi populi res (ea enim est, ut dixi antea, publica) non maxime expetenda fuisse illa videtur, cum regeretur unius nutu ac | modo; si Massilienses, [p. 106 nostri clientes, per delectos et principes cives summa iustitia reguntur, inest tamen in ea condicione populi similitudo quaedam servitutis; si Athenienses quibusdam temporibus sublato Areopago nihil nisi populi scitis ac decretis agebant, quoniam distinctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat ornatum suum civitas.

28 44

Atque hoc loquor de tribus his generibus rerum publicarum non turbatis atque permix|tis, sed [p. 225 suum statum tenentibus. Quae genera primum sunt in iis singula vitiis, quae ante dixi, deinde habent

perniciosa alia vitia; nullum est enim genus illarum rerum publicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum praeceps ac lubricum. Nam illi regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili aut, si voltis, etiam amabili, Cyro, subest ad inmutandi animi licen- p. 226] tiam crudelissimus il|le Phalaris, cuius in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facile delabitur. Illi autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est, qui fuit quodam tempore apud Athenienses triginta *virorum* consensus et factio. Iam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi, ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti....

[*Desiderantur paginae duae.*]

29 45 p. 75] .....deterrimus et ex hac vel optimatium vel factiosa tyrannica illa vel regia vel etiam persaepe popularis, itemque ex ea genus aliquod ecflorescere ex illis, quae ante dixi, solet, mirique sunt orbes et quasi circumitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum; quos cum cognosse sapientis est, tum vero prospicere inpendentis in gubernanda re pu- p. 76] blica moderantem cursum atque in | sua potestate retinentem magni cuiusdam civis et divini paene est viri. Itaque quartum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.

30 46 Hic Laelius: Scio tibi ita placere, Africane; saepe enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerum publicarum velim scire quod optimum iudices. Nam vel profuerit aliquod ad cog....

[*Desiderantur paginae duae.*]

31 47 p. 51] ....et talis est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut voluntas, qui illam regit. Itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet; qua qui-

dem certe nihil potest esse dulcius, et quae, si aequa non est, ne libertas quidem est. Qui autem aequa potest esse, omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus, sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt liberi omnes? ferunt enim [p. 52 suffragia, mandant inperia, magistratus, ambiuntur, rogantur, sed ea dant, quae, etiamsi nolint, danda sint, et quae ipsi non habent, unde alii petunt; sunt enim expertes imperii, consilii publici, iudicii delectorum iudicum, quae familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium, qui....

[*Desiderantur paginae duae.*]

.....*po*pulo aliquis unus pluresve divitiores [p. 175 32 48 opulentioresque extitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata esse commemorant cedentibus ignavis et inbecillis et adrogantiae divitum succumbentibus. Si vero ius suum populi teneant, negant quicquam esse praestantius, liberius, beatius, quippe qui domini sint legum, iudiciorum, belli, pacis, foederum, capitis unius cuiusque, pecuniae. Hanc unam | rite rem [p. 176 publicam, id est rem populi, appellari putant. Itaque et a regum et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis reges requiri aut potestatem atque opes optimatium. Et vero negant oportere indomiti populi vitio genus 49 hoc totum liberi populi repudiari, concordi populo et omnia referente ad incolumitatem et ad libertatem suam nihil | esse inmutabilius, nihil firmius; [p. 169 facillimam autem in ea re publica esse concordiam, in qua idem conducat omnibus; ex utilitatis varietatibus, cum aliis aliud expediat, nasci discordias; itaque, cum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum; multo iam id in regnis minus, quorum, ut ait Ennius, ‘nulla [regni] sancta societas nec fides est.’ Quare cum lex sit civilis societatis

p. 170] vincu|lum, ius autem legis aequale, quo iure societas civium teneri potest, cum par non sit condicio civium? Si enim pecunias aequari non placet, si ingenia omnium paria esse non possunt, iura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. Quid est enim civitas nisi iuris societas?....

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

33 50 p. 53] Ceteras vero res publicas ne appellandas quidem putant iis nominibus, quibus illae sese appellari velint. Cur enim regem appellem Iovis optimi nomine hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus quam [rex] inportunus potest; ut hoc populorum intersit, utrum comi domino an aspero serviant; quin serviant | p.54] quidem, fieri non potest. Quo autem modo adsequi poterat Lacedaemo illa tum, cum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur iustisque regibus, cum esset habendus rex, quicumque genere regio natus esset? Nam optimatis quidem quis ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen adrogaverunt? Qui enim iudicatur iste optimus? doctrina, artibus, studiis....

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

34 51 p. 179] ....si fortuito id faciet, tam cito evertetur quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula accesserit. Quodsi liber populus deliget, quibus se committat, deligetque, si modo salvus esse vult, optimum quemque, certe in optimorum consiliis posita est civitatium salus, praesertim cum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animo praeessent inbecillioribus, sed ut hi etiam parere sum- p. 180] mis velint. Verum hunc op|timum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt, qui

ignoratione virtutis, quae cum in paucis est, tum a
paucis iudicatur et cernitur, opulentos homines et co-
piosos, tum genere nobili natos esse optimos putant.
Hoc errore vulgi cum rem publicam opes paucorum,
non virtutes tenere coeperunt, nomen illi principes op-
timatium mordicus tenent, re autem carent [eo nomine].
Nam divitiae, | nomen, opes vacuae consilio et [p. 117
vivendi atque aliis imperandi modo dedecoris plenae
sunt et insolentis superbiae, nec ulla deformior spe-
cies est civitatis quam illa, in qua opulentissimi
optimi putantur. Virtute vero gubernante rem pu- 52
blicam quid potest esse praeclarius? cum is, qui
inperat aliis, servit ipse nulli cupiditati, cum, quas
ad res civis instituit et vocat, eas omnis conplexus
est | ipse nec leges inponit populo, quibus [p. 118
ipse non pareat, sed suam vitam ut legem prae-
fert suis civibus. Qui si unus satis omnia consequi
posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre
optimum et in eo consentire possent, nemo delectos
principes quaereret. Difficultas ineundi consilii rem
a rege ad plures, error et temeritas populorum a mul-
titudine ad paucos transtulit. Sic inter infirmitatem
uni|us temeritatemque multorum medium opti- [p. 233
mates possederunt locum, quo nihil potest esse mo-
deratius; quibus rem publicam tuentibus beatissimos
esse populos necesse est vacuos omni cura et cogita-
tione aliis permisso otio suo, quibus id tuendum est
neque committendum, ut sua commoda populus neglegi
a principibus putet. Nam aequabilitas quidem iuris, 53
quam amplexantur liberi populi, neque servari potest
(ipsi enim | populi, quamvis soluti ecfrenatique [p. 234
sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis
magnus dilectus hominum et dignitatum), eaque, quae
appellatur aequabilitas, iniquissima est. Cum enim
par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni
populo necesse est, ipsa aequitas iniquissima est; quod
in iis civitatibus, quae ab optimis reguntur, accidere

p.235] non potest. Haec fere, Laeli, et quaedam eius|dem
generis ab iis, qui eam formam rei publicae maxime
laudant, disputari solent.

35 54 Tum Laelius: Quid tu, inquit, Scipio? e tribus
istis quod maxime probas? *S.* Recte quaeris, quod
maxime e tribus, quoniam eorum nullum ipsum per
se separatim probo anteponoque singulis illud, quod
conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex
*pro*bandum *sit*, regium *pro*bem....... pri......... in
p. 236] .... | hoc loco appellatur,
occurrit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis,
ita consulentis suis civibus et eos con*s*ervantis stu*dios*ius
quam .....entis.......tem..........is..........ti-
bus ....uos sustentari unius optimi et summi
55 viri diligentia. Adsunt optimates, qui se melius hoc
idem facere profiteantur plusque fore dicant in pluri-
p. 131] bus consilii quam in uno et ean|dem tamen
aequitatem et fidem. Ecce autem maxima voce cla-
mat populus neque se uni neque paucis velle parere;
libertate ne feris quidem quicquam esse dulcius; hac
omnes carere, sive regi sive optimatibus serviant. Ita
caritate nos capiunt reges, consilio optimates, liber-
tate populi, ut in comparando difficile ad eligendum
sit, quid maxime velis. *L.* Credo, inquit, sed expe-
p. 132] diri, | quae restant, vix poterunt, si hoc inco-
hatum reliqueris.

36 56 *S.* Imitemur ergo Aratum, qui magnis de rebus
dicere exordiens a Iove incipiendum putat. *L.* Quo
Iove? aut quid habet illius carminis simile haec ora-
tio? *S.* Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi prin-
cipia capiamus, quem unum omnium deorum et homi-
num regem esse omnes docti indoctique † expoliri con-
sentiunt. Quid? inquit Laelius. Et ille: Quid censes,
p. 165] nisi quod est | ante oculos? Sive haec ad uti-
litatem vitae constituta sunt a principibus rerum pu-
blicarum, ut rex putaretur unus esse in caelo, qui
nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret

idemque et rex et pater haberetur omnium, magna auctoritas est multique testes, siquidem omnis multos appellari placet, ita consensisse gentes decretis videlicet principum, nihil esse rege melius, quo|niam [p. 166 deos omnis censent unius regi numine; sive haec in errore inperitorum posita esse et fabularum similia didicimus, audiamus communis quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus. Quinam, inquit Laelius, isti sunt? Et ille: Qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente....

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

[*Longum est recensere, quae de summo deo vel Thales vel Pythagoras et Anaximenes antea vel postmodum Stoici, Cleanthes et Chrysippus et Zenon, vel nostrorum Seneca Stoicos secutus et ipse Tullius praedicaverint, cum hi omnes et, quid sit deus, definire tentaverint et ab eo solo regi mundum adfirmaverint nec ulli subiectum esse naturae, cum ab ipso sit omnis natura generata. (Lactantius epit. 4. 3.)*] 57

....Sed, si vis, Laeli, dabo tibi testes nec [p. 99 37 58
nimis antiquos nec ullo modo barbaros. *L.* Istos, inquit, volo. *S.* Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine regibus sit? *L.* Vero minus. *S.* Quid ergo? haec quadringentorum annorum aetas ut urbis et civitatis num valde longa est? *L.* Ista vero, inquit, adulta vix. *S.* Ergo his annis quadringentis Romae rex erat? *L.* Et superbus quidem. | *S.* Quid supra? *L.* Iustissimus, et dein- [p. 100 ceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore anno sescentesimo rex erat. *S.* Ergo ne iste quidem pervetus? *L.* Minime ac prope senescente iam Graecia. *S.* Cedo, num, Scipio, barbarorum Romulus rex fuit? *L.* Si, ut Graeci dicunt omnis aut Graios esse aut barbaros, vereor, ne barbarorum rex fuerit; sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Graecos

p. 153] minus | barbaros quam Romanos puto. Et
Scipio: Atqui ad hoc, de quo agitur, non quaerimus
gentem, ingenia quaerimus. Si enim et prudentes ho-
mines et non veteres reges habere voluerunt, utor
neque perantiquis neque inhumanis ac feris testibus.

38 59 Tum Laelius: Video te, Scipio, testimoniis satis
instructum, sed apud me, ut apud bonum iudicem,
p. 154] argumenta plus quam testes valent. | Tum Sci-
pio: Utere igitur argumento, Laeli, tute ipse sensus
tui. Cuius, inquit ille, sensus? *S.* Si quando, si forte,
tibi visus es irasci alicui. *L.* Ego vero saepius, quam
vellem. *S.* Quid? tum, cum tu es iratus, permittis illi
iracundiae dominatum animi tui? *L.* Non mehercule,
inquit, sed imitor Archytam illum Tarentinum, qui
cum ad villam venisset et omnia aliter offendisset ac
p. 265] iusserat, 'A te infelicem', in|quit vilico,
'quem necassem iam verberibus, nisi iratus
60 essem.' Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas ira-
cundiam videlicet dissidentem a ratione seditionem
quandam animi vere ducebat eam*que* consilio sedari vo-
lebat; adde avaritiam, adde imperii, adde gloriae cu-
piditatem, adde libidines; et illud vides, si in animis
hominum regale imperium sit, unius fore dominatum,
p. 266] consilii scilicet (ea est enim animi pars op|tima),
consilio autem dominante nullum esse libidinibus, nul-
lum irae, nullum temeritati locum. *L.* Sic, inquit, est.
S. Probas igitur animum ita adfectum? *L.* Nihil vero,
inquit, magis. *S.* Ergo non probares, si consilio pulso
libidines, quae sunt innumerabiles, iracundiaeve tenerent
omnia? *L.* Ego vero nihil isto animo, nihil ita animato
p. 267] homine | miserius ducerem. *S.* Sub regno igitur
tibi esse placet omnis animi partes, et eas regi consilio?
L. Mihi vero sic placet. *S.* Cur igitur dubitas, quid de
re publica sentias? in qua, si in plures translata res
sit, intellegi iam licet nullum fore, quod praesit, inpe-
rium, quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.

39 61 Tum Laelius: Quid, quaeso, interest inter unum

et plures, si iustitia est in pluribus? Et Scipio: | Quoniam testibus meis intellexi, Laeli, te non [p. 268 valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem. Me, inquit ille, quonam modo? *S.* Quia animum adverti nuper, cum essemus in Formiano, te familiae valde interdicere, ut uni dicto audiens esset. *L.* Quippe vilico. *S.* Quid? domi pluresne praesunt negotiis tuis? *L.* Immo vero unus, inquit. *S.* Quid? totam domum num quis alter praeter te regit? *L.* Minime vero. *S.* Quin tu igitur con|cedis idem in re [p. 159 publica, singulorum dominatus, si modo iusti sint, esse optimos? *L.* Adducor, inquit, ut prope modum adsentiar.

Et Scipio: Tum magis adsentiare, Laeli, si, ut 40 62 omittam similitudines, uni gubernatori, uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse alteri navem committere, aegrum alteri quam multis, ad maiora pervenero. *L.* Quaenam ista sunt? *S.* Quid? tu non vides unius in|portunitate et superbia Tarquinii [p. 160 nomen huic populo in odium venisse regium? *L.* Video vero, inquit. *S.* Ergo etiam illud vides, de quo progrediente oratione plura me dicturum puto, Tarquinio exacto mira quadam exultasse populum insolentia libertatis; tum exacti in exilium innocentes, tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum demissi populo fasces, tum provocationes omni|um [p. 101 rerum, tum secessiones plebei, tum prorsus ita acta pleraque, ut in populo essent omnia. *L.* Est, inquit, ut dicis. Est vero, inquit Scipio, in pace et otio; licet 63 enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi ac saepe etiam in morbo levi. Sed ut ille, qui navigat, cum subito mare coepit horrescere, et ille aeger ingravescente morbo unius opem inplorat, sic noster populus in pace et domi imperat et ipsis magistratibus | mi- [p. 102 natur, recusat, appellat, provocat, in bello sic paret ut regi; valet enim salus plus quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium

nostri penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suae potestatis indicat. Nam dictator quidem ab eo appellatur, quia dicitur, sed in nostris libris vides eum, Laeli, magistrum populi appellari. *L.* Video, inquit. Et Scipio: Sapienter igitur illi vete*res*....

[*Desiderantur paginae duae.*]

41 64 p. 149] ....iusto quidem rege cum est populus orbatus, 'pectora diu tenet desiderium', sicut ait Ennius, 'post optimi regis obitum';

simul inter
Sese sic memorant: 'o Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem di genuerunt!
O pater, o genitor, o sanguen dis oriundum!'

Non eros nec dominos appellabant eos, quibus iuste paruerunt, denique ne reges quidem, sed patriae custodes, sed patres, sed deos; nec sine causa; quid p. 150] | enim adiungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras.

Vitam, honorem, decus sibi datum esse iustitia regis existimabant. Mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si regum similitudo permansisset, sed vides unius iniustitia concidisse genus illud totum rei publicae. *L.* Video vero, inquit, et studeo cursus istos mutatio- p. 147] num | non magis in nostra quam in omni re publica noscere.

42 65 Et Scipio: Est omnino, cum de illo genere rei publicae, quod maxime probo, quae sentio, dixero, accuratius mihi dicendum de commutationibus rerum publicarum, etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto. Sed huius regiae prima et certissima est illa mutatio: Cum rex iniustus esse coepit, perit illud ilico genus, et est idem ille tyrannus, deterri- p. 148] mum | genus et finitimum optimo; quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum res publica de tribus secundarium; est enim quasi

regium, id est patrium consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur tuerique vult per se constitutam rem publicam. Si quando aut regi iusto vim populus | attulit regnove eum spoliavit aut etiam, [p. 243 id quod evenit saepius, optimatium sanguinem gustavit ac totam rem publicam substravit libidini suae (cave putes autem mare ullum aut flammam esse tantam, quam non facilius sit sedare quam effrenatam insolentia multitudinem), tum fit illud, quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere Latine potuero; difficile factu | est, sed conabor [p. 244 tamen. 'Cum' enim inquit 'inexplebiles populi 43 66
fauces exaruerunt libertatis siti malisque usus ille ministris non modice temperatam, sed nimis meracam libertatem sitiens hausit, tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur, insimulat, arguit, praepotentes, reges, tyrannos vocat.' Puto enim tibi haec esse nota. *L.* Vero mihi, in|quit ille, no- [p. 151 tissima. *S.* Ergo illa sequuntur: 'eos, qui pareant 67
principibus, agitari ab eo populo et servos voluntarios appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint, eosque privatos, qui efficiant, ne quid inter privatum et magistratum differat, ferunt laudibus et mactant honoribus, ut necesse sit in eius modi re publica plena libertatis esse omnia, ut et privata domus omnis vacet domina|tione et hoc malum usque ad bestias [p. 152 perveniat, denique ut pater filium metuat, filius patrem neglegat, absit omnis pudor, ut plane liberi sint, nihil intersit, civis sit an peregrinus, magister ut discipulos metuat et iis blandiatur spernantque discipuli magistros,

adulescentes ut senum sibi pondus adsumant,
senes autem ad ludum adulescentium descen-
dant, ne sint iis odiosi et graves; ex quo fit, ut
p. 161] etiam servi se liberius | gerant, uxores
eodem iure sint, quo viri, inque tanta liber-
tate canes etiam et equi, aselli denique liberi
sic incurrant, ut iis de via decedendum sit.
Ergo ex hac infinita, inquit, licentia haec
summa cogitur, ut ita fastidiosae mollesque
mentes evadant civium, ut, si minima vis ad-
hibeatur imperii, irascantur et perferre ne-
queant; ex quo leges quoque incipiunt negle-
gere, ut plane sine ullo domino sint.'

44 68 p. 162] Tum Laelius: | Prorsus, inquit, expressa sunt
a te, quae dicta sunt ab illo. *S.* Atque, ut iam ad
sermonis mei auctorem revertar, ex hac nimia licentia,
quam illi solam libertatem putant, ait ille ut ex stirpe
quadam existere et quasi nasci tyrannum. Nam ut
ex nimia potentia principum oritur interitus princi-
pum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa
servitute adficit. Sic omnia nimia, cum vel in tem-
p. 257] pesta|te vel in agris vel in corporibus laetiora
fuerunt, in contraria fere convertuntur, maximeque *id*
in rebus publicis evenit, nimiaque illa libertas et po-
pulis et privatis in nimiam servitutem cadit. Itaque
ex hac maxima libertate tyrannus gignitur et illa in-
iustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo
indomito vel potius immani deligitur aliqui plerum-
p. 258] que dux contra illos principes ad|flictos iam
et depulsos loco audax, inpurus, consectans proterve
bene saepe de re publica meritos, populo gratificans
et aliena et sua; cui quia privato sunt oppositi timo-
res, dantur imperia et ea continuantur, praesidiis etiam,
ut Athenis Pisistratus, saepiuntur, postremo, a quibus
producti sunt, existunt eorum ipsorum tyranni; quos
si boni oppresserunt, ut saepe fit, recreatur civitas;
p. 133] sin audaces, fit il|la factio, genus aliud tyran-

norum, eademque oritur etiam ex illo saepe optimatium praeclaro statu, cum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tamquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum tyranni ab regibus, ab iis autem principes aut populi, a quibus aut factiones aut tyranni, nec diutius umquam tenetur idem rei publicae modus.

Quod ita cum sit, *ex* tribus primis generibus longe 45 69 praestat mea sententia regium, | regio autem [p. 134 ipsi praestabit id, quod erit aequatum et temperatum ex tribus optimis rerum publicarum modis. Placet enim esse quiddam in re publica praestans et regale, esse aliud auctoritati principum inpartitum ac tributum, esse quasdam res servatas iudicio voluntatique multitudinis. Haec constitutio primum habet aequabilitatem quandam magnam, qua carere diutius vix possunt libe|ri, deinde firmitudinem, quod et illa [p. 163 prima facile in contraria vitia convertuntur, ut existat ex rege dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et confusio, quodque ipsa genera generibus saepe conmutantur novis, hoc in hac iuncta moderateque permixta conformatione rei publicae non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est enim causa conversionis, ubi in suo | quisque est gradu [p. 164 firmiter collocatus et non subest, quo praecipitet ac decidat.

Sed vereor, Laeli vosque homines amicissimi ac 46 70 prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi praecipientis cuiusdam et docentis et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quam ob rem ingrediar in ea, quae nota sunt omnibus, quaesita autem a nobis iam diu. Sic enim decerno, sic | sentio, sic adfirmo, nullam omnium rerum [p. 177 publicarum aut constitutione aut discriptione aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam iam inde a maioribus reliquerunt. Quam, si placet, quoniam ea, quae tenebatis ipsi,

etiam ex me audire voluistis, simul et qualis sit et optimam esse ostendam expositaque ad exemplum p. 178] nostra re publica accommo|dabo ad eam, si potero, omnem illam orationem, quae est mihi habenda de optimo civitatis statu. Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero.

47 71 Tum Laelius: Tuum vero, inquit, Scipio, ac tuum quidem unius. Quis enim te potius aut de maiorum dixerit institutis, cum sis clarissimis ipse maioribus? p. 155] aut de optimo statu civitatis? quem | si habemus, etsi ne nunc quidem, tum vero quis te possit esse florentior? aut de consiliis in posterum providendis, cum tu duobus huius urbis terroribus depulsis in omne tempus prospexeris?

LIBRI I DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. *Plin. nat. hist. praef. 7 Praeterea est quaedam publica etiam eruditorum reiectio. Utitur illa et M. Tullius extra omnem ingenii aleam positus et, quod miremur, per advocatum defenditur:*

nec doctíssimis.
†Manium Persium haec légere nolo, Iúnium
Congúm volo.

Quodsi hoc Lucilius, qui primus condidit stili nasum, dicendum sibi putavit, si Cicero mutuandum, praesertim cum de re publica scriberet, quanto nos causatius ab aliquo iudice defendimus?

2. *Nonius p. 426. 9 Cicero de re publ. lib. I:* Sic, quoniam plura beneficia continet patria et est antiquior parens quam is, qui creavit, maior ei profecto quam parenti debetur gratia.

3. *Non. p. 526. 5 Cicero de re publ. lib. I:* Nec tantum Karthago habuisset opum sescentos fere annos sine consiliis et disciplina.

4. *Non. p. 276. 5 M. Tullius de re publ. lib. I:* Cognoscere mehercule, inquit, consuetudinem istam et studium sermonis.

5. *Lactant. inst. div. III 16. 5 Non ergo utilitatem ex philosophia, sed oblectationem petunt, quod quidem Cicero testatus est:* Profecto, *inquit,* omnis istorum disputatio, quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae continet, tamen collata cum eorum actis perfectisque rebus vereor ne non tantum videatur attulisse negotii hominibus, quantam oblectationem.

6. *Arusianus Messius exempl. elocut. p. 216 Lindem. Avocat ab illa re Cic. de re publ. lib. I:* A qua isti avocabant.

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Africanus Catonis confirmat sententiam, Romanorum rem publicam ceteris praestare civitatibus, quod non subito unius hominis arbitrio, sed complurium deinceps virorum consilio, pietate, virtute sit constituta. Qua mente enarrat, quibus illa civitas auspiciis a Romulo condita sit et quibus beneficiis, artibus praesidiisque ab eodem ceterisque regibus aucta et firmata (cap. 1—22) tyrannidis impatiens tandem excusso Tarquinii iugo se in libertatem vindicaverit (cap. 23—27). Iam exposita tyrannidis natura (cap. 28, 29) Scipio non minimae, qualem Plato cogitatione finxerit, sed maximae, quae re vera fuerit, Romanorum civitatis imaginem adumbrando novam se

disputandi viam ingredi profitetur (cap. 30). Hinc proposito P. Valerii Publicolae exemplo, paulo post reges exactos quater consulis, quanta primo tempore senatorum, consulum, dictatorum auctoritas et quam modica populi libertas fuerit, paucis significat (cap. 31, 32). Mox plebem aere alieno pressam et a patribus vexatam prima in montem sacrum secessione facta, Postumo Cominio Sp. Cassio coss. (a. u. c. 261) plus iuris adeptam esse constituta potestate tribunicia (cap. 33 sq.), populum autem tanto tuendae libertatis studio flagrasse, ut Sp. Cassium regnum appetentem ipse pater occiderit (a. u. c. 300) et plebes potestatis decemviralis libidine exacerbata iterum (a. u. c. 304) in montem sacrum secesserit (cap. 35—37). Iam enarrata rerum Romanarum historia Scipio Tuberoni urguenti se de conservandae rei publicae rationibus disputaturum pollicetur (cap. 38 sqq.).

---

1 1 p. 275] *Cum omnes flagrarent cupi*ditate audiendi, in-
gressus est sic loqui Scipio: Catonis hoc senis est,
quem, ut scitis, unice dilexi maximeque sum admira-
tus cuique vel patris utriusque iudicio vel etiam meo
studio me totum ab adulescentia dedidi; cuius me
numquam satiare potuit oratio; tantus erat in homine
usus rei publicae, quam et domi et militiae cum op-
p. 276] time, tum etiam | diutissime gesserat, et mo-
dus in dicendo et gravitate mixtus lepos et summum
vel discendi studium vel docendi et orationi vita ad-
2 modum congruens. Is dicere solebat ob hanc causam
praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus,
quod in illis singuli fuissent fere, qui suam quisque
rem publicam constituissent legibus atque institutis |
p. 277] suis, ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Ly-
curgus, Atheniensium, quae persaepe commutata esset,
tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes,
tum multi alii, postremo exsanguem iam et iacentem
doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius, nostra
autem res publica non unius esset ingenio, sed mul-
torum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta
p. 278] saeculis et aetatibus. Nam | neque ullum in-
genium tantum extitisse dicebat, ut, quem res nulla

fugeret, quisquam aliquando fuisset, neque cuncta ingenia conlata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. Quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc 3 mea repetet oratio populi o r i g i n e m; libenter enim etiam verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propositum, | consequar, si nostram rem publi- [p. 287 cam vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero, quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.

Hoc cum omnes adprobavissent, Quod habemus, 2 inquit, institutae rei publicae tam clarum ac tam 4 omnibus notum exordium quam huius urbis condendae principium profectum a Romulo? qui patre Marte natus (conce|damus enim famae hominum, prae- [p. 288 sertim non inveteratae solum, sed etiam sapienter a maioribus proditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum ingenio esse divino) — is igitur, ut natus sit, cum Remo fratre dicitur ab Amulio, rege Albano, ob labefactandi regni timorem ad Tiberim exponi iussus esse; quo in loco cum esset silvestris beluae | sustentatus uberi- [p. 289 bus pastoresque eum sustulissent et in agresti cultu laboreque aluissent, perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris praestitisse, ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie est haec urbs, incolebant, aequo animo illi libenterque parerent. Quorum copiis cum se ducem praebuisset, ut iam a fabulis ad facta veniamus, oppressisse Longam Albam, validam urbem et potentem | tem- [p. 290 poribus illis, Amuliumque regem interemisse fertur.

Qua gloria parta urbem auspicato condere et fir- 3 mare dicitur primum cogitavisse rem publicam. Urbi 5 autem locum, quod est ei, qui diuturnam rem publicam serere conatur, diligentissime providendum, incredibili oportunitate delegit. Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque facillimum,

p. 157] ut in agrum Rutulorum Aboriginum|que procederet, aut in ostio Tiberino, quem in locum multis post annis rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse conderet, sed hoc vir excellenti providentia sensit ac vidit, non esse oportunissimos situs maritimos urbibus eis, quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperii, primum quod essent urbes maritimae non so-
p. 158] lum multis periculis oppositae, sed etiam | cae-
6 cis. Nam terra continens adventus hostium non modo expectatos, sed etiam repentinos multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat; neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam quis et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse
p. 167] suspicari queat, nec vero, cum venit, prae se | fert, aut qui sit aut unde veniat aut etiam quid velit, denique ne nota quidem ulla, pacatus an hostis sit, discerni ac iudicari potest.

4 7 Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum; admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis et inportantur non merces solum adventiciae, sed etiam mores, ut nihil possit
p. 168] in patriis institutis manere in|tegrum. Iam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius, atque etiam cum manent corpore, animo tamen exulant et vagantur. Nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando quam hic error ac dissipatio civium,
p. 227] quod mercandi cupiditate et navi|gandi et agro-
8 rum et armorum cultum reliquerant. Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus subpeditantur mari, quae vel capiuntur vel inportantur; atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas inlecebras multas cupiditatum. Et, quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta

Graecia verissime dicere; nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est, | nec praeter Phliuntios [p. 228 ulli sunt, quorum agri non contingant mare, et extra Peloponnesum Aenianes et Doris et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Graeciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatum institutis et moribus. Atque haec quidem, ut 9 supra dixi, veteris sunt Graeciae. Coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam, Thracam, Italiam, Siciliam, Africam praeter unam Magnesiam, quam unda non adluat? Ita barbarorum agris quasi adtexta | quaedam videtur ora esse Graeciae; [p. 229 nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritumi praeter Etruscos et Poenos, alteri mercandi causa, latrocinandi alteri. Quae causa perspicua est malorum commutationumque Graeciae propter ea vitia maritimarum urbium, quae ante paulo perbreviter adtigi. Sed tamen in his vitiis inest illa magna commoditas, et, quod ubique genitum | est, ut [p. 230 ad eam urbem, quam incolas, possit adnare, et rursus ut id, quod agri efferant sui, quascumque velint in terras, portare possint ac mittere.

Qui potuit igitur divinius et utilitates conplecti 5 10 maritimas Romulus et vitia vitare, quam quod urbem perennis amnis et aequabilis et in mare late influentis posuit in ripa? quo posset urbs et accipere a mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret, | eo- [p. 231 demque ut flumine res ad victum cultumque maxime necessarias non solum mari †absorberet, sed etiam invectas acciperet ex terra, ut mihi iam tum divinasse ille videatur hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio praebituram; nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius ulla in parte Italiae posita urbs tenere potuisset.

Urbis autem ipsius nativa praesidia quis | est [p. 232 6 11 tam neglegens qui non habeat animo notata *ac* plane cognita? cuius is est tractus ductusque muri cum Ro-

muli, tum etiam reliquorum regum sapientia definitus ex omni parte arduis praeruptisque montibus, *ut* unus aditus, qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem, maximo aggere obiecto fossa cingeretur vastissima, atque ut ita munita arx circumiectu arduo et p. 261] qua|si circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus incolumis atque intacta permanserit. Locumque delegit et fontibus abundantem et in regione pestilenti salubrem; colles enim sunt, qui cum perflantur ipsi, tum adferunt umbram vallibus.

7 12 Atque haec quidem perceleriter confecit; nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit p. 262] nominari, et ad firman|dam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe providentis secutus est, cum Sabinas honesto ortas loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, Consualibus rapi iussit easp. 271] que in familiarum amplissimarum | matrimoniis
13 collocavit. Qua ex causa cum bellum Romanis Sabini intulissent proeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio, rege Sabinorum, foedus icit matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus; quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit sacris conmunicatis et regnum suum cum illorum rege sociavit.

8 14 Post interitum autem Tatii cum ad eum dominatus p. 272] omnis reccidisset, | quamquam cum Tatio in regium consilium delegerat principes (qui appellati sunt propter caritatem p a t r e s) populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino proelio occiderat, in tribus tris curiasque triginta discripserat (quas curias earum nominibus nuncupavit, quae ex Sabinis virgines raptae postea fuerant oratrices pacis et foederis) — sed quamquam ea Tatio p. 237] sic erant | discripta vivo, tamen eo interfecto

multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod 9 15 Spartae Lycurgus paulo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas. Itaque hoc consilio et quasi senatu fultus | et munitus et bella [p. 238 cum finitimis felicissime multa gessit et, cum ipse nihil ex praeda domum suam reportaret, locupletare civis non destitit. Tum, id quo retinemus hodie magna 16 cum salute rei publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, urbem condidit auspicato et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis, ex singulis tribubus singu|los cooptavit augures et [p. 239 habuit plebem in clientelas principum discriptam (quod quantae fuerit utilitati, post videro) multaeque dictione ovium et bovum (quod tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo *pecuniosi* et *locupletes* vocabantur), non vi et suppliciis coërcebat.

Ac Romulus cum septem et triginta regnavisset 10 17 annos et haec egregia duo firmamenta rei publicae peperisset, | auspicia et senatum, tantum est [p. 240 consecutus, ut, cum subito sole obscurato non conparuisset, deorum in numero conlocatus putaretur; quam opinionem nemo umquam mortalis adsequi potuit sine eximia virtutis gloria. Atque hoc eo magis est in 18 Romulo admirandum, quod ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fin|gendi proclivis esset ratio, [p. 241 cum imperiti facile ad credendum inpellerentur, Romuli autem aetatem minus his sescentis annis iam inveteratis litteris atque doctrinis omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato fuisse cernimus. Nam si, id quod Graecorum investigatur annalibus, Roma condita est secundo anno Olympiadis septumae,

p. 242] in id saeculum Romuli cecidit aetas, cum | iam
plena Graecia poëtarum et musicorum esset minorque
fabulis nisi de veteribus rebus haberetur fides. Nam
centum et octo annis postquam Lycurgus leges scri-
bere instituit, prima posita est Olympias, quam qui-
dam nominis errore ab eodem Lycurgo constitutam
putant; Homerum autem, qui minimum dicunt, Ly-
19 curgi aetati triginta annis anteponunt fere. Ex quo
p. 301] intellegi potest permultis annis an|te Homerum
fuisse quam Romulum, ut iam doctis hominibus ac
temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quicquam
esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam
non numqu|am incondite, haec aetas autem iam exculta
praesertim eludens omne, quod fieri non potest, re-
spuit. *(Augustinus de civ. dei XXII 6.)*
20 p. 302] ....us ne*pos ei*us, ut di*xeru*nt quidam, *e*x
filia. Quo *autem* ille mor*tuus*, *e*odem *est an*no na*tus*
*Si*moni*des Olympia*de *se*xta et quin*qua*gesima, *ut f*aci-
p. 67] lius *intel*legi pos*sit tu*m de Ro*mu*li inmor|tali-
tate creditum, cum iam inveterata vita hominum ac
tractata esset et cognita. Sed profecto tanta fuit in
eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Pro-
culo Iulio, homini agresti, crederetur, quod multis iam
ante saeculis nullo alio de mortali homines credidis-
sent; qui inpulsu patrum, quo illi a se invidiam in-
teritus Romuli pellerent, in contione dixisse fertur a
p. 68] se visum esse in eo colle | Romulum, qui nunc
Quirinalis vocatur; eum sibi mandasse, ut populum
rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret; se deum
esse et Quirinum vocari.

11 21 Videtisne igitur unius viri consilio non solum or-
tum novum populum neque ut in cunabulis vagientem
relictum, sed adultum iam et paene puberem? Tum
Laelius: Nos vero videmus, et te quidem ingressum
p. 81] ratione ad disputandum nova, quae | nusquam
est in Graecorum libris. Nam princeps ille, quo nemo
in scribendo praestantior fuit, aream sibi sumsit, in

qua civitatem extrueret arbitratu suo, praeclaram ille quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et moribus, reliqui disseruerunt sine ullo certo exemplari 22 formaque rei publicae de generibus et de rationibus civitatum; tu mihi videris utrumque facturus, es | enim ita ingressus, ut, quae ipse reperias, tri- [p. 82 buere aliis malis quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere et illa de urbis situ revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut necessitate facta sunt, et disputes non vaganti oratione, sed defixa in una re publica. Quare perge, ut instituisti; prospicere enim iam videor te reliquos reges persequente quasi perfectam rem publicam.

Ergo, inquit Scipio, cum ille | Romuli se- [p. 281 12 23 natus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari patriciosque eorum liberos, temptaret post Romuli excessum, ut ipse regeret sine rege rem publicam, populus id non tulit desiderioque Romuli postea regem flagitare non destitit; cum prudenter illi principes novam et inauditam ceteris gentibus interregni ineundi rationem excogi|taverunt, ut, quoad cer- [p. 282 tus rex declaratus esset, nec sine rege civitas nec diuturno rege esset uno nec committeretur, ut quisquam inveterata potestate aut ad deponendum imperium tardior esset aut ad optinendum munitior. Quo 24 quidem tempore novus ille populus vidit tamen id, quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non deligendum duxit, si modo hoc in Lycurgi potestate | potuit esse, sed habendum, qualiscumque is fo- [p. 283 ret, qui modo esset Herculis stirpe generatus; nostri illi etiam tum agrestes viderunt virtutem et sapientiam regalem, non progeniem quaeri oportere.

Quibus cum esse praestantem Numam Pompilium 13 25 fama ferret, praetermissis suis civibus regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus adscivit eumque ad regnandum | Sabinum hominem [p. 284

Romam Curibus accivit. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit, hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit eos paulum ab illa consuetudine esse revocandos.

14 26 Ac primum agros, quos bello Romulus ceperat, p. 87] divisit viritim civibus | docuitque sine depopulatione atque praeda posse eos colendis agris abundare commodis omnibus amoremque eis otii et pacis iniecit, quibus facillime iustitia et fides convalescit, et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur. Idemque Pompilius et auspiciis maioribus inventis ad pristinum numerum duo augures addidit et sacris e principum numero p. 88] pontifices quin|que praefecit et animos propositis legibus his, quas in monumentis habemus, ardentis consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimoniis mitigavit adiunxitque praeterea flamines, Salios virginesque Vestales omnisque partis religionis 27 statuit sanctissime. Sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, apparatum perfacilem esse voluit; nam p. 69] quae perdiscenda quaeque observanda es|sent, multa constituit, sed ea sine inpensa. Sic religionibus colendis operam addidit, sumtum removit, idemque mercatus, ludos omnesque conveniundi causas et celebritates invenit. Quibus rebus institutis ad humanitatem atque mansuetudinem revocavit animos hominum studiis bellandi iam immanis ac feros. Sic ille p. 70] cum undequadraginta annos sum|ma in pace concordiaque regnavisset (sequamur enim potissimum Polybium nostrum, quo nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior), excessit e vita duabus praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confirmatis, religione atque clementia.

15 28 Quae cum Scipio dixisset, Verene, inquit Manilius, hoc memoriae proditum est, Africane, regem istum

Numam Pythagorae ipsius discipulum aut certe Pythagoreum fuisse? | saepe enim hoc de maiori- [p. 295 bus natu audivimus et ita intellegimus vulgo existimari; neque vero satis id annalium publicorum auctoritate declaratum videmus. Tum Scipio: Falsum est enim, Manili, inquit, id totum, neque solum fictum, sed etiam imperite absurdeque fictum; ea sunt enim demum non ferenda in mendacio, quae non solum ficta esse, sed ne fieri quidem potuisse cernimus. Nam quartum | iam annum regnante [p. 296 Lucio Tarquinio Superbo Sybarim et Crotonem et in eas Italiae partis Pythagoras venisse reperitur; Olympias enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni initium et Pythagorae declarat adventum. Ex quo 29
intellegi regiis annis dinumeratis potest anno fere centesimo et quadragesimo post mortem Numae primum Italiam Pythagoram | attigisse; neque hoc [p. 39 inter eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum annales, ulla est umquam in dubitatione versatum. Di inmortales, inquit Manilius, quantus iste est hominum et quam inveteratus error! Ac tamen facile patior non esse nos transmarinis nec inportatis artibus eruditos, sed genuinis domesticisque virtutibus. 16
Atqui multo id facilius cognosces, inquit Africanus, 30
si | progredientem rem publicam atque in op- [p. 40 timum statum naturali quodam itinere et cursu venientem videris; quin hoc ipso sapientiam maiorum statues esse laudandam, quod multa intelleges etiam aliunde sumta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent, unde huc translata essent atque ubi primum extitissent, intellegesque non fortuito populum Romanum, sed consilio et disciplina confirma|tum esse nec tamen adversante fortuna. [p. 217

17 31 Mortuo rege Pompilio Tullum Hostilium populus regem interrege rogante comitiis curiatis creavit, isque de imperio suo exemplo Pompilii populum consuluit curiatim. Cuius excellens in re militari gloria ma-

gnaeque extiterunt res bellicae, fecitque idem et saepsit de manubiis comitium et curiam constituitque ius, quo bella indicerentur, quod per se iustissime inventum p. 218] sanxit | fetiali religione, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse atque inpium iudicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter iam reges hoc nostri viderint, tribuenda quaedam esse populo (multa enim nobis de eo genere dicenda sunt), ne insignibus quidem regiis Tullus nisi iussu populi est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire liceret....

[*Desiderantur paginae duae.*]

32 *De Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui et ipse fulmine absumptus est, dicit in eisdem libris idem Cicero propterea et istum non creditum in deos receptum tali morte, quia fortasse, quod erat in Romulo probatum, id est persuásum, Romani vulgare noluerunt, id est vile facere, si hoc et alteri facile tribueretur. (Augustinus de civ. dei III 15.)*

18/33 p. 171] ....*neque* enim serpit, sed volat in optimum statum instituto tuo sermone res publica. *S.* Post eum Numae Pompilii nepos ex filia rex a populo est Ancus Marcius constitutus, itemque de imperio suo legem curiatam tulit. Qui cum Latinos bello devicisset, adscivit eos in civitatem, atque idem Aventinum et Caelium montem adiunxit urbi, quosque agros ceperat, p. 172] divisit et silvas maritimas omnis publicavit, | quas ceperat, et ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmavit. Atque ita cum tres et viginti regnavisset annos, est mortuus. Tum Laelius: Laudandus etiam iste rex; sed obscura est historia Romana, siquidem istius regis matrem habemus, ignoramus patrem. *S.* Ita est, inquit; sed temporum illorum tantum fere regum inlustrata sunt nomina.

19/34 Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam |

disciplina doctior facta esse civitas. Influxit [p. 173 enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium. Fuisse enim quendam ferunt Demaratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem; qui cum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum mag|na pecunia dicitur ac se contulisse Tarquinios, [p. 174 in urbem Etruriae florentissimam. Cumque audiret dominationem Cypseli confirmari, defugit patriam vir liber ac fortis et adscitus est civis a Tarquiniensibus atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi cum de matre familias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam eru*diit*. . . .

[*Desiderantur paginae duae.*]

. . . . facile in civitatem receptus esset, prop- [p. 219 20 35
ter humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus usque eo, ut consiliorum omnium particeps et socius paene regni putaretur. Erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnis civis opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam benignitas. Itaque mortuo Marcio cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius; sic enim | suum no- [p. 220 men ex Graeco nomine inflexerat, ut in omni genere huius populi consuetudinem videretur imitatus. Isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum et antiquos patres maiorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat, a se adscitos minorum. Deinde equitatum 36
ad hunc morem constituit, qui us|que adhuc [p. 37 est retentus, nec potuit Titiensium et Rhamnensium et Lucerum mutare, cum cuperet, nomina, quod auctor ei summa augur gloria Attus Navius non erat. Atque etiam Corinthios video publicis equis adsignandis et alendis orborum et viduarum tributis fuisse quondam

diligentis. Sed tamen prioribus equitum partibus se-
p. 38] cundis additis ∞ IↃ CCC fecit | equites nume-
rumque duplicavit. Postea bello subegit Aequorum
magnam gentem et ferocem et rebus populi Romani
imminentem, idemque Sabinos cum a moenibus urbis
reppulisset, equitatu fudit belloque devicit. Atque
eundem primum ludos maximos, qui Romani dicti
sunt, fecisse accepimus aedemque in Capitolio Iovi
optimo maximo bello Sabino in ipsa pugna vovisse
p. 31] facien|dam mortuumque esse, cum duodequadra-
ginta regnavisset annos.

21 37 Tum Laelius: Nunc fit illud Catonis certius, nec
temporis unius nec hominis esse constitutionem rei
publicae; perspicuum est enim, quanta in singulos re-
ges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed se-
quitur is, qui mihi videtur ex omnibus in re publica
vidisse plurimum. Ita est, inquit Scipio. Nam post
p. 32] eum Servius Tul|lius primus iniussu populi
regnavisse traditur, quem ferunt ex serva Tarquiniense
natum, cum esset ex quodam regis cliente conceptus.
Qui cum famulorum *in* numero educatus ad epulas
regis adsisteret, non latuit scintilla ingenii, quae iam
tum elucebat in puero; sic erat in omni vel officio
vel sermone sollers. Itaque Tarquinius, qui admodum
parvos tum haberet liberos, sic Servium diligebat, ut
p. 291] is eius vulgo ha|beretur filius, atque eum summo
studio omnibus iis artibus, quas ipse didicerat, ad ex-
38 quisitissimam consuetudinem Graecorum erudiit. Sed
cum Tarquinius insidiis Anci filiorum interisset Ser-
viusque, ut ante dixi, regnare coepisset non iussu, sed
voluntate atque concessu civium, quod, cum Tarqui-
p. 292] nius ex vulnere ae|ger fuisse et vivere falso
diceretur, ille regio ornatu ius dixisset obaeratosque
pecunia sua liberavisset multaque comitate usus iussu
Tarquinii se ius dicere probavisset, non commisit se
patribus, sed Tarquinio sepulto populum de se ipse
consuluit iussusque regnare legem de imperio suo cu-

riatam tulit. Et primum Etruscorum iniurias bello est ultus; ex quo cum ma...

[*Desiderantur paginae duae.*]

....duodeviginti censu maximo. Deinde [p. 107 22 39
equitum magno numero ex omni populi summa separato relicuum populum distribuit in quinque classis senioresque a iunioribus divisit easque ita disparavit, ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent, curavitque, quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi. Quae | discriptio si esset ignota vobis, expli- [p. 108 caretur a me; nunc rationem videtis esse talem, ut † equitum centuriae cum sex suffragiis et prima classis addita centuria, quae ad summum usum urbis fabris tignariis est data, LXXXVIIII centurias habeat; quibus ex centum quattuor centuriis (tot enim reliquae sunt) octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa, relicuaque multo maior multitudo sex et nonaginta centuriarum | neque excluderetur suf- [p. 93 fragiis, ne superbum esset, nec valeret nimis, ne esset periculosum. In quo etiam verbis ac nominibus ipsis 40
fuit diligens; qui cum locupletis a s s i d u o s appellasset ab asse dando, eos, qui aut non plus mille quingentos aeris aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, p r o l e t a r i o s nominavit, ut ex iis quasi proles, id est quasi progenies civitatis, | ex- [p. 94 pectari videretur. Illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur quam paene in prima classe tota. Ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii, et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis....

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

M. Tullius de re p. lib. II: Statu esse optimo con- 23 41
stitutam rem publicam, quae ex tribus generibus illis,

regali et optumati et populari, confusa modice nec puniendo inritet animum inmanem ac ferum. *(Nonius p. 342. 28.)*

42 p. 45] . . . . *quinque et* sexaginta annis antiquior, quod erat XXXVIIII ante primam Olympiadem condita. Et antiquissimus ille Lycurgus eadem vidit fere. Itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed, quod proprium est in nostra re publica, quo nihil possit esse praeclarius, id perse- p. 46] quar, si potero, subtilius; quod erit eius | modi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur. Haec enim, quae adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginiensium,
43 ut temperata nullo fuerint modo. Nam in qua re publica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae, cum erant reges, ut Spartae Lycurgi legibus, p. 145] et ut sit aliquod etiam populi | ius, ut fuit apud nostros reges, tamen illud excellit regium nomen, neque potest eius modi res publica non regnum et esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio praecipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est re- p. 146] prehendendum, sed haud scio an reliquis | simplicibus longe anteponendum, si ullum probarem simplex rei publicae genus, sed ita, quoad statum suum retinet. Is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia omnique sapientia regatur salus et aequabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, *qui* sub rege est, in primisque libertas, quae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut nul*lo* . . . .

[*Desiderantur paginae duae.*]

24 44 p. 15] . . . . ferebant. Etenim illi iniusto domino atque acerbo aliquam diu in rebus gerundis prospera fortuna

comitata est. Nam et omne Latium bello devicit et Suessam Pometiam, urbem opulentam refertamque, cepit et maxima auri argentique praeda locupletatus votum patris Capitolii aedificatione persolvit et colonias deduxit et institutis eorum, a quibus ortus erat, | dona magnifica quasi libamenta praedarum [p. 16 Delphos ad Apollinem misit.

Hic ille iam vertetur orbis, cuius naturalem mo- 25 45
tum atque circuitum a primo discite adgnoscere. Id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut, cum sciatis, quo quaeque res inclinet, retinere aut ante possitis | occurrere. Nam rex ille, [p. 255 de quo loquor, primum optimi regis caede maculatus integra mente non erat, et cum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat; deinde victoriis divitiisque subnixus exultabat insolentia neque suos mores regere poterat neque suorum libidines.
Itaque cum maior eius filius Lucretiae, Tricipitini filiae, 46
Conlatini uxori, vim attulisset mulierque pudens et no|bilis ob illam iniuriam sese ipsa morte mul- [p. 256 tavisset, tum vir ingenio et virtute praestans, L. Brutus, depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum. Qui cum privatus esset, totam rem publicam sustinuit primusque in hac civitate docuit in conservanda civium libertate esse privatum neminem. Quo auctore et principe concitata civitas et hac recenti que|rella Lucretiae patris ac propin- [p. 245 quorum et recordatione superbiae Tarquinii multarumque iniuriarum et ipsius et filiorum exulem et regem ipsum et liberos eius et gentem Tarquiniorum esse iussit.

Videtisne igitur, ut de rege dominus extiterit unius- 26 47
que vitio genus rei publicae ex bono in deterrumum conversum sit? Hic est enim dominus populi, quem Graeci tyran|num vocant; nam regem illum [p. 246 volunt esse, qui consulit ut parens populo conservat-

que eos, quibus est praepositus, quam optima in condicione vivendi, sane bonum, ut dixi, rei publicae genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum ad per-
48 niciosissimum statum. Simul atque enim se inflexit hic rex in dominatum iniustiorem, fit continuo tyrannus, quo neque taetrius neque foedius nec dis homi-
p. 29] nibus|que invisius animal ullum cogitari potest; qui quamquam figura est hominis, morum tamen inmanitate vastissimas vincit beluas. Quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum genere nullam iuris communionem, nullam humanitatis societatem velit? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus,
p. 30] cum res ipsa admonu|erit, ut in eos dicamus, qui etiam liberata iam civitate dominationes adpetiverunt.

27 49 Habetis igitur primum ortum tyranni; nam hoc nomen Graeci regis iniusti esse voluerunt; nostri quidem omnes reges vocitaverunt, qui soli in populos perpetuam potestatem haberent. Itaque et Spurius Cassius et M. Manlius et Spurius Maelius regnum occupare voluisse dicti sunt, et modo *Tib. Gracchus*....

[*Desiderantur paginae duae.*]

28 50 p. 135] ....*Lycurgus γέροντας La*cedaemone appellavit, nimis is quidem paucos, XXVIII, quos penes summam consilii voluit esse, cum imperii summam rex teneret; ex quo nostri idem illud secuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaverunt senatum, ut iam Romulum patribus lectis fecisse diximus; tamen excellit atque eminet vis, potestas nomenque regium. Inperti etiam populo potestatis |
p. 136] aliquid, ut et Lycurgus et Romulus; non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, cum tantum modo potestatem gustandi feceris; ille quidem semper inpendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, exsistat iniustus. Est igitur fragilis

ea fortuna populi, quae posita est in unius, ut dixi antea, *vel* voluntate vel moribus.

Quare prima sit haec forma et species et origo 29 51
ty|ranni inventa nobis in ea re publica, quam [p. 189 auspicato Romulus condiderit, non in illa, quam, ut perscripsit Plato, sibi ipse Socrates tripertito illo in sermone depinxerit, ut, quem ad modum Tarquinius, non novam potestatem nactus, sed, quam habebat, usus iniuste totum genus hoc regiae civitatis everterit; sit huic oppositus alter, bonus et | sa- [p. 190 piens et peritus utilitatis dignitatisque civilis quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite ut agnoscatis; *is* est enim, qui consilio et opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone nostro saepiusque genus eius hominis erit in reliqua nobis oratione trac*tandum*....

[*Desiderantur paginae duodecim.*]

....sas requisivit civitatemque optandam [p. 187 30 52
magis quam sperandam, quam minimam potuit, non quae posset esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici posset, effecit. Ego autem, si [quo] modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima re publica enitar, ut cuiusque et boni publici et mali causam tamquam virgula videar attingere. | Iis [p. 188 enim regiis quadraginta annis et ducentis paulo cum interregnis fere amplius praeteritis expulsoque Tarquinio tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum vel potius excessum Romuli desiderium. Itaque ut tum carere rege, sic pulso Tarquinio nomen regis audire non poterat. Hic facultatem cum....

[*Desiderantur paginae sedecim.*]

Cicero de re publ. lib. II: Itaque illa praeclara 31 53

constitutio Romuli cum ducentos annos et viginti fere
firma mansisset.... *(Nonius p. 526. 7.)*

[*Hinc est, quod regalem dominationem non ferentes
annua imperia binosque imperatores sibi fecere, qui con-
sules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini
a regnando atque dominando. (Augustinus de civ. dei
V 12.)*]

p. 35] ....lex illa tota sublata est. Hac mente tum
nostri maiores et Conlatinum innocentem suspicione
cognationis expulerunt et reliquos Tarquinios offen-
sione nominis; eademque mente P. Valerius et fasces
primus demitti iussit, cum dicere in contione coepis-
set, et aedis suas detulit sub Veliam, posteaquam,
quod in excelsiore loco Veliae coepisset aedificare eo
p. 36] ipso, ubi rex | Tullus habitaverat, suspicionem
populi sensit moveri; idemque, in quo fuit Publicola
maxime, legem ad populum tulit eam, quae centuria-
tis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem
Romanum adversus provocationem necaret neve ver-
54 beraret. Provocationem autem etiam a regibus fuisse
declarant pontificii libri, significant nostri etiam
p. 119] augurales, | itemque ab omni iudicio poenaque
provocari licere indicant XII tabulae conpluribus legi-
bus; et quod proditum memoriae est, Xviros, qui le-
ges scripserint, sine provocatione creatos, satis osten-
derit reliquos sine provocatione magistratus non fuisse;
Luciique Valerii Potiti et M. Horatii Barbati, homi-
num concordiae causa sapienter popularium, consula-
p. 120] ris lex sanxit, | ne qui magistratus sine pro-
vocatione crearetur; neque vero leges Porciae, quae
tres sunt trium Porciorum, ut scitis, quicquam prae-
55 ter sanctionem attulerunt novi. Itaque Publicola lege
illa de provocatione perlata statim securis de fascibus
demi iussit postridieque sibi collegam Sp. Lucretium sub-
rogavit suosque ad eum, quod erat maior natu, lictores
p. 185] transire ius|sit instituitque primus, ut singulis
consulibus alternis mensibus lictores praeirent, ne

plura insignia essent inperii in libero populo quam in regno fuissent. Haud mediocris hic, ut ego quidem intellego, vir fuit, qui modica libertate populo data facilius tenuit auctoritatem principum. Neque ego haec nunc sine causa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto, | sed inlustribus in personis tempori- [p. 186 busque exempla hominum rerumque definio, ad quae reliqua oratio derigatur mea.

Tenuit igitur hoc in statu senatus rem publicam 32 56 temporibus illis, ut in populo libero pauca per populum, pleraque senatus auctoritate et instituto ac more gererentur, atque uti consules potestatem haberent tempore dumtaxat annuam, | genere ipso ac iure [p. 5 regiam. Quodque erat ad optinendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum adprobavisset auctoritas. Atque his ipsis temporibus dictator etiam est institutus decem fere annis post primos consules, T. Larcius, novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. Sed | ta- [p. 6 men omnia summa cum auctoritate a principibus cedente populo tenebantur, magnaeque res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio praeditis, dictatoribus atque consulibus, belli gerebantur.

Sed id, quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut 33 57 plusculum sibi iuris populus adscisceret liberatus a regibus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, Postumo Co|minio Sp. Cassio consulibus conse- [p. 7 cutus est; in quo defuit fortasse ratio, sed tamen vincit ipsa rerum publicarum natura saepe rationem. Id enim tenetote, quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate conpensatio sit et iuris et officii et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus et auctoritatis in principum consilio et libertatis in populo sit, non posse hunc incommu|tabilem rei publicae [p. 8 conservari statum. Nam cum esset ex aere alieno 58 commota civitas, plebs montem sacrum prius, deinde

Aventinum occupavit. Ac ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Graecis frenos; nam etiam Spartae regnante Theopompo sunt item quinque, quos illi ephoros appellant, in Creta autem decem, qui cosmoe vocantur, ut contra consulare p. 191] imperium tribuni pl., sic illi contra vim | regiam constituti.

34 59 †Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo aere alieno medendi, quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat neque post aliquanto nostrum senatum, cum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata nectierque postea desitum; semperque huic generi, cum ple- p. 192] bes publica calamitate inpendiis de|bilitata deficeret, salutis omnium causa aliqua sublevatio et medicina quaesita est. Quo tum consilio praetermisso causa populo nata est, duobus tribunis plebis per seditionem creatis ut potentia senatus atque auctoritas minueretur; quae tamen gravis et magna remanebat sapientissimis et fortissimis et armis et consilio civi- p. 129] tatem tuentibus, quorum aucto|ritas maxime florebat, quod, cum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores nec pecuniis ferme superiores; eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur.

35 60 Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia p. 130] florentem, quaestor | accusavit, eumque, ut audistis, cum pater in ea culpa esse conperisse se dixisset, cedente populo morte mactavit. Gratamque etiam illam legem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de multa et sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt. Annis postea XX ex eo, quod L. Pa- p. 41] pirius P. Pinarius censo|res multis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis

aestumatio pecudum in multa lege C. Iulii P. Papirii consulum constituta est.

36 61 Sed aliquot ante annis, cum summa esset auctoritas in senatu populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et consules et tribuni pl. magistratu se abdicarent, atque ut xviri maxima potestate sine provocatio|ne crearentur, qui et summum imperium [p. 42 haberent et leges scriberent. Qui cum x tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decemviros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides nec iustitia laudata. Quo tamen e collegio laus est illa eximia C. Iulii, qui hominem nobilem, L. Sestium, cuius in cu|bi- [p. 137 culo ecfossum esse se praesente mortuum diceret, cum ipse potestatem summam haberet, quod decemvirum sine provocatione esset, vades tamen poposcit, quod se legem illam praeclaram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani nisi comitiis centuriatis statui vetaret.

37 62 Tertius est annus xviralis consecutus, cum iidem essent nec alios subrogare voluissent. | In hoc [p. 138 statu rei publicae, quem dixi iam saepe non posse esse diuturnum, quod non esset in omnis ordines civitatis aequabilis, erat penes principes tota res publica praepositis xviris nobilissimis, non oppositis tribunis pl., nullis aliis adiunctis magistratibus, non provocatione ad populum contra necem et verbera relicta. 63 Ergo horum ex iniustitia subito exorta est maxima pertur|batio et totius commutatio rei publicae; [p. 183 qui duabus tabulis iniquarum legum additis, quibus, etiam quae diiunctis populis tribui solent conubia, haec illi ut ne plebei cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt, quae postea plebei scito Canuleio abrogata est, libidinoseque omni imperio et acerbe et avare populo praefuerunt. Nota scilicet illa res et celebrata monumen|tis plurimis litterarum, cum [p. 184 Decimus quidam Verginius virginem filiam propter

unius ex illis xviris intemperiem in foro sua manu interemisset ac maerens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset, milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse et primum montem sacrum, sicut erat in simili causa antea factum, deinde Aventinum ar*matos insedisse*. . . .

[*Desiderantur paginae octo.*]

Dixere maritum pro designavere. Cic. de re publ. sic: dictatore L. Quinctio dicto. *(Philargyrius ad Vergil. Georg. III 125.)*

p. 193] . . . .*maio*res nostros et probavisse maxime et retinuisse sapientissime iudico.

38 64 Cum ea Scipio dixisset silentioque omnium reliqua eius expectaretur oratio, tum Tubero: Quoniam nihil ex te, Africane, hi maiores natu requirunt, ex me audies, quid in oratione tua desiderem. Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. Tum ille: Laudavisse mihi videris nostram rem publicam, cum ex te non de | p. 194] nostra, sed de omni re publica quaesisset Laelius. Nec tamen didici ex oratione tua, istam ipsam rem publicam, quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus constituere vel conservare possimus.

39 65 Hic Africanus: Puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disserundi locum; de optimo autem statu equidem arbi- p. 143] trabar me satis respon|disse ad id, quod quaesierat Laelius. Primum enim numero definieram genera civitatum tria probabilia, perniciosa autem tribus illis totidem contraria, nullumque ex eis unum esse optimum, sed id praestare singulis, quod e tribus primis
66 p. 144] esset modice temperatum. Quod | autem exemplo nostrae civitatis usus sum, non ad definiendum optimum statum valuit (nam id fieri potuit sine exemplo), sed ut civitate maxima reapse cerneretur quale esset id, quod ratio oratioque describeret. Sin

autem sine ullius populi exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturae imagine utendum est nobis, quoniam tu hanc imaginem urbis et populi ni....

[*Multa desiderantur.*]

. . . . *quem* iam dudum quaero et ad [p. 19 40 67
quem cupio pervenire. *L.* Prudentem fortasse quaeris? Tum ille: Istum ipsum. *L.* Est tibi ex eis ipsis, qui adsunt, bella copia, vel ut a te ipso ordiare. Tum Scipio: Atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa vidimus, immani et vastae insidens beluae coërcet et regit beluam, quocumque vult, levi admonitu † non actu inflectit illam feram. *L.* Novi et, tibi cum [p. 20 essem legatus, saepe vidi. *S.* Ergo ille Indus aut Poenus unam coërcet beluam, et eam docilem et humanis moribus adsuetam; at vero ea, quae latet in animis hominum quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat, si quando id efficit, quod perraro potest. Namque et illa tenenda est ferox....

[*Desiderantur quattuor minimum paginae.*]

M. Tullius de re publica lib. II: quae sanguine 41 68
alitur, quae in omni crudelitate sic exultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur. *(Nonius p. 300. 24.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: cupido autem et expetenti et lubidinoso et volutabundo in voluptatibus. *(Nonius p. 491. 16.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: quartaque anxitudo prona ad luctum et maerens semperque ipsa se sollicitans. *(Nonius p. 72. 30.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: esse autem angore, esse miseria adflictas aut abiectas timiditate et ignavia. *(Nonius p. 228. 19.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: Ut auriga indoctus e curru trahitur, opteritur, laniatur, eliditur. *(Nonius p. 292. 32 Merc., 292. 3 Quich.)*

42 69 p. 25] ....dici possit. Tum Laelius: Video iam, illum, quem expectabam, virum cui praeficias officio et muneri. Huic scilicet, Africanus, uni paene (nam in hoc fere uno sunt cetera), ut numquam a se ipso intuendo contemplandoque discedat, ut ad imitationem sui vocet alios, ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus. Ut enim in p. 26] fidibus aut | tibiis atque ut in cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem inmutatum aut discrepantem aures eruditae ferre non possunt, isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens, sic ex summis et infimis et mediis interiectis ordinibus ut sonis moderata ratione civitas con|sensu dissimillimorum concinit; et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, artissimum atque optimum omni in re publica vinculum incolumitatis, eaque sine iustitia nullo pacto esse potest. *(August. de civ. dei II 21.)*

43 *Ac deinde cum aliquanto latius et uberius disseruisset (Scipio), quantum prodesset iustitia civitati quantumque obesset, si afuisset, suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit, ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur ac de iustitia plura dicerentur propter illud, quod iam vulgo ferebatur, rem publicam geri sine iniuria non posse. (August. l. l.)*

44 70 p. 9] ....plenam esse iustitiae. Tum Scipio: Adsentior vero renuntioque vobis nihil esse, quod adhuc de re publica dictum putemus aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum non modo falsum illud esse, sine iniuria non posse, sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam geri nullo p. 10] modo posse. Sed, si placet, | in hunc diem hactenus; reliqua (satis enim multa restant) differamus in crastinum. Cum ita placuisset, finis disputandi in eum diem factus est.

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM AUGUSTINI (de civ. dei II 21).

Cuius quaestionis explicatio cum in diem consequentem dilata esset, in tertio libro magna conflictione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine iniustitia geri non posse rem publicam, purgans praecipue, ne hoc ipse sentire crederetur, egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc esse utilem rei publicae, illam vero inutilem veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Laelius rogantibus omnibus iustitiam defendere adgressus est asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum quam iniustitiam civitati, nec omnino nisi magna iustitia geri aut stare posse rem publicam. Qua quaestione, quantum satis visum est, pertractata Scipio ad intermissa revertitur recolitque suam atque commendat brevem rei publicae definitionem, qua dixerat eam esse rem populi; populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde, quanta sit in disputando definitionis utilitas, atque ex illis suis definitionibus colligit tunc esse rem publicam, id est rem populi, cum bene ac iuste geritur sive ab uno rege sive a paucis optimatibus sive ab universo populo. Cum vero iniustus est rex, quem tyrannum more Graeco appellavit, aut iniusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem, aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non repperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret, non iam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus conexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam, quoniam non esset res populi, cum tyrannus eam factiove capesseret, nec ipse populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non esset multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

1 1 *In libro tertio de re publica Tullius hominem dicit non ut a matre, sed ut a noverca natura editum in vitam, corpore nudo, fragili et infirmo, animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines, in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. (Augustinus contra Iulianum Pelag. IV 12. 60 T. X p. 112 Ben.)*

2 *(Homo) cum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est et ea omnia, quae firmiora nascuntur, etiamsi vim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio quam natura mutis, quoniam in illis nec magnitudo virium neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis aut nostrae subiecta sint potestati etc. Plato, ut hos, credo, ingratos refelleret, naturae gratias egit, quod homo natus esset etc. (Lactantius de opificio dei 3. 16.)*

[*Desiderantur hic paginae minimum quattuor.*]

2 3 p. 3] ....et vehiculis tarditati, eademque cum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has et distinxit in partis et ut signa quaedam sic verba rebus inpressit hominesque antea dissociatos iucundissimo inter se sermonis vinclo conligavit. A simili etiam mente vocis, qui videbantur infiniti, soni paucis notis inven- p 4] tis | sunt omnes signati et expressi, quibus et conloquia cum absentibus et indicia voluntatum et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. Accessit eo numerus, res cum ad vitam necessaria, tum una inmutabilis et aeterna; quae prima inpulit etiam, ut suspiceremus in caelum nec frustra siderum motus intueremur dinumerationibusque noctium ac die*rum*....

[*Desiderantur fere octo paginae.*]

3 4 p. 207] ....quorum animi altius se extulerunt et aliquid dignum dono, ut ante dixi, deorum aut efficere

aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti, qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut sunt, sint eruditi, sint veritatis et virtutis magistri, dum modo sit haec quaedam, sive a viris in rerum publicarum varietate versatis inventa sive etiam in istorum otio ac litteris tractata res, sicut est, minime | quidem contemnenda, ratio civilis et disciplina [p. 208 populorum, quae perficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe perfecit, ut incredibilis quaedam et divina virtus exsisteret. Quodsi quis ad ea instrumenta 5
animi, quae natura quaeque civilibus institutis habuit, adiungendam sibi etiam doctrinam et uberiorem rerum cognitionem putavit, ut ii ipsi, qui in horum librorum disputatione versantur, nemo est, quin eos | ante- [p. 201 ferre omnibus debeat. Quid enim potest esse praeclarius, quam cum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione coniungitur? aut quid P. Scipione, quid C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, ne quid praetermitterent, quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domesticum maiorumque morem etiam hanc a Socrate adventiciam doc|trinam [p. 202 adhibuerunt. Quare qui utrumque voluit et potuit, id 6
est ut cum maiorum institutis, tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. Sin altera est utra via prudentiae deligenda, tamen, etiamsi cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et inlustrior, ex qua vita sic summi viri ornantur, ut vel M'. Curius,

Quem nemo ferro potuit superare nec auro,

vel. . . .

[*Desiderari videntur paginae sex.*]

. . .fuisse sapientiam, tamen hoc in ratione [p. 23 4 7
utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus aluerunt naturae principia, hi autem institutis et legi-

bus. Pluris vero haec tulit una civitas, si minus sapientis, quoniam id nomen illi tam restricte tenent, at certe summa laude dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa coluerunt. Atque etiam, quot p. 24] et sunt laudandae civitates et fuerunt, quo|niam id est in rerum natura longe maximi consilii, constituere eam rem publicam, quae possit esse diuturna, si singulos numeremus in singulas, quanta iam reperiatur virorum excellentium multitudo! Quodsi aut Italiae Latium aut eiusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Graeciam conlustrare animo voluerimus, si deinde Assyrios, si Persas, si Poenos, si haec. .

[*Desiderantur paginae duodecim.*]

5 8 p. 21] ....cati. Et Philus: Praeclaram vero causam ad me defertis, cum me improbitatis patrocinium suscipere voltis. Atqui id tibi, inquit Laelius, verendum est, si ea dixeris, quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare, cum et ipse sis quasi unicum exemplum antiquae probitatis et fidei neque sit ignota consuetudo tua contrarias in partis disserendi, quod ita facillume verum inveniri putes. p. 22] Et Philus: Heia vero, inquit, geram | morem vobis et me oblinam sciens; quod quoniam, qui aurum quaerunt, non putant sibi recusandum, nos, cum iustitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam, quem ad modum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt L. Furio Philo, quae Carneades, Graecus homo et consuetus, quod commodum esset, verbis....

[*Desiderari videntur paginae quattuor.*]

9 *M. Tullius de re publ. lib. II:* ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas causas ingenii calumnia ludificari solet. *(Nonius p. 263. 14.)*

6 *Carneades, Academicae sectae philosophus, cuius in disserendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit, ipsum ex praedicatione Ciceronis intelleget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima ostendit non posse id explicari,* 'nec si Carneadem ipsum Orcus remittat' — *is cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose audiente Galba et Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit non quidem philosophi gravitate, cuius firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi; quod ille facere solebat, ut alios quidlibet adserentes posset refutare. Eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur, credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quae pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. (Lactantius inst. div. V 14. 3—5.)*

7 10 *Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles de iustitia multa dixerunt adserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet; et cum ceterae virtutes quasi tacitae sint et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit nec occulta, sed foras tota promineat et ad bene faciendum prona sit, ut quam plurimis prosit. Quasi vero in iudicibus solis atque in potestate aliqua constitutis iustitia esse debeat et non in omnibus!*
11 *Atquin nullus est hominum ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis*

tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito extitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem et iustitiam, quae fundamentum stabile non habebat, everteret, non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare. (Lactantius epitom. 55. 5—8.)

M. Tullius de re publica lib. II: Iustitia foras spectat et proiecta tota est atque eminet. *(Nonius p. 373. 25.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: Quae virtus praeter ceteras totam se ad alienas porrigit utilitatis atque explicat. *(Nonius p. 299. 30.)*

8 12 p. 205] ....et reperiret et tueretur, alter autem de ipsa iustitia quattuor implevit sane grandis libros. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus examinet. Illorum fuit heroum eam virtutem, quae est una, si modo est, maxime munifica et liberalis, et quae omnis magis p. 206] quam sepse diligit, aliis nata potius | quam sibi, excitare iacentem et in illo divino solio non longe
13 a sapientia conlocare. Nec vero illis aut voluntas defuit (quae enim iis scribendi alia causa aut quod omnino consilium fuit?) aut ingenium, quo omnibus praestiterunt; sed eorum et voluntatem et copiam causa vicit. Ius enim, de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum; nam si esset, ut calida et frigida, ut amara et dulcia, sic essent iusta et p. 17] in|iusta eadem omnibus.

9 14 Nunc autem, si quis illo Pacuviano 'invehens alitum anguium curru' multas et varias gentis et urbes despicere et oculis conlustrare possit, videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventorum memoriam litteris continet, bovem quendam putari deum, quem Apim Aegyptii nominant, multaque alia portenta apud

eosdem et cuiusque generis | beluas numero con- [p. 18 secratas deorum; deinde Graeciae, sicut apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria putaverunt; eamque unam ob causam Xerses inflammari Atheniensium fana iussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret. Post 15 autem cum Persis et Philippus, qui cogitavit, et Alexander, qui gessit, hanc bellandi causam infe|rebat, quod vellet Graeciae fana poenire; quae [p. 27 ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante os documentum Persarum sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino, ut rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immolare et pium et dis immortalibus gratissumum esse duxerunt! Vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latrocinari honestum putent, Lacedaemonii suos omnes agros esse dictitarint, | quos spiculo [p. 28 possent attingere. Athenienses iurare etiam publice solebant omnem suam esse terram, quae oleam frugesve ferret; Galli turpe esse ducunt frumentum manu quaerere, itaque armati alienos agros demetunt; nos vero iustissimi homines, qui Transalpi- 16 nas gentis oleam et vitem serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta nostraeque vineae; quod cum faciamus, prudenter facere dicimur, iuste non dici|mur, ut intellegatis discrepare ab aequitate [p. 203 sapientiam. Lycurgus autem, ille legum optumarum et aequissumi iuris inventor, agros locupletium plebi ut servitio colendos dedit.

Genera vero si velim iuris, institutorum, morum 10 17 consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe, vel in hac ipsa, milliens mutata demonstrem, ut hic iuris noster interpres alia nunc Manilius iura dicat esse de mu|lierum [p. 204 legatis et hereditatibus, alia solitus sit adulescens dicere nondum Voconia lege lata; quae quidem ipsa

lex utilitatis virorum gratia rogata in mulieres plena est iniuriae. Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit heres, non sit matri suae? cur autem, si pecuniae modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, aeris milliens salva lege, mea triciens non posset....

[*Desiderari videntur paginae duae.*]

11 18 p. 13] ....sanxisset iura nobis, et omnes isdem et iidem non alias aliis uterentur. Quaero autem, si iusti hominis et si boni est viri parere legibus, quibus? an quaecumque erunt? At nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur, legesque poena, non iustitia nostra comprobantur; nihil habet igitur naturale ius; ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura. An vero in legibus varietatem esse di-
p. 14] cunt, natura autem viros bonos eam iustitiam | sequi, quae sit, non eam, quae putetur? esse enim hoc boni viri et iusti, tribuere id cuique, quod sit quoque
19 dignum. Ecquid ergo primum mutis tribuemus beluis? non enim mediocres viri, sed maxumi et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnium animantium condicionem iuris esse denuntiant clamantque inexpiabilis poenas impendere iis, a quibus violatum sit animal. Scelus est igitur nocere bestiae, quod scelus qui velit....

[*Multa desiderantur.*]

12 20 [13. 22] *Vel si iustitiam sequi volet dei, divini tamen iuris ignarus gentis suae leges tamquam verum ius amplectetur, quas non utique iustitia, sed utilitas repperit. Cur enim per omnes populos diversa et varia iura sunt condita, nisi quod una quaeque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? Quantum autem a iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo et legitime iniurias faciendo semperque aliena cupiendo atque rapiendo possessionem sibi totius orbis comparavit. (Lactantius inst. div. VI 9. 2—4.)*

Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur. Porro bella et victoriae captis et eversis plurimum urbibus constant. Id negotium sine deorum iniuria non est; eaedem strages moenium et templorum, pares caedes civium et sacerdotum nec dissimiles rapinae sacrarum divitiarum et profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot tropaea, tot de dis, quot de gentibus, triumphi, tot manubiae, quot manent adhuc simulacra captorum deorum etc. (Tertullianus apolog. 25 p. 164 Oehl.)

[15. 24] *Carneades, quoniam erant infirma, quae a phi-* 21
losophis adserebantur, sumsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. Eius disputationis summa haec fuit: iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus et apud eosdem pro temporibus saepe mutata, ius autem naturale esse nullum; omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret alienis commodis consulens. Et inferebat haec argumenta: omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est si aliena restituant, ad casas esse redeundum et in egestate ac miseriis iacendum. (Lactantius inst. div. V 16. 2—4.)

Sublata hominum concordia virtus nulla est omnino. 22
Quae sunt enim patriae commoda nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora.... Haec itaque, ut ipsi appellant, bona quisquis patriae adquisierit, hoc est eversis civitatibus gentibusque deletis aerarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus; qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam, ne stultitiae ac malitiae disciplinae auctoritas desit. (Lactantius inst. div. VI 6. 19 et 23.)

13 23 [14] p. 57] ....Sunt enim omnes, qui in populum vitae necisque potestatem habent, tyranni, sed se Iovis optimi nomine malunt reges vocari. Cum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam tenent, est factio, sed vocantur illi optimates. Si vero populus plurimum potest omniaque eius arbitrio reguntur, dicitur illa libertas, est vero licentia. Sed cum alius alium timet, et homo hominem et ordo ordinem, tum quia sibi nemo confidit, quasi pactio p. 58] fit | inter populum et potentis; ex quo existit id, quod Scipio laudabat, coniunctum civitatis genus; etenim iustitiae non natura nec voluntas, sed inbecillitas mater est. Nam cum de tribus unum est optandum, aut facere iniuriam nec accipere aut et facere et accipere aut neutrum, optimum est facere, impune si possis, secundum nec facere nec pati, miserrimum digladiari semper tum faciendis, tum accipiendis iniuriis. Ita qui primum illud adsequi....

[*Aliquot paginae desunt.*]

14 24 [12. 20] *M. Tullius de re publ. lib. III:* Nam cum quaereretur ex eo, quo scelere inpulsus mare haberet infestum uno myoparone, 'Eodem', inquit, 'quo tu orbem terrae.' *(Nonius p. 125. 12, p. 318. 16, p. 534. 16.)*

15 [12. 21] p. 47] ....omni ....tote. Sapientia iubet aug*ere* opes, amplificare divitias, proferre finis (unde enim esset illa la*us* in summo*rum* imperatoru*m* inci*sa moni*men*ti*s: FINIS IMPERII PROPAGAVIT, nisi aliquid de alieno accessisset?), imperare quam plurimis, frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari; iustitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere, s*ac*ra, publica, alie*na* non tanp. 48] gere. | Quid igitur efficitur, si sapientiae pareas? divitiae, potestates, opes, honores, imperia, regna vel privatis vel populis. Sed quoniam de re publica loquimur, sunt inlustriora, quae publice

fiunt, quoniamque eadem est ratio iuris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. Ut iam omittam [25] alios, noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cuius imperio iam orbis terrae tenetur, iustitia an sapientia est e minimo omnium *maximus factus?*

[*Desiderantur minimum quattuor paginae.*]

praeter Arcadas et Atheniensis, qui, credo, [p. 1 25 timentes hoc interdictum iustitiae ne quando existeret, commenti sunt se de terra tamquam hos ex arvis musculos extitisse.

Ad haec illa dici solent primum ab iis, qui mi- 16 26 nime sunt in disserendo mali, qui in ea causa eo plus auctoritatis habent, quia, cum de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse, non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi; negant enim sapientem id|circo virum bonum [p. 2 esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet, sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit, contra autem improbis semper aliqui scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos iudicia et supplicia versentur; nullum autem emolumentum esse, nullum iniustitia partum praemium tantum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut impendere aliquam poenam putes, damna....

[*Desiderantur in cod. Vat. quattuor minimum paginae, sed una fere pagina loco ab Lactantio adlato suppletur.*]

(Lactantius inst. div. lib. V 12. 5, 6.) Est apud 17 27 *Ciceronem non abhorrens a vero locus in ea disputatione, quae habetur a Furio contra iustitiam:* Quaero, *inquit,* si duo sint, quorum alter optimus vir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide, alter insigni scelere et audacia, et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum sceleratum, facinorosum, nefarium putet, contra autem,

qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide, proque hac opinione omnium civium bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique adferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, extermi|- p.11] netur, egeat, postremo iure etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur, contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes undique copiae conferantur, vir denique optimus omnium existimatione et dignissimus omni fortuna optima iudicetur, quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse malit?

18 28 Quod in singulis, idem est in populis: nulla est p. 12] tam stulta civitas, | quae non iniuste imperare malit quam servire iuste. Nec vero longius abibo. Consul ego quaesivi, cum vos mihi essetis in consilio, de Numantino foedere. Quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus, eadem in causa esse Mancinum? alter, vir optimus, etiam suasit rogationem me ex senatus consulto ferente, alter acerrime se defendit. Si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit, si ratio, consilium, prudentia, Pompeius antistat. Utrum....

[*Aliquot desunt paginae.*]

19 29 *Tum omissis communibus ad propria veniebat (Carneades). Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum vel domum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat et ideo proscribat, ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum servum vel pestilentem domum se vendere an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet vel omnino non vendet; si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet, sed idem malus, quia fallet. Rursus si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum, aut plumbum, cum sit argentum, tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut*

magno? Stultum plane videtur malle magno. Unde intellegi volebat et eum, qui sit iustus ac bonus, stultum esse et eum, qui sapiens, malum; et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti.

20 30 *Transcendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse; dicebat enim: Nempe iustitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat eaque nixus evadat, maxime cum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit; si autem mori maluerit quam manus inferre alteri, iam vero iustus ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcat, dum parcit alienae. Item si acie suorum fusa hostes insequi coeperint et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem, eine parcet, ut ipse occidatur, an deiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? quod si fecerit, sapiens, sed idem malus, si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est.* 31 *Ita ergo iustitiam cum in duas partes divisisset alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit, quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit, naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane ac venenata sunt, et quae M. Tullius non potuerit refellere; nam cum faciat Laelium Furio respondentem pro iustitiaque dicentem, inrefutata haec tamquam foveam praetergressus est, ut videatur idem Laelius non naturalem, quae in crimen stultitiae venerat, sed illam civilem defendisse iustitiam, quam Furius sapientiam esse concesserat, sed iniustam. (Lactantius inst. div. V 16. 5—13.)*

21 32 *In libro quoque de re publica secundo id ipsum verbum Cicero ponit non temere transeundum. Verba ex eo libro haec sunt:* Non gravarer, Laeli, nisi et hos velle putarem et ipse cuperem te quoque aliquam partem huius nostri sermonis attingere, praesertim cum heri

ipse dixeris te nobis etiam superfuturum. Verum id quidem fieri non potest; ne desis, omnes te rogamus. *(Gellius I 22. 8.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: sed iuventuti nostrae minime audiendus; quippe, si ita sensit, ut loquitur, est homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen immanis. *(Nonius p. 323. 17 et 324. 15.)*

22 33 *Suscipienda igitur dei lex est, quam M. Tullius in libro de re publica tertio paene divina voce depinxit; cuius ego, ne plura dicerem, verba subieci:* Est quidem vera lex recta ratio naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat; quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat nec improbos iubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas est neque derogari ex hac aliquid licet neque tota abrogari potest, nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus, neque est quaerendus explanator aut interpres eius alius, nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac, sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus, ille legis huius inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, etiamsi cetera supplicia, quae putantur, effugerit. *(Lactantius inst. div. lib. VI 8. 6—9.)*

23 34 *Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica disputari:* nullum bellum suscipi a civitate optima nisi aut pro fide aut pro salute. *Quid autem dicat* 'pro salute' *vel intellegi quam salutem velit, alio loco demonstrans:* Sed his poenis, *inquit,* quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exilio, vinculis, verberibus, elabuntur saepe privati oblata mortis celeritate, civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare; debet enim constituta sic

esse civitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe. Civitas autem cum tollitur, deletur, extinguitur, simile est quodam modo, ut parva magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. *(Augustinus de civ. dei XXII 6.)*

Quattuor autem sunt genera bellorum, id est iustum, 35
iniustum, civile et plus quam civile. Iustum bellum est, quod ex praedicto ingeritur de rebus repetitis aut propulsandorum hostium causa. Iniustum bellum est, quod de furore, non de legitima ratione initur; de quo in re publica Cicero dixit: Illa iniusta bella sunt, quae sunt sine causa suscepta. Nam extra ulciscendi aut propulsandorum hostium causam bellum geri iustum nullum potest. *Et hoc idem Tullius parvis interiectis subdidit:* Nullum bellum iustum habetur nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi repetitis rebus. *(Isidorus orig. XVIII 1. 2 sq.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: Noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est. *(Nonius p. 498. 13.)*

Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem 24 36
ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, cum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare gerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat, iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare: responsum est a parte iustitiae ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, cum recte fit, id est cum improbis aufertur iniuriarum licentia, et domiti melius se habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt, subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum atque dictum est:

Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? *(Augustinus de civ. dei XIX 21.)*

25 37 *Audi manifestiora quae dicat (Tullius) in libro de re publica tertio, cum ageret de causa imperandi:* An non, *inquit*, cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infirmorum datum? Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini iracundiaeque et ceteris vitiosis eiusdem animi partibus? *Adhuc audi; paulo post enim:* Sed et imperandi et serviendi, *inquit*, sunt dissimilitudines cognoscendae. Nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini, sed corpori ut rex civibus suis aut parens liberis, libidini autem ut servis dominus, quod eam coërcet et frangit, sic regum, sic imperatorum, sic magistratuum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque praesunt ut corporibus animus, domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras. *(Augustinus contra Iulianum Pelag. IV 12. 61 T. X p. 613 Ben.)*

Nonne Cicero in libris de re publica, cum de imperiorum differentia disputaret et huius rei similitudinem ex natura hominis adsumeret, ut filiis *dixit* imperari corporis membris propter oboediendi facilitatem, vitiosas vero animi partes ut servos asperiore imperio coërceri? *(Augustinus de civ. dei XIV 23.)*

M. Tullius de re publica lib. III: Est enim genus iniustae servitutis, cum ii sunt alterius, qui sui possunt esse; cum autem ii famulantur . . . . *(Nonius p. 109. 1.)*

26 38 *Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum futura sit, improbe feceris, nisi monueris, ne assidat, sed impunite tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Per-*

spicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri; deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio. (Cicero de fin. II 18. 59.)

Et si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus nihil esse bonum, nisi quod honestum, nihil malum, nisi quod turpe sit.... (Cicero ad Att. X 4. 4.)

Filiola tua te delectari laetor, et probari tibi φυσι- 27 39
κὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα. Etenim, si hoc non est, nulla potest homini esse ad hominem naturae adiunctio; qua sublata vitae societas tollitur. 'Bene eveniat', inquit Carneades, spurce, sed tamen pudentius quam Lucius noster et Patron; qui cum omnia ad se referant, numquam quicquam alterius causa fieri putent, et cum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intellegant se de callido homine loqui, non de bono viro. Sed haec, opinor, sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti. (Cicero ad Att. VII 2. 4.)

Cicero de re publica: in quibus adsentior sollicitam et periculosam iustitiam non esse sapientis. *(Priscianus VIII 6. 32 p. 399. 13 Hertz.)*

Apud Ciceronem idem ille iustitiae defensor Laelius: 28 40
Vult, *inquit,* plane virtus honorem, nec est virtutis ulla alia merces. *Est plane, et quidem virtute dignissima, quam tu, Laeli, numquam poteras suspicari; nihil enim divinarum noveras litterarum.* Quam tamen illa, *inquit,* accipit facile, exigit non acerbe. *Erras vehementer, si putas ab homine praemium solvi posse virtuti, cum ipse alio loco verissime dixeris:* Huic tu viro quas divitias obicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. *Quis ergo te sapientem, Laeli, putet, cum ipse tibi loquare contraria et paulo post virtuti adimas, quae dedisti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque sententiam. Deinde quid adiungis?* Sed si aut ingrati universi aut

invidi multi aut inimici potentes suis virtutem praemiis spoliant *(O quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari praemio suo potest! Quae si bona sua divina iudicat, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quae fuerint in eam collata divinitus?)*, ne illa se, *inquit*, multis solaciis oblectat maximeque suo decore se ipsa sustentat. *(Lactant. inst. div. V 18. 4—8.)*

Sed videlicet homines docti atque sapientes contra vim tantae auctoritatis... acute sibi argumentari videntur adversus corporum resurrectionem et dicere, quod in tertio de re publica libro a Cicerone commemoratum est. Nam cum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos asseveraret, Quorum non corpora, *inquit*, sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod esset e terra, nisi in terra maneret. *(Augustinus de civ. dei XXII 4.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: Numquam viri fortissimi fortitudinis, inpigritatis, patientiae.... *(Nonius p. 125. 20.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: Pyrrhi videlicet largitas Fabricio aut Samnitium copiae Curio defuerunt. *(Non. p. 132. 17.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: Cuius etiam focum Cato ille noster, cum venerat ad se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat, apud quem sedens ille Samnitium, quondam hostium, tum iam clientium suorum, dona repudiaverat. *(Non. p. 522. 28 et p. 68. 17.)*

29 41 p. 249] ....Asia Ti. Gracchus, perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini iura neglexit ac foedera. Quae si consuetudo ac licentia manare coeperit latius imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit, ut, qui adhuc voluntate nobis oboediunt, terrore teneantur, etsi nobis, qui id aetatis sumus, evigilatum fere est, tamen de posteris nostris et de illa immortalitate rei publicae sollicitor, quae poterat esse perp. 250] petua, si pa|triis viveretur institutis et moribus.

Quae cum dixisset Laelius, etsi omnes, qui aderant, 30 42 significabant ab eo se esse admodum delectatos, tamen praeter ceteros Scipio quasi quodam gaudio elatus: Multas tu quidem, inquit, Laeli, saepe causas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam, collegam nostrum, quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne Atticorum quidem oratorum quemquam aut sua*vitate*.....

[*Desiderantur paginae duodecim.*]

M. Tullius de re publ. lib. III: duas sibi res, quo minus in vulgus et in foro diceret, confidentiam et vocem, defuisse... *(Nonius p. 262. 22.)*

De quo (tauro Phalaridis) Cicero dixit: inclusorum hominum gemitu mugiebat taurus. *(Schol. Iuvenal. ad sat. VI 480.)*

....reportare. Ergo illam rem populi, id [p. 251 31 43 est rem publicam, quis diceret tum, cum crudelitate unius oppressi essent universi, neque esset unum vinculum iuris nec consensus ac societas coetus, quod est populus? Atque hoc idem Syracusis. Urbs illa praeclara, quam ait Timaeus Graecarum maxumam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidi et ad urbis crepidines infusi, viae latae, porticus, | templa, muri nihilo [p. 252 magis efficiebant, Dionysio tenente ut esset illa res publica; nihil enim populi et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam.

Praeclare quidem dicis, Laelius; etenim video iam, 32 44 quo pergat oratio. *S.* Vides igitur ne illam quidem, quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam. *L.* Sic plane iudico. *S.* Et | rec- [p. 109 tissime quidem iudicas; quae enim fuit tum Atheniensium res, cum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi iniustissime praefuerunt?

num aut vetus gloria civitatis aut species praeclara oppidi aut theatrum, gymnasia, porticus aut propylaea nobilia aut arx aut admiranda opera Phidiae aut Piraeus ille magnificus rem publicam efficiebat? Minime p. 110] vero, Laelius, quoniam quidem populi | res non erat. *S.* Quid? cum decemviri Romae sine provocatione fuerunt tertio illo anno, cum vindicias amisisset ipsa libertas? *L.* Populi nulla res erat, immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.

33 45 *S.* Venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse videbuntur fortasse angustiae. Cum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia, cum, de quocumque volt, supplicium sumit multitudo, cum | p. 299] agunt, rapiunt, tenent, dissipant, quae volunt, pot*esne* tum, Laeli, negare rem *esse* illam p*ub*licam? cum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam. Tum Laelius: Ac nullam quidem citius negav*e*rim *esse* rem publicam, quam istam, quae tota .... p.pu......... ni.s.ls.. ..... mo.....obis non placu*it* Syracusis fuisse rem publicam neq*ue* Agrigenti neq*ue* Athenis, cum ess*e*nt p. 300] tyranni, ne*c* hic, cum decemviri; ne*c* | video, qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen appareat, quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti, Scipio, nisi qui consensu iuris continet*ur*, sed est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus, hoc etiam taetrior, quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, immanius belua est. Nec vero convenit, cum furiosorum bona legibus in adgnatorum potestate sint, quod eorum iam....

[*Desiderantur paginae octo.*]

34 46 p. 297] ....dici possint, cur illa sit res publica resque populi, quae sunt dicta de regno. Et multo etiam magis, inquit Mummius; nam in regem potius cadit domini similitudo, quod est unus; plur*es* vero boni in qua re publica rerum potientur, nihil poterit esse illa

beatius. Sed tamen vel regnum malo quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissumae rei publicae tertium.

35 47 Hic Scipio: Adgnosco, inquit, tuum morem istum, Spuri, aversum a ratione populi; et quamquam [p. 298 potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen adsentior nullum esse de tribus his generibus, quod sit probandum minus. Illud tamen non adsentior tibi, praestare regi optimates; si enim sapientia est, quae gubernet rem publicam, quid tandem interest, haec in unone sit an in pluribus? Sed errore quodam fallimur ita disputando; cum enim optumates appellantur, nihil potest videri praestabilius; quid enim [p. 115 optumo melius cogitari potest? cum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam iniustus. Nos autem de iniusto rege nihil loquimur nunc, cum de ipsa regali re publica quaerimus. Quare cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullium regem, fortasse non tam illius te rei publicae paenitebit. *M.* Quam 48 igitur relinquis populari rei publicae laudem? *S.* Tum ille: Quid? tibi tandem, Spuri, Rhodiorum, apud quos nuper fuimus una, nullane videtur esse res [p. 116 publica? *M.* Mihi vero videtur, et minime quidem vituperanda. *S.* Recte dicis; sed, si meministi, omnes erant iidem tum de plebe, tum senatores vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio; utrobique autem conventicium accipiebant, et in theatro et in curia res capitalis et reliquas omnis iudicabant iidem; tantum poterat tantique erat, quanti multitudo, *senatus*....

[*Multa desiderantur.*]

LIBRI III DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. *Nonius p. 301. 6 M. Tullius de re publica:* Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exultat voluptate vel molestia frangitur.

2. *Non. p. 364. 8 M. Tullius de re publ. lib. III:* Sed ut ipsi † seu animum periclitentur sum vident, quid se putent esse facturos.

3. *Non. p. 431. 15 M. Tullius de re publ. lib. III:* Poeni primi mercaturis et mercibus suis avaritiam et magnificentiam et inexplebiles cupiditates omnium rerum inportaverunt in Graeciam.

4. *Scholiastes Iuvenalis ad sat. X 362 Sardanapallus, rex Assyriorum luxuriosus, de quo Tullius in tertio de re publica sic ait:* Sardanapallus ille vitiis multo quam nomine ipso deformior.

5. *Priscianus lib. VI 13. 70 p. 255. 9 Hertz. 'Athos, Athonis' protulit Cicero in III de re publica:* nisi si quis Athonem pro monumento vult funditus efficere. Quis enim est Athos aut Olympus tantus?

6. *Augustinus de civ. dei II 21 Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus, quid sit res publica, et quid sit populus, loquente Scipione breviter posuit, adtestantibus etiam multis sive ipsius sive eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione, sententiis numquam illam fuisse rem publicam, quia numquam in ea fuit vera iustitia. Secundum probabiliores autem definitiones pro suo modo quodam res publica fuit et melius ab antiquioribus Romanis quam a posterioribus administrata est.*

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

Quoniam civitas hominum est beate honesteque vivendi societas, haud sane potuit fieri, quin, cum de iustitia, qua vitae beatae condicio continetur, libro superiore disputatum esset, iam de moribus et conformandis et tuendis sermo institueretur. Ac praeterquam quod duo illa, quae sola codex Vaticanus praestat, huius libri fragmenta publicam iuventutis disciplinam attingunt, qui ab aliis scriptoribus vel ex hoc ipso libro adferuntur vel Maii quidem iudicio ex eodem sunt repetiti, loci eodem pertinent omnes. Sunt enim partim de tuendis institutis, moribus, virtutibus, partim de earundem rerum tuendarum rationibus. Hinc sermo de virorum notandorum iure poëtis, praesertim in scaena, denegando et solis censoribus concedendo, de mulierum autem censura solis viris relinquenda.

Tentabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio 1
est, utriusque rationem, quantum pusillitas intellegentiae 1
meae pervidet, explicare. Quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de re publica libro, cum id facere tentasset, materiam late patentem angustis finibus terminavit leviter summa quaeque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit exsecutus, ipse testatus est nec voluntatem sibi defuisse nec curam. *In libro enim de legibus primo, cum hoc idem summatim stringeret, sic ait:* Hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. *(Lactantius de opificio dei 1. 11—13.)*

M. Tullius de re publ. IV: Atque ipsa mens ea, quae futura videt, praeterita meminit. *(Non. p. 500. 9.)*

Praeclare M. Tullius: Etenim, si nemo est, *inquit,*

quin emori malit quam converti in aliquam figuram bestiae, quamvis hominis mentem sit habiturus, quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato! Mihi quidem tanto videtur, quanto praestabilior est animus corpore. *(Lactantius inst. div. V 11. 2.)*

Ait quodam loco Tullius se non putare idem esse arietis et P. Africani bonum. *(Augustinus contra Iulian. Pelag. IV 12. 59 T. X p. 612 Ben.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: eademque obiectu suo umbram noctemque efficiat cum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem. *(Non. p. 234. 12.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Cumque autumno terra se ad concipiendas fruges patefecerit, hieme ad † concipiendas relaxarit, aestiva maturitate alia mitigaverit, alia torruerit. *(Nonius p. 343. 18.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: cum adhibent in pecuda pastores. *(Nonius p. 159. 13.)*

2 2 p. 111] .... gratiam. Quam commode ordines discripti, aetates, classes, equitatus, in quo suffragia sunt etiam senatus, nimis multis iam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebei scito reddendorum equorum.

3 3 Considerate nunc, cetera quam sint provisa sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societa-
p. 112] tem; ea est enim | prima causa coëundi, et id hominibus effici ex re publica debet partim institutis, alia legibus. Principio disciplinam puerilem ingenuis, de qua Graeci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius noster hospes nostrorum institutorum neglegentiam accusat, nullam certam aut destinatam legibus aut publice expositam aut unam omnium esse voluerunt. Nam....

[*Desiderantur paginae minimum quattuor.*]

Secundum Tullium, qui dicit ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur. *(Servius ad Verg. Aen. V 546.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: non modo ut Spartae, rapere ubi pueri et clepere discunt. *(Non. p. 20. 4.)*

De Cretensibus accepimus, quod in amores puerorum intemperantes fuerint, quod postea in Laconas et in totam Graeciam translatum est, adeo ut et Cicero dicat in libris de re publica opprobrio fuisse adulescentibus, si amatores non haberent. *(Servius ad Verg. Aen. X 325.)*

. . . .nudari puberem. Ita sunt alte repetita [p. 113 4 4
quasi fundamenta quaedam verecundiae. Iuventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! quam levis epheborum illa militia! quam contrectationes et amores soluti et liberi! mitto apud Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam; Lacedaemonii ipsi, cum | omnia concedunt in amore iuvenum [p. 114 praeter stuprum, tenui sane muro dissaepiunt id, quod excipiunt; conplexus enim concubitusque permittunt palliis interiectis. Hic Laelius: Praeclare intellego, Scipio, te in iis Graeciae disciplinis, quas reprendis, cum populis nobilissimis malle quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem, praesertim cum. . . .

Plato . . quia deum ignoravit, in multis ita lapsus est, ut 5 5
nemo deterius erraverit, in primis quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimoniis tolerabile est, licet sit iniustum; nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus; sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiamne coniuges, etiamne liberi communes erunt? Non erit sanguinis ulla distinctio nec genus certum nec familiae nec cognationes nec adfinitates, sed sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in feminis pudicitia. Quis esse in utrisque amor coniugalis potest, in quibus non est certus aut proprius adfectus? quis erit in patrem pius ignorans, unde sit natus? quis filium diliget, quem putabit alienum? Quin etiam feminis curiam reseravit, militiam et magistratus et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius,

in qua virorum officia mulieres occupabunt! (Lactantius epit. 38. 1—5.)

M. Tullius de re publ. lib. IV: et noster Plato magis etiam quam Lycurgus, omnia qui prorsus iubet esse communia, ne quis civis propriam aut suam rem ullam queat dicere. *(Non. p. 362. 9 Merc., 361. 27 Quich.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Ego vero eodem, quo ille Homerum redimitum coronis et delibutum unguentis emittit ex ea urbe, quam sibi ipse fingit. *(Non. p. 308 sq.)*

6 6 *M. Tullius de re publ. lib. IV:* Censoris iudicium nihil fere damnato nisi ruborem offert. Itaque, ut omnis ea iudicatio versatur tantum modo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est. *(Non. p. 24 in.)*

Idem de re publ. lib. IV: Horum † in severitatem dicitur inhorruisse primum civitas. *(Non. p. 423. 4.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Nec vero mulieribus praefectus praeponatur, qui apud Graecos creari solet, sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoribus. *(Non. p. 499. 13.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Ita magnam habet vim disciplina verecundiae; carent temeto omnes mulieres. *(Non. p. 5. 14.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Atque etiam si qua erat famosa, ei cognati osculum non ferebant. *(Non. p. 306. 3.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Itaque a petendo petulantia, a procando, id est poscendo, procacitas nominata est. *(Non. p. 23 v. 18 et v. 24.)*

7 7 *M. Tullius de re publ. lib. IV:* Nolo enim eundem populum imperatorem et portitorem esse terrarum. Optimum autem et in privatis familiis et in re publica vectigal duco esse parsimoniam. *(Non. p. 24. 21.)*

Fidei proprietatem exemplo manifestavit M. Tullius de re publ. lib. IV: Fides enim nomen ipsum mihi videtur habere, cum fit, quod dicitur. *(Non. p. 24. 18.)*

Cicero de re publ. lib. IV: In cive excelso atque

homine nobili blanditiam, adsentationem, ambitionem † meam esse levitatis. *(Non. p. 194. 27.)*

Intuere paululum ipsos de re publica libros, unde illum adfectum amantissimi civis ebibisti, quod nullus sit patriae consulendi modus aut finis bonis, intuere, obsecro te, et cerne, quantis ibi laudibus frugalitas et continentia praedicetur et erga coniugale vinculum fides castique, honesti ac probi mores. (Augustinus epist. 91. 3 T. II p. 223 Bened.)

M. Tullius de re publ. lib. IV: Admiror, nec re- 8 8
rum solum, sed verborum etiam elegantiam. Si iurgant, inquit. Benivolorum concertatio, non lis inimicorum, iurgium dicitur. *Et in sequenti:* Iurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare. *(Non. p. 430 sq.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: eosdem terminos hominum curae atque vitae, sic pontificio iure sanctitudo sepulturae. *(Non. p. 174. 5.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: quod insepultos reliquissent eos, quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentes necaverint. *(Non. p. 293. 24 Merc., 293. 43 Quich.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: nec in hac dissensione suscepi populi causam, sed bonorum. *(Nonius p. 519. 14.)*

Cic. in IV de re publ.: Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil iuris impertias aut parum. *(Priscianus XV 4. 20 p. 76. 14 Hertz.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Cui quidem utinam vere fideliter † abundiente auguraverim. *(Nonius p. 469. 14.)*

Frustra hoc exclamante Cicerone, qui cum de poëtis 9 9
ageret: Ad quos cum accessit, *inquit*, clamor et adprobatio populi quasi magni cuiusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras, quos invehunt metus, quas inflammant cupiditates! *(Augustinus de civ. dei II 14 ext.)*

Negat Cicero, si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus, quo legat lyricos. (Seneca ep. 49. 5.)

10 10 *Sicut apud Ciceronem Scipio loquitur:* Cum artem ludicram scaenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt *(Romani). (Augustinus de civ. dei II 13.)*

11 *Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait:* Numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. *Et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quandam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut, quod vellet, comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus,* quem illa non adtigit vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines inprobos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum laesit. Patiamur, *inquit*, etsi eius modi cives a censore melius est quam a poëta notari; sed Periclen, cum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus, et eos agi in scaena non plus decuit, quam si Plautus, *inquit,* noster voluisset aut Naevius Publio et Gnaeo Scipioni aut Caecilius Marco Catoni male
12 dicere. *Deinde paulo post:* Nostrae, *inquit,* contra duodecim tabulae cum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare; iudiciis enim magistratuum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poëtarum ingeniis, habere debemus nec probrum audire nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere. *Haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum non nullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paululum commutatis.... Dicit deinde alia et sic con-*

cludit hunc locum, ut ostendat veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scaena vivum hominem vel vituperari. *(Augustinus de civ. dei II 9.)*

Comoediam esse Cicero ait imitationem vitae, specu- 11 13
lum consuetudinis, imaginem veritatis. (Donat. de com. in. p. LVII Terent. ed. Westerh., p. XVI 9 Klotz.)

Ad hanc convenientiam pertinet, quod etiam scaenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt, siquidem, quod in eo quoque de re publica libro commemoratur, Aeschines Atheniensis, vir eloquentissimus, cum adulescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit, et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. *(Augustinus de civ. dei II 11.)*

Οὔτε γὰρ ἅπασα τέρψις μεμπτὸν οὔτε τῆς μουσικῆς 12 14
αὕτη τέλος, ἀλλ' ἡ μὲν ψυχαγωγία κατὰ τὸ συμβεβηκός, σκοπὸς δὲ ὁ προκείμενος ἡ πρὸς ἀρετὴν ὠφέλεια· ὅπερ πολλούς τε ἄλλους ἔλαθε καὶ τὸν ἐν τοῖς Κικέρωνος τοῦ Ῥωμαίου πολιτικοῖς τὰ κατὰ μουσικῆς † ῥηθέντα· οὐ γὰρ ἔγωγ' ἂν φαίην ἐκείνῳ τὰ τοιαῦτα εἰρῆσθαι· πῶς γὰρ ἄν τις αὐτὸν ἰσχυρίσαιτο μουσικὴν λοιδορεῖν τε καὶ ὡς φαύλην εὐθύνειν τέχνην ἁρμονιῶν τε καὶ ῥυθμῶν ἀρετάς τε καὶ κακίας διορίζουσαν; ἄνδρα, ὃς τὸ τηνικαῦτα ῥυθμοῖς μόνοις καὶ τούτοις ἀγεννέσι καὶ φαύλοις ἐπιδεικνύμενον Ῥώσκιον τὸν ὀρχηστὴν οὕτω σφόδρα ἐξεπλήττετο, ὥστε φάσκειν αὐτὸν προνοίᾳ θεῶν ἐς ἀνθρώπους παρελθεῖν. Καὶ γὰρ εἴ τις αὐτὸν φάσκοι τὰ μὲν ἐν ᾗ συγγέγραφε πολιτείᾳ λέγειν ἑκουσίως, τὰ δὲ περὶ Ῥώσκιον προκειμένης ἕνεκεν ὑποθέσεως, ἀντιστρέφειν μὲν καὶ ἡμᾶς οὐδὲν κωλύσει τὸν αὐτὸν λόγον. Ἀλλ' ὅμως καὶ οὕτως λάθοι τις ἂν ἀποδοκιμάζων μᾶλλον, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν σκέψιν, ἢ συνιστὰς τὸν ῥήτορα· ἀναξιόπιστος γὰρ πρὸς ἀληθείας εὕρεσιν ἢ δικαίαν κρίσιν ὁ ταῖς

κατ' αὐλὴν ἢ κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἀλλὰ μὴ ταῖς κατ' οὐσίαν δουλεύων ὑποθέσεσιν. Οἶμαι δὲ, ὡς οὐδ' ἂν αὐτὴν ἔψεγε ῥητορικὴν διὰ τοὺς δεκαζομένους τῶν ῥητόρων. Οὕτω δὴ καὶ εἴ τινες τῶν τεχνιτῶν διὰ τὸ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τὰ ἀγεννῆ μελῳδοῦσιν, οὐ τῆς τέχνης τὸ αἰτίαμα. Ἀλλὰ καὶ ἡ πατρὶς αὐτοῦ τοὺς μὲν ἐπὶ Νομᾶ καὶ τοὺς ὀλίγῳ μετ' αὐτὸν ἔτι τυγχάνοντας ἀγριωτέρους μουσικῇ παιδευομένους εἶχε, καθὰ καὶ αὐτός φησιν, ἰδίᾳ τε ἐν εὐωχίαις κοινῇ τε ἐν ἁπάσαις τελεταῖς σφίσι συνοργιαζούσῃ. (Aristides Quint. de musica II p. 69—71. ed. Meibom.)

Fac derivativa ab eo (ab armis): armarium, armamentum, armamentarium, armillae, *quae nunc brachialia vocant. Sic Cicero in quarto de re publica. (Priscian. partit. XII vers. Aen. 1. 14 p. 462. 31.)*

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Scipio, cum ad unum principem summam totius rei publicae administrationem ac procurationem deferri vellet, id maxime egisse videtur, ut perfectam eius imaginem informaret. Itaque, quantum videre licet, de paranda rei publicae gerendae scientia, de imperio summi magistratus sapienter definiendo, de officiorum rationibus exposuit. Ad hunc de ineundis cautionibus locum Maius recte referre videtur Quintiliani declamationem CCLXVIII contra contionatores seditiosos ex hoc Ciceronis libro repetitam. Ipse quidem Tullius, ut supra in adumbrando civitatis gubernatore Politicum Platonis, sic eiusdem librum de Legibus undecimum in impugnandis importunis illis oratoribus ob oculos habuisse videtur.

Quando res publica Romana talis erat, qualem illam 1
describit Sallustius, non iam pessima ac flagitiosissima, 1
sicut ipse ait, sed omnino nulla erat secundum istam
rationem, quam disputatio de re publica inter magnos
eius tum principes habita patefecit, sicut etiam ipse Tul-
lius non Scipionis nec cuiusquam alterius, sed suo ser-
mone loquens in principio quinti libri commemorato prius
Ennii poëtae versu, quo dixerat:

Moribus antiquis res stat Romana virisque,
quem quidem ille versum, *inquit*, vel brevitate vel
veritate tamquam ex oraculo mihi quodam esse effa-
tus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas
fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fun-
dare aut tam diu tenere potuissent tantam et tam
fuse lateque imperantem rem publicam. Itaque ante
nostram memoriam et mos ipse patrius praestantes
viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum in-
stituta retinebant excellentes viri. Nostra vero aetas 2
cum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam,
sed iam evanescentem vetustate, non modo eam co-
loribus eisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed
ne id quidem curavit, ut formam saltem eius et ex-
trema tamquam liniamenta servaret. Quid enim ma-
net ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare
Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut
non modo non colantur, sed iam ignorentur. Nam de
viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt viro-
rum penuria, cuius tanti mali non modo reddenda
ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodam
modo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non casu
aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero
iam pridem amisimus. *Haec Cicero fatebatur longe qui-*
dem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de
re publica disputare. (Augustinus de civ. dei II 21,
Non. 417. 7.)

nihil esse tam regale quam explanationem [p. 247 2
aequitatis, in qua iuris erat interpretatio, quod ius 3

privati petere solebant a regibus, ob easque causas agri arvi et arbusti et pascui lati atque uberes definiebantur, qui essent regii [qui] colerenturque sine regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret. Nec vero quisquam privatus erat disceptator aut arbiter litis, sed p. 248] omnia con|ficiebantur iudiciis regiis. Et mihi quidem videtur Numa noster maxime tenuisse hunc morem veterem Graeciae regum. Nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt et eorum iura coluerunt; illa autem diuturna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit, qui legum etiam scriptor fuisset, quas scitis extare, quod quidem huius civis proprium, de quo agimus....

3 4 *M. Tullius de re publ. lib. V:* sed tamen ut bono patri familias colendi, aedificandi, ratiocinandi quidam usus opus est. *(Nonius p. 497. 19.)*

5 p. 253] ....*ra*dicum seminumque cognoscere num te offendet? *M.* Nihil, si modo opus extabit. *S.* Num id studium censes esse vilici? *M.* Minime; quippe cum agri culturam saepissime opera deficiat. *S.* Ergo, ut vilicus naturam agri novit, dispensator litteras scit, uterque autem se a scientiae delectatione ad efficiendi utilitatem refert, sic noster hic rector studuerit sane iuri et legibus cognoscendis, fontis quidem earum utique p. 254] per|spexerit, sed se responsitando et lectitando et scriptitando ne impediat, ut quasi dispensare rem publicam et in ea quodam modo vilicare possit, summi iuris peritissimus, sine quo iustus esse nemo potest, civilis non inperitus, sed ita, ut astrorum gubernator, physicorum medicus; uterque enim illis ad artem suam utitur, sed se a suo munere non inpedit. Illud autem videbit hic vir....

4 6 p. 199] ....*civi*tatibus, in quibus expetunt laudem optumi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. Nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est consti-

tuta legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit quasi quendam vituperationis non iniustae timorem. Hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor civis non minus a delictis arceret quam metus. Atque haec | quidem ad laudem pertinent, quae dici [p. 200 latius uberiusque potuerunt.

Ad vitam autem usumque vivendi ea discripta ratio 5 7
est iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis penatium deorum Larumque familiarium sedibus, ut omnes et communibus commodis et suis uterentur, nec bene vivi sine bona re publica posset nec esse quicquam civitate bene constituta beatius. Quocirca permirum mihi videri solet, quae sit tanta doc....

Consumo igitur omne tempus considerans, quanta vis 6 8
sit illius viri, quem nostris libris satis diligenter, ut tibi quidem videmur, expressimus. Tenesne igitur, moderatorem illum rei publicae quo referre velimus omnia? Nam sic quinto, ut opinor, in libro loquitur Scipio: Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit; huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo. *(Cicero ad Att. VIII 11. 1.)*

Et ubi est, quod et vestrae litterae illum laudant patriae rectorem, qui populi utilitati magis consulat quam voluntati? *(Augustinus ep. 104. 7 ext. T. II p. 292 Ben.)*

Etiam Tullius hinc dissimulare non potuit in eisdem 7 9
libris, quos de re publica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloria, *et consequenter commemorat* maiores suos multa mira atque praeclara gloriae cupiditate fecisse. *(Augustinus de civ. dei V 13.)*

Tullius in libris de re publica scripsit scilicet principem civitatis gloria esse alendum, et tam diu stare

rem publicam, quam diu ab omnibus honor principi exhiberetur. *(Petrus Pictaviensis ad calumn. Bibl. PP. Lugd. Tom. XXII p. 824.)*

M. Tullius de re publ. lib. V: Tum virtute, labore, industria tueretur summi viri indolem, nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo . . . *(Nonius p. 233. 25.)*

M. Tullius de re publ. lib. V: quae virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. *(Non. p. 201. 29.)*

8 10 *M. Tullius de re publ. lib. V:* Marcellus ut acer et pugnax, Maximus ut consideratus et lentus. *(Nonius p. 337. 30.)*

'Orbi' pro orbe Ciceronem de re publica libro V: orbi terrarum comprehensos... *et frequenter antiquos ita locutos Plinius eodem libro VI notat. (Charisius I p. 139. 17 Keil.)*

M. Tullius de re publ. lib. V: quod molestiis senectutis suae vestras familias impertire posset. *(Nonius p. 37. 25.)*

9 11 *Postea hoc etiam addidit insulsissime (Seneca): 'Apud ipsum quoque', inquit, 'Ciceronem invenies etiam in prosa oratione quaedam, ex quibus intellegas illum non perdidisse operam, quod Ennium legit.' Ponit deinde, quae apud Ciceronem reprehendat quasi Enniana, quod ita scripserit in libris de re publica:* ut Menelao Laconi quaedam fuit suaviloquens iucunditas, *et quod alio loco dixerit:* breviloquentiam in dicendo colat. *(Gellius XII 2. 6 sq.)*

Horum obstinatione libertatem temeritas, constantiam audacia praeceps, eloquentiam inanis quaedam imitatur fluentia loquendi, quarum artium scaevitate, ut Tullius adseverat, nefas est religionem decipi iudicantis. Ait enim: Cumque nihil tam incorruptum esse debeat in re publica quam suffragium, quam sententia, non intellego, cur, qui ea pecunia corruperit, poena dignus sit, qui eloquentia, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus

mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio iudicem corrumpit, quod pecunia corrumpere pudentem nemo potest, dicendo potest. *(Ammianus Marcellinus XXX 4. 10.)*

M. Tullius de re publ. lib. V: Quae cum Scipio dixisset, admodum probans Mummius; erat enim odio † quorum rhetorum inbutus... *(Nonius p. 521. 12.)*

Cicero de re publica libro V: tum in optimam segetem praeclara essent sparsa semina. *(Comment. anon. ad Verg. Georg. I in. apud Bandin. catal. lat. bibl. Laur. II p. 348.)*

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER SEXTUS.

ARGUMENTUM.

Quas res sexto libro complexus sit Cicero, maxima ex parte ignoramus; nam minutiora et dissoluta fragmenta parum nos edocent. Quamquam, si ea emendate a grammaticis adferuntur, constat in sexto quoque libro continuatum esse de rei publicae rectore sermonem; item dictum de seditionibus rerumque publicarum conversionibus earumque causis, ut luxu, ambitione, libidine, depravatis moribus. Sed tamen de religione certe in hac postrema operis parte quin disputatum fuerit, dubium non videtur; nam et Laelii de religione oratio commemoratur, nec ad illum somnii admirabilem epilogum potuit nisi hac ratione perveniri. Actum praeterea est de praemiis virtutis et de immortalitate animorum, cuius utriusque rei testem habemus Macrobium in commentatione somnii, eaque Platonis imitatio fuit, qui postremam eamque satis magnam librorum de re publica partem in eo argumento consumpsit. Enumeratis igitur iis, quae inter homines habentur, virtutis praemiis, cum ea satis facere non viderentur, immo nulla aliquando essent, sermo Ciceronis paulatim eo delapsus est, ut

in dialogo bonis viris et bene de re publica meritis post obitum aeterna praemia et caelestia esse rependenda adseveraret. Quod cum ita sit, immortales esse animos necesse est; de quo praecepto cum aliis locis praeclare disseruit Cicero, tum in hoc libro non perfunctoria oratione disputavisse censendus est. Tum quia Plato in Politiae suae extrema parte virum quendam ad vitam revocatum finxit eumque praemia bonorum et malorum supplicia, quae viderat, narrantem induxit, Cicero quoque defensa Platonis narratione contra derisores quosdam aliam similis artificii fabulam componit hominis non illius quidem reviviscentis, sed narrantis somnium, quo demonstraret ampliora virtutum manere praemia, quam orbis vitae humanae habere soleret. Atque ita haec de re publica disputatio nobilissima conclusa est.

---

1 1 *M. Tullius de re publ. lib. VI:* Totam igitur expectas prudentiam huius rectoris, quae ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. *(Nonius p. 42. 3.)*

In Politia sua dicit Tullius rei publicae rectorem summum virum et doctissimum esse debere, ita ut sapiens sit et iustus et temperans et eloquens, ut possit facile currente eloquentia animi secreta ad regendam plebem exprimere. Scire etiam debet ius, Graecas nosse litteras, quod Catonis facto probatur, qui in summa senectute Graecis litteris operam dans indicavit, quantum utilitatis haberent. (Commentarius ms. in Cic. de invent. ap. Osann. p. 349.)

M. Tullius de re publ. lib. VI: Quam ob rem se comparet hic civis ita necesse est, ut sit contra haec, quae statum civitatis permovent, semper armatus. *(Nonius p. 256. 23.)*

Seditionis proprietas a M. Tullio manifestata est in lib. de re publica VI: Eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios, seditio dicitur. *(Nonius p. 25. 3 et Servius ad Verg. Aen. I 149.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Et vero in dissensione civili, cum boni plus quam multi valent, expendendos civis, non numerandos puto. *(Non. p. 519. 14.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Graves enim do-

minae cogitationum lubidines infinita quaedam cogunt atque imperant, quae quia nec expleri nec satiari ullo modo possunt, ad omne facinus inpellunt eos, quos inlecebris suis incenderunt. *(Non. 424. 28.)*

'Ferocia' pro ferocitate. M. Tullius de re publica lib. VI: qui contuderit eius vim et ecfrenatam illam ferociam. *(Non. 492. 1.)*

Cicero in libro sexto de re publica ita scripsit: Quod 2 2
quidem eo fuit maius, quia, cum causa pari collegae essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur. *(Gellius VII 16. 11, Nonius p. 290. 15.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Qui † numero optumatum et principum optulit is vocibus et gravitatis suae liquit illum tristem et plenum dignitatis sonum. *(Nonius p. 409. 26.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: ut, quem ad modum scribit ille, cotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent. *(Nonius p. 501. 27.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: in his, ut meministis, concursu levissimae multitudinis et aere congesto funus desubito esset ornatum. *(Non. p. 517. 32.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Firmiter enim maiores nostri stabilita matrimonia esse voluerunt. *(Non. p. 512. 24 et Priscian. XV 3. 13 p. 70. 11 Hertz.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Oratio Laelii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum dis immortalibus grata sint Samiaeque, ut is scribit, capudines. *(Nonius p. 398. 26.)*

Imitatione Platonis Cicero de re publica scribens lo- 3 3
cum etiam de Eris Pamphili reditu in vitam, qui, *ut ait,* rogo impositus revixisset multaque de inferis secreta narrasset, *non fabulosa, ut ille, assimilatione commentus est, sed sollertis somnii rationabili quadam imaginatione composuit videlicet scite significans* haec, quae de animae immortalitate dicerentur caeloque, *non*

somniantium philosophorum esse commenta nec fabulas incredibiles, quas Epicurei derident, sed prudentium coniecturas. *Insinuat Scipionem illum, qui Karthagine subiugata cognomen familiae peperit Africanum, huic Scipioni, Pauli filio, futuras a propinquis insidias et fatalis metae denuntiare curriculum, quod necessitate numerorum in vitae perfectae tempora coartetur, ponitque illum aetatis suae quinquagesimo ac sexto anno duobus in se coëuntibus numeris absolutam caelo animam, unde acceperat, redditurum, quod et immortalis esset animi mentisque substantia et bene meritis de re publica patriaeque custodibus lactei circuli lucida ac candens habitatio deberetur. (Favonius Eulogius comm. ad somn. Scip. p. 401 Or.)*

4 4 *Non nulli nostri propter quoddam praeclarissimum loquendi genus et propter non nulla, quae veraciter sentit, amantes Platonem dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius,* ut eum lusisse potius quam † quod id verum esse adfirmet dicere voluisse. *Inducit enim hominem revixisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationibus congruebant. (Augustinus de civ. dei XXII 28.)*

5 5 *In hoc vel maxime operis similitudinem servavit imitatio, quod, cum Plato in voluminis (de re publ.) conclusione a quodam vitae reddito, quam reliquisse videbatur, indicari faciat, qui sit exutarum corporibus status animarum, adiecta quadam sphaerarum vel siderum non otiosa descriptione, rerum facies non dissimilia significans a Tulliano Scipione per quietem sibi ingesta narratur. (Macrobius in somn. Scip. I 1. 2.)*

6 6 *Hunc ordinem Tullius non minore iudicio reservans quam ingenio repertus est. Postquam in omni rei publicae otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes et caelestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit indicans, quo his perveniendum vel potius reverten-*

dum sit, qui rem publicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. Sed ille Platonicus secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo demum die inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quicquid emensis inter utramque vitam diebus egerat viderat ve, tamquam publicum professus indicium humano generi enuntiavit. Hanc fabulam Cicero licet ab indoctis quasi ipse veri conscius doleat irrisam, exemplum tamen stolidae reprehensionis vitans excitari narraturum quam reviviscere maluit.

Ac prius quam somnii verba consulamus, enodandum 7 7
nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel irrisam Platonis fabulam vel, ne sibi idem eveniat, non vereri. Nec enim his verbis vult inperitum vulgus intellegi, sed genus hominum veri ignarum sub peritiae ostentatione, quippe quos et legisse talia et ad reprehendendum animatos constaret. Dicemus igitur, et quos in tantum philosophum referat quandam censurae exercuisse levitatem, quisve eorum etiam scriptam reliquerit accusationem.... Epicureorum tota factio aequo semper errore a vero devia et illa semper existimans ridenda, quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit naturae seria. Colotes vero inter Epicuri auditores loquacitate notabilior etiam in librum rettulit, quae de hoc amarius cavillatus est. Sed cetera, quae iniuria notavit, siquidem ad somnium, de quo hic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omittenda sunt; illam calumniam persequemur, quae nisi supplodetur, manebit Ciceroni cum Platone communis. Ait a philosopho fabulam non oportuisse confingi, quoniam nullum figmenti genus veri professoribus conveniret. Cur enim, inquit, si rerum caelestium notionem, si habitum nos animarum docere voluisti, non simplici et absoluta hoc insinuatione curatum est, sed quaesita persona casusque excogitata novitas et composita advocati scaena figmenti ipsam quaerendi veri

ianuam mendacio polluerunt? Haec quoniam, dum de Platonico Ere iactantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incusant, ... resistamus urgenti, et frustra arguens refellatur, ut una calumnia dissoluta utriusque factum incolumem, ut fas est, retineat dignitatem. (Macrobius comment. in somn. Scip. I 1. 8—2. 5.)

8 8 *Scipionem ipsum haec occasio ad narrandum somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse. Cum enim Laelius quereretur nullas Nasicae statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas, respondit Scipio post alia in haec verba:* Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praemium, tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentes nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat. Quae tandem ista sunt, inquit Laelius? Tum Scipio: Patimini me, quoniam tertium diem iam feriati sumus, *et cetera, quibus ad narrationem somnii venit docens illa esse stabiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse vidisset in caelo bonis rerum publicarum servata rectoribus. (Macrob. I 4. 2 sq.)*

SOMNIUM.

9(1) 9 Cum in Africam venissem M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum, nihil mihi fuit potius, quam ut Masinissam convenirem regem, familiae nostrae iustis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, conplexus me senex conlacrimavit aliquantoque post suspexit ad caelum et: Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque, reliqui Caelites, quod, ante quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor; itaque numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re

publica percontatus est, multisque verbis ultro citroque habitis ille nobis consumptus est dies.

10 10 Post autem apparatu regio accepti sermonem in multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur omniaque eius non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via fessum, et qui ad multam noctem vigilassem, artior quam solebat somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti; fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui) Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine eius quam ex ipso erat notior; quem ubi agnovi, equidem cohorrui, sed ille: Ades, inquit, animo et omitte timorem, Scipio, et, quae dicam, trade memoriae.

11(2) 11 Videsne illam urbem, quae parere populo Romano coacta per me renovat pristina bella nec potest quiescere? (ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stellarum illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles. Hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Cum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum consul absens bellumque maximum conficies, Numantiam excindes. Sed cum eris curru in Capitolium invectus, offendes rem publicam consiliis perturbatam nepotis mei.

12 12 Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii consiliique tui. Sed eius temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam cum aetas tua septenos octiens solis anfractus reditusque converterit, duoque ii numeri, quorum uterque plenus alter altera de causa habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint, in te unum atque in

tuum nomen se tota convertet civitas, te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur, tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus, ac, ne multa, dictator rem publicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic cum exclamasset Laelius ingemuissentque vehementius ceteri, leniter arridens Scipio: St! quaeso, inquit, ne me e somno excitetis, et parumper audite cetera.

13 (3) **13** Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandam rem publicam, sic habeto: omnibus, qui patriam conservaverint, adiuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur; nihil est enim illi principi deo, qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur; harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.

14 **14** Hic ego, etsi eram perterritus non tam mortis metu quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paulus pater et alii, quos nos extinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, hi vivunt, qui e corporum vinculis tamquam e carcere evolaverunt, vestra vero, quae dicitur, vita mors est. Quin tu aspicis ad te venientem Paulum patrem? Quem ut vidi, equidem vim lacrimarum profudi, ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

15 **15** Atque ego ut primum fletu represso loqui posse coepi, Quaeso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi enim deus is, cuius hoc templum est omne, quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur, iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis,

quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circulos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus animus est in custodia corporis nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum adsignatum a deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, 16 16 qui te genui, iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est; ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides, (erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens) quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis; ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera et mirabilia videbantur. Erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus, ex quibus erat ea minima, quae ultima a caelo, citima *a* terris luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum eius attingimus, paeniteret.

Quam cum magis intuerer, Quaeso, inquit Africa- 17 (4) 17 nus, quousque humi defixa tua mens erit? Nonne aspicis, quae in templa veneris? Novem tibi orbibus vel potius globis conexa sunt omnia, quorum unus est caelestis, extumus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus arcens et continens ceteros; in quo sunt infixi illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni; cui subiecti sunt septem, qui versantur retro contrario motu atque caelum; ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant. Deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Iovis; tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis; deinde subter mediam fere regionem sol obtinet,

dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce lustret et compleat. Hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus, in infimoque orbe luna radiis solis accensa convertitur. Infra autem iam nihil est nisi mortale et caducum praeter animos munere deorum hominum generi datos, supra lunam sunt aeterna omnia. Nam ea, quae est media et nona, tellus, neque movetur et infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.

18 (5) Quae cum intuerer stupens, ut me recepi, Quid?
18 hic, inquam, quis est, qui conplet aures meas tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit, ille, qui intervallis disiunctus inparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis inpulsu et motu ipsorum orbium efficitur et acuta cum gravibus temperans varios aequabiliter concentus efficit; nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob causam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitatior, acuto et excitato movetur sono, gravissimo autem hic lunaris atque infimus; nam terra nona inmobilis manens una sede semper haeret complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos, qui numerus rerum omnium fere nodus est; quod docti homines nervis imitati atque cantibus aperuerunt sibi reditum in hunc locum, sicut alii, qui praestantibus
19 ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt; nec est ullus hebetior sensus in vobis, sicut, ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum adcolit, propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint,

sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans referebam tamen oculos ad terram identidem.

Tum Africanus: Sentio, inquit, te sedem etiam 19(6) nunc hominum ac domum contemplari; quae si tibi 20 parva, ut est, ita videtur, haec caelestia semper spectato, illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum aut quam expetendam consequi gloriam potes? Vides habitari in terra raris et angustis in locis et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas, eosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare vobis; a quibus expectare gloriam certe nullam potestis.

Cernis autem eandem terram quasi quibusdam redi- 20 mitam et circumdatam cingulis, e quibus duos maxime 21 inter se diversos et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos obriguisse pruina vides, medium autem illum et maximum solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus; hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra, quae colitur a vobis, angustata verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris, qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis notisque 22 terris num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit vel illum Gangen tranatare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis cernis profecto quantis in angustiis vestra se gloria dilatari velit. Ipsi autem, qui de nobis loquuntur, quam loquentur diu?

21 23 (7) Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes unius cuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo [non] aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam adsequi possumus. Quid autem interest ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sunt?
22 24 qui nec pauciores et certe meliores fuerunt viri, praesertim cum apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantum modo solis, id est unius astri, reditu metiuntur; cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint eandemque totius caeli discriptionem longis intervallis rettulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest; in quo vix dicere audeo quam multa hominum saecula teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit, quandoque ab eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad principium stellisque revocatis expletum annum habeto; cuius quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam.

23 25 Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris, quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles atque hanc sedem et aeternam domum contueri, neque te sermonibus vulgi dedideris nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum; suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus, quid de te alii loquantur, ipsi videant, sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit et obruitur hominum interitu et oblivione posteritatis extinguitur.

Quae cum dixisset, Ego vero, inquam, Africane, 24 (8) siquidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli 26 aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patris et tuis decori vestro non defui, nunc tamen tanto praemio exposito enitar multo vigilantius. Et ille: Tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc; nec enim tu is es, quem forma ista declarat, sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse, siquidem est deus, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps deus; et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

Nam quod semper movetur, aeternum est; quod 25 autem motum adfert alicui, quodque ipsum agitatur 27 aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod sese movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principii autem nulla est origo; nam ex principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde; quodsi numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur nec ex se aliud creabit, siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci potest nec mori; vel concidat omne caelum omnisque natura et consistat necesse est nec vim ullam nanciscatur, qua a primo inpulsa moveatur.

Cum pateat igitur aeternum id esse, quod a se 26 (9) ipso moveatur, quis est, qui hanc naturam animis esse 28 tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo; quod autem est animal, id motu

cietur interiore et suo; nam haec est propria natura animi atque vis; quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata certe est et aeterna est.
29 Hanc tu exerce optimis in rebus! sunt autem optimae curae de salute patriae, quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit; idque ocius faciet, si iam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras et ea, quae extra erunt, contemplans quam maxime se a corpore abstrahet. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt earumque se quasi ministros praebuerunt inpulsuque libidinum voluptatibus oboedientium deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur nec hunc in locum nisi multis exagitati saeculis revertuntur. Ille discessit; ego somno solutus sum.

LIBRORUM DE RE PUBLICA INCERTORUM FRAGMENTA.

1. *Nonius p. 321. 17 M. Tullius de re publica:* idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret.

2. *Diomedes I p. 339. 31 Keil. Non nulli veterum etiam activo more tempus futurum imperativo modo ex verbis quoque passivae declinationis usurpaverunt, ut Tullius in dialogis de re publica* nitito, *cum 'nitor' sit positio verbi.*

3. *Diomedes I p. 374. 17 'Excello' legimus crebro apud veteres, ut Cicero de re publica* excellunt.

4. *Victorinus explanat. in rhetoricam Cic. p. 156. 4 Halm. (p. 3. 4 schol. Cic. Orell.) Haec virtus in rhetoricis a Cicerone eadem ponitur, quae sapientia. Alibi vero, id est in libris de re publica, ab eodem Cicerone illa virtus dicitur, quae prudentia.*

5. *Servius ad Verg. Aen. VI 877 Rhetorice spem*

laudat in puero (Vergilius), quia facta non invenit. Est autem Ciceronis in dialogo: Fanni, causa difficilis laudare puerum; non enim res laudanda, sed spes est.

6. *Lactant. inst. div. I 18. 11 sqq. Apud Ennium sic loquitur Africanus:*

Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam est,
Mi soli caeli maxima porta patet,

scilicet quia magnam partem generis humani exstinxit ac perdidit. O quantis in tenebris, Africane, versatus es! vel potius o poëta, qui per caedes et sanguinem patere hominibus in caelum ascensum putaveris! Cui vanitati etiam Cicero adsensit. Est vero, *inquit,* Africane; nam et Herculi eadem ista porta patuit.

7. *Seneca epist. 108. 32 sq. Eosdem libros (de re publica) cum grammaticus explicuit, primum verba expressa* reapse *dici a Cicerone, id est 're ipsa', in commentarium refert, nec minus* sepse, *id est 'se ipse'. Deinde transit ad ea, quae consuetudo saeculi mutavit, tamquam ait Cicero:* Quoniam sumus ab ipsa calce eius interpellatione revocati. *Hanc, quam nunc in circo 'cretam' vocamus, 'calcem' antiqui dicebant. Deinde Ennianos colligit versus et in primis illos de Africano scriptos:*

cui nemo civis neque hostis
Quivit pro factis reddere par pretium.

8. *Anonymus Paradoxa Koronne apud Bielowsk. Pompeii Trogi fragm. p. XV sq. Recte Cicero in libris de re publica scripsit:* Quicumque epulis et conviviis et sumptibus existimationem hominum sibi conciliant, palam ostendunt sibi verum decus, quod ex virtute ac dignitate nascitur, deficere.

9. *Cod. manuscr. n. 458 p. 82 biblioth. Ossolinianae: Cicero de re publica:* leniter atque placide fides, non vi et impetu, concuti debere...

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS LIBRI TRES.

RECOGNOVIT

C. F. W. MUELLER.

LIPSIAE

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXX.

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS LIBRI TRES.

DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cicero postquam sex libris de re publica scriptis, quem ad modum sibi res publica constituenda ac regenda esse videretur, explicavit Platonis maxime exemplum secutus, hoc eodem auctore totidem libris etiam de legibus, quae in civitate a se constituta obtinendae essent, quae sua esset sententia, aperire voluit. Quod argumentum ita persecutus est, ut in colloquio, quod fingit se cum Quinto fratre et Attico suo a. u. 702 aut 703 ineunte habuisse, eum locum pertractaret. Eorum tamen librorum non manserunt nisi tres, eique non integri et librariorum erroribus valde corrupti. Et in primo quidem libro Cicero praemisso prooemio primum naturam iuris explicat eamque ab hominis natura repetit, deinde considerat, quibus legibus civitas regi debeat, denique haec tractat, quae composita et discripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur (cap. 5). In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, in primis a Stoicis, articulatim distincta dicebantur, quod negabant satis fieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur (cap. 13). Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit et ultimam legem dicit esse mentem dei optimi maximi omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscatur, quae sit ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum (conf. lib. II 4). Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primum igitur docet a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam condicione generatum esse hominem; praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem, quae cum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit et, quia ratio lex sit, communio iuris et quasi quaedam adgnatio, quod a deo ratio sit ingenerata (cap. 7—9). Deinde ostendit (cap. 10, 11) hominum inter ipsos esse prop-

ter summam similitudinem et aequalitatem summam societatem coniunctionemque; ex quo efficitur tertium, ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos, et, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam quam alterum diligat (cap. 12). Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intellegere nemo non potest natura ius, non opinione et iudicio humano contineri (cap. 13—17). Sequitur alia brevis disputatio, qua efficitur ius et omne honestum sua sponte esse expetendum (cap. 18 sq.). Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis, iisque magis de verbis quam de rebus.

Atticus. Lucus quidem ille et haec Arpinatium 1 1
quercus agnoscitur saepe a me lectus in Mario. Si
manet illa quercus, haec est profecto; etenim est sane
vetus. *Quintus.* Manet vero, Attice noster, et semper
manebit; sata est enim ingenio. Nullius autem agri-
colae cultu stirps tam diuturna quam poëtae versu
seminari potest. *Att.* Quo tandem modo, Quinte, aut
quale est istuc, quod poëtae serunt? mihi enim vide-
ris fratrem laudando suffragari tibi. *Q.* Sit ita sane;
verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus
huic loco non deerit, quae Mariana dicatur, eaque, ut
ait Scaevola de fratris mei Mario,

Canescet saeclis innumerabilibus;

nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam 2
tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulixes Deli se
proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie mon-
strant eandem; multaque alia multis locis diutius com-
memoratione manent quam natura stare potuerunt.
Quare ‘glandifera’ illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Iovis miranda visa figura,

nunc sit haec. Sed quom eam tempestas vetustasve
consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam
Marianam quercum vocabunt. *Att.* Non dubito id qui- 3
dem; sed haec iam *non* ex te, Quinte, quaero, verum

ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *Marcus.* Respondebo tibi equidem, sed non ante quam mihi tu ipse responderis, Attice, certen non longe a tuis aedibus inambulans post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari in eo loco iusserit, et verumne sit, *ut* Athenis non longe item a tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit; sic enim
4 est traditum. *Att.* Quorsum tandem aut cur ista quaeris? *M.* Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. *Att.* Atqui multa quaeruntur in Mario fictane an vera sint, et a non nullis, quod et in recenti memoria et in Arpinati homine versere, veritas a te postulatur. *M.* Et mehercule ego me cupio non mendacem putari; sed tamen non nulli isti, Tite noster, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poëta, sed ut a teste veritatem exigant; nec dubito, quin iidem et cum Egeria conlocutum Numam et ab aquila Tar-
5 quinio apicem inpositum putent. *Q.* Intellego te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poëmate. *M.* Quippe, quom in illa *omnia* ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque; quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

2 *Att.* Teneo, quam optabam, occasionem neque omittam. *M.* Quam tandem, Tite? *Att.* Postulatur a te iam diu vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui tuis litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus, ut ea, quae salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intellego et ex te persaepe audio.

Potes autem tu profecto satis facere in ea, quippe quom sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. Quam ob rem adgredere, quae- 6
sumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta. Nam post annalis pontificum maximorum, quibus nihil potest esse ieiunius, si aut ad Fabium aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem aut ad Fannium aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paulo inflavit vehementius habuitque vires agrestis ille quidem atque horridas sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut adcuratius scriberent. Ecce autem successere huic †belli Clodius, Asellio, nihil ad Coelium, sed potius ad antiquorum languorem et inscitiam. Nam quid 7
Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum, nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis, in orationibus autem multa, sed inepta elatio, summa inpudentia. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus et in historia puerile quiddam consectatur, ut unum Clitarchum neque praeterea quemquam de Graecis legisse videatur, eum tamen velle dumtaxat imitari; quem si adsequi posset, aliquantum ab optumo tamen abesset. Quare tuum est munus hoc, a te expectatur, nisi quid Quinto videtur secus.

Q. Mihi vero nihil, et saepe de isto conlocuti su- 3 8
mus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. *Att.* Quae tandem? *Q.* A quibus temporibus scribendi capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem, ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit,

ut ea conplectatur, quibus ipse interfuit. *Att.* Ego vero huic potius adsentior. Sunt enim maxumae res in hac memoria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes inlustrabit, incurret etiam in illum...et memorabilem annum suum; quae ab isto malo praedicari quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. *M.* Intellego equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum; neque enim occupata opera neque inpedito animo res tanta suscipi potest; utrumque opus est, et cura va-
9 care et negotio. *Att.* Quid? ad cetera, quae scripsisti plura quam quisquam e nostris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior, ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum adcommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest nisi praeparato otio nec exiguo tempore absolvi, et ego animi pendere soleo, quom semel quid orsus *sum*, si traducor alio, neque tam facile interrupta contexo quam absolvo instituta.
10 *Att.* Legationem aliquam nimirum ista oratio postulat aut eius modi quampiam cessationem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quom praesertim non recusarem, quo minus more patrio sedens in solio consulentibus responderem senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae quantum vellem dare.

4
11 *Att.* Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti et aliud dicendi instituisti genus, ut, quem ad modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu remiserat ipsasque tardiores fecerat tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, cotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non

multum a philosophorum lenitate absit; quod susti-
nere quom vel summa senectus posse videatur, nul-
lam tibi a causis vacationem video dari. *Q.* At meher- 12
cule ego arbitrabar posse id populo nostro probari,
si te ad ius respondendum dedisses. Quam ob rem,
quom placebit, experiendum tibi censeo. *M.* Siquidem,
Quinte, nullum esset in experiundo periculum; sed
vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam at-
que ad illam causarum operam, ad quam ego num-
quam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur
haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta
sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem
auferat; sine qua ad nullam maiorem umquam causam
sum ausus accedere. *Att.* Quin igitur ista ipsa ex- 13
plicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus et con-
scribis de iure civili subtilius quam ceteri? Nam a
primo tempore aetatis iuri studere te memini, quom
ipse etiam ad Scaevolam ventitarem, neque umquam
mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile
contemneres.

M. In longum sermonem me vocas, Attice; quem
tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult,
suscipiam et, quoniam vacui sumus, dicam. *Q.* Ego
vero libenter audierim; quid enim agam potius aut
in quo melius hunc consumam diem? *M.* Quin igitur 14
ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quom
satis erit ambulatum, requiescemus, nec profecto
nobis delectatio deerit aliud ex alio quaerentibus.
Att. Nos vero, et hac quidem ad Lirem, si placet,
per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare,
quaeso, de iure civili quid sentias. *M.* Egone? sum-
mos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari
populo et responsitare soliti sint, sed eos magna pro-
fessos in parvis esse versatos. Quid enim est tan-
tum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum,
quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quam-
quam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ei

muneri praefuerunt, universi iuris fuisse expertis existimo, sed hoc civile, quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populo praestare voluerunt. Id autem in cognitione tenue est, in usu necessarium. Quam ob rem quo me vocas aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? an ut stipulationum et iudiciorum formulas conponam? quae et conscripta a multis sunt diligenter et sunt humiliora
5 15 quam illa, quae a nobis expectari puto. *Att.* Atqui, si quaeris, ego quid expectem, quoniam scriptum est a te de optimo rei publicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus; sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. *M.* Visne igitur, ut ille Cretae cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo aestivo, quem ad modum describit, die in cupressetis Gnosiorum et spatiis silvestribus crebro insistens, interdum adquiescens de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat, sic nos inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes quaeramus isdem de rebus aliquid uberius, quam
16 forensis usus desiderat? *Att.* Ego vero ista audire cupio. *M.* Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis. *M.* Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputando † honesta patefieri, quid sit homini a natura tributum, quantam vim rerum optimarum mens humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique causa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos; his enim
17 explicatis fons legum et iuris inveniri potest. *Att.* Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a duodecim tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. *M.* Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quem ad modum caveamus in iure aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna,

sicut est, quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur, sed nobis ita conplectenda in hac disputatione tota causa est universi iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicimus, in parvum quendam et angustum locum concludatur. Natura enim iuris explicanda nobis est eaque ab hominis repetenda natura, considerandae leges, quibus civitates regi debeant, tum haec tractanda, quae conposita sunt et discripta iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur, iura civilia.

Q. Alte vero et, ut oportet, a capite, frater, repe- 6 18
tis, quod quaerimus; et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae quam litigandi tradunt vias. *M.* Non ita est, Quinte, ac potius ignoratio iuris litigiosa est quam scientia. Sed hoc posterius; nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege, haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, lex est ratio summa insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quom est in hominis mente confirmata et confecta,
lex est. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, 19
cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere, eamque rem illi Graeco putant nomine *a* suum cuique tribuendo appellatam, ego nostro a legendo; nam ut illi aequitatis, sic nos dilectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet, a lege ducendum est iuris exordium; ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit et appellare eam legem, quae scripta sancit, quod vult, aut iubendo *aut prohibendo,* ut vulgus appellat. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeclis omnibus

ante nata est quam scripta lex ulla aut quam omnino
20 civitas constituta. *Q.* Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sapientius. *M.* Visne ergo ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. *Q.* Ego vero ita esse faciendum censeo. *Att.* Me quoque adscribe fratris sententiae. *M.* Quoniam igitur eius rei publicae, quam optumam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status omnesque leges adcommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores nec scriptis omnia sancienda, repetam stirpem iuris a natura, qua duce nobis omnis est disputatio explicanda. *Att.* Rectissime, et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

7 21 *M.* Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam) deorum inmortalium vi, natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem, quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis causa ordienda est potissimum. *Att.* Do sane, si postulas; etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum non vereor, condiscipulorum ne quis exaudiat. *M.* Atqui cavendum est; solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci, nec vero ferent, si audierint te primum caput libri optimi prodidisse, in quo scripsit nihil curare deum nec sui nec
22 alieni. *Att.* Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi, quorsus pertineat, expecto. *M.* Non faciam longius; huc enim pertinet, animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus hominem, praeclara quadam condicione generatum esse a supremo deo; solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, quom cetera sint omnia expertia. Quid est autem non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra ratione divinius? quae quom adolevit
23 atque perfecta est, nominatur rite sapientia. Est igi-

tur, quoniam nihil est ratione melius eaque *est* et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas; inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio [et] communis est; quae quom sit lex, lege quoque consociati homines cum dis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est; quibus autem haec sunt inter eos communia, ei civitatis eiusdem habendi sunt; si vero isdem imperiis et potestatibus parent, multo iam magis; parent autem huic caelesti discriptioni mentique divinae et praepotenti deo; ut iam universus hic mundus una civitas *sit* communis deorum atque hominum existimanda. Et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius, ut homines deorum agnatione et gente teneantur.

Nam quom de natura hominis quaeritur, disputari 8 24
solet (*et* nimirum ita est, ut disputatur) perpetuis cursibus conversionibus*que* caelestibus extitisse quandam maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere, quomque alia, quibus cohaererent homines, e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca, animum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus vel genus vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non, etiamsi ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur 25
illud, ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur *et* agnoscat. Iam vero virtus eadem in homine ac deo est neque alio ullo in genere praeterea; est autem virtus nihil aliud nisi perfecta et ad summum perducta natura; est igitur homini cum

deo similitudo. Quod quom ita sit, quae tandem esse potest propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur, nec solum ea, quae frugibus atque bacis terrae fetu profunduntur, sed etiam pecudes, quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescen-
26 dum procreatas. Artes vero innumerabiles repertae sunt docente natura; quam imitata ratio res ad vitam
9 necessarias sollerter consecuta est. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed et sensus tamquam satellites adtribuit ac nuntios et rerum plurimarum obscuras nec satis... intellegentias inchoavit quasi fundamenta quaedam scientiae figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quom ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit et ad caeli quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit, tum speciem ita formavit oris, ut in
27 ea penitus reconditos mores effingeret; nam et oculi nimis arguti, quem ad modum animo affecti simus, loquuntur, et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse praeter hominem potest, indicat mores, quoius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto oportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis; neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis, et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio; nunc, quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit deus, perspicuum sit illud, ne omnia disserantur, ipsam per se naturam longius progredi; quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum ex prima et inchoata intellegentia genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit.

Att. Di inmortales, quam tu longe iuris principia 10 28
repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non pro-
perem, quae expectabam a te de iure civili, sed facile
patiar te hunc diem vel totum in isto sermone con-
sumere; sunt enim haec maiora, quae aliorum causa
fortasse conplecteris, quam ipsa illa, quorum haec
causa praeparantur. *M.* Sunt haec quidem magna,
quae nunc breviter attinguntur, sed omnium, quae in
hominum doctorum disputatione versantur, nihil est
profecto praestabilius quam plane intellegi nos ad
iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura con-
stitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter
ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. Nihil 29
est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes
inter nosmet ipsos sumus. Quodsi depravatio consue-
tudinum, si opinionum vanitas non inbecillitatem ani-
morum torqueret et flecteret, quocumque coepisset,
sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes essent
omnium. Itaque, quaecumque est hominis definitio,
una in omnis valet; quod argumenti satis est nullam 30
dissimilitudinem esse in genere; quae si esset, non
una omnis definitio contineret; etenim ratio, qua
una praestamus beluis, per quam coniectura valemus,
argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus ali-
quid, concludimus, certe est communis, doctrina diffe-
rens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus
eadem omnia conprehenduntur, et ea, quae movent
sensus, itidem movent omnium, quaeque in animis in-
primuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intellegen-
tiae, similiter in omnibus inprimuntur, interpresque
mentis oratio verbis discrepat sententiis congruens;
nec est quisquam gentis ullius, qui ducem nactus ad
virtutem pervenire non possit.

Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus in- 11 31
signis est humani generis similitudo. Nam et volup-
tate capiuntur omnes, quae etsi est inlecebra turpi-
tudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni;

levitate enim et suavitate delectans sic ab errore mentis tamquam salutare aliquid adsciscitur; similique inscitia mors fugitur quasi dissolutio naturae, vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet, dolor in maximis malis ducitur quom sua asperitate, 32 tum quod naturae interitus videtur sequi; propterque honestatis et gloriae similitudinem beati, qui honorati sunt, videntur, miseri autem, qui sunt inglorii. Molestiae laetitiae, cupiditates timores similiter omnium mentes pervagantur, nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et faelem ut deos colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quom omne genus hominum sociatum inter se esse intellegatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si adprobatis, pergam ad reliqua; sin quid requiritis, id explicemus prius. *Att.* Nos vero nihil, ut pro utroque respondeam.

12 33 *M.* Sequitur igitur ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos. Atque hoc in omni hac disputatione sic intellegi volo, *ius* quod dicam, natura esse, tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi extinguantur a natura dati exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quodsi, quo modo est natura, sic iudicio homines 'humani', ut ait poëta, 'nihil a se alienum putarent', coleretur ius aeque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, isdem etiam recta ratio data est, ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando; si lex, ius quoque; et omnibus ratio; ius igitur datum est omnibus; recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui pri- 34 mus utilitatem a iure seiunxisset; id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. †Unde enim illa Py-

thagorea vox [de amicitia locus]. Ex quo perspicitur, quom hanc benivolentiam tam late longe*que* diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sepse plus quam alterum diligat; quid enim est, quod differat, quom sint cuncta paria? Quodsi interesse quippiam tantulum modo potuerit in *amicitia*, amicitiae nomen iam occiderit, cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid alter maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius ius in natura esse positum intellegi possit. De quo quom perpauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis est nata oratio.

Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, 13 35
quae dixisti, †Attico videtur mihi quidem certe ex natura ortum esse ius. *Att.* An mihi aliter videri possit? quom haec iam perfecta sint, primum quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos, secundo autem loco unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem, deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate iuris contineri. Quae quom vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? *M.* Recte 36
dicis, et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincta dicuntur; nec enim satis fieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, natura esse ius, disputarint. *Att.* Et scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas. *M.* Non semper, Tite; sed iter huius sermo- 37
nis quod sit, vides: ad res publicas firmandas et ad stabiliendas urbes sanandos*que* populos omnis nostra

pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia ponantur, nec tamen ut omnibus probentur (nam id fieri non potest), sed ut eis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum,
38 nisi quod vere laudari sua sponte posset, — iis omnibus, sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt, sive Aristotelem et Theophrastum cum illis congruentis re, genere docendi paulum differentis secuti sunt, sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis inmutaverunt vocabula, sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut virtutibus exceptis atque vitiis cetera in summa aequalitate ponerent, — his omnibus haec, quae dixi, pro-
39 bentur. Sibi autem indulgentis et corpori deservientis atque omnia, quae sequantur in vita quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantis, etiamsi vera dicunt (nihil enim opus est hoc loco litibus), in hortulis suis iubeamus dicere atque etiam ab omni societate rei publicae, quoius partem nec norunt ullam neque umquam nosse voluerunt, paulisper facessant rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut sileat; nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas; quam quidem ego placare cupio, summovere non audeo.

14 40 . . . . nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus; at vero scelerum in homines atque in d*eos* *inp*ietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt, ubi sunt, tamen persaepe falsa sunt), sed eos agitant insectanturque furiae non ardentibus taedis, sicut in fabulis, sed angore

conscientiae fraudisque cruciatu. Quodsi homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus aut iusti sui doloris causam aliquam fingeret defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quodsi poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudo deterret ab iniuriosa facinerosaque vita, nemo est iniustus, aut incauti potius habendi sunt inprobi; tum 41 autem, qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni; nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid in deserto quo loco nactus, quem multo auro spoliare possit, inbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus etiam conloquetur, iuvabit, in viam deducet; is vero, qui nihil alterius causa faciet et metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus; quodsi negabit se illi vitam erepturum et aurum ablaturum, numquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, sed etiam agrestes erubescant!

Iam vero illud stultissimum, existimare omnia 15 42 iusta esse, quae sita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges inponere voluissent, aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco eae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, *indemnatum* aut indicta causa inpune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una; quae lex est recta ratio imperandi atque

prohibendi; quam qui ignorat, is est iniustus, sive est
illa scripta uspiam sive nusquam. Quodsi iustitia
est obtemperatio scriptis legibus institutisque populo-
rum, et si, ut eidem dicunt, utilitate omnia metienda
sunt, negleget leges easque perrumpet, si poterit, is,
qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut
nulla sit omnino iustitia, si neque natura est, ea quae
propter utilitatem constituitur, et utilitate illa con-
43 vellitur. Atque, si natura confirmatura ius non erit,
virtutes omnes tollentur; ubi enim liberalitas, ubi pa-
triae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de
altero aut referendae gratiae voluntas poterit existere?
nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi su-
mus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris
est. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in
deos caerimoniae religionesque tolluntur, quas non
metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum deo,
16 conservandas puto. Quodsi populorum iussis, si prin-
cipum decretis, si sententiis iudicum iura constitueren-
tur, ius esset latrocinari, ius adulterare, ius testa-
menta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis
44 multitudinis probarentur. Quae si tanta potestas est
stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis
rerum natura vertatur, cur non sanciunt, ut, quae
mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis et sa-
lutaribus? aut quor ius ex iniuria lex facere possit,
bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos
legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma
dividere possumus; nec solum ius et iniuria natura
diiudicatur, sed omnino omnia honesta et turpia; nam
ut communis intellegentia nobis notas res efficit eas-
que in animis nostris inchoavit, honesta in virtute
45 ponuntur, in vitiis turpia; ea autem in opinione ex-
istimare, non in natura posita dementis est. Nam
nec arboris nec equi virtus, quae dicitur, in quo abu-
timur nomine, in opinione sita est, sed in natura;
quod si ita est, honesta quoque et turpia natura

diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus,
eadem eius etiam partes probarentur; quis igitur pru-
dentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu,
sed ex aliqua re externa iudicet? est enim virtus per-
fecta ratio, quod certe in natura est; igitur omnis
honestas eodem modo. Nam ut vera et falsa, ut con- 17
sequentia et contraria sua sponte, non aliena iudican-
tur, sic constans et perpetua ratio vitae, quae virtus
est, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura
. . . . probavit, nos ingenia iuvenum non item? an in- 46
genia natura, virtutes et vitia, quae existunt ab in-
geniis, aliter iudicabuntur? an ea non aliter, honesta
et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod
laudabile bonum est, in se habeat, quod laudetur,
necesse est; ipsum enim bonum non est opinionibus,
sed natura; nam ni ita esset, beati quoque opinione
essent; quo quid dici potest stultius? Quare quom et
bonum et malum natura iudicetur et ea sint principia
naturae, certe honesta quoque et turpia simili ratione
diiudicanda et ad naturam referenda sunt. Sed per- 47
turbat nos opinionum varietas hominumque dissensio,
et quia non idem contingit in sensibus, hos natura
certos putamus, illa, quae aliis sic, aliis secus nec
isdem semper uno modo videntur, ficta esse dicimus;
quod est longe aliter. Nam sensus nostros non pa-
rens, non nutrix, non magister, non poëta, non scaena
depravat, non multitudinis consensus abducit a vero;
animis omnes tenduntur insidiae vel ab iis, quos modo
enumeravi, qui teneros et rudes quom acceperunt, in-
ficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus
in omni sensu inplicata insidet, imitatrix boni, volup-
tas, malorum autem mater omnium, quoius blanditiis
corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac
et scabie carent, non cernunt satis.

Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis 18 48
oratio, id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt,
et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum;

etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum
amant, nec est viri boni errare et diligere, quod per
se non sit diligendum; per se igitur ius est expeten-
dum et colendum; quodsi ius, etiam iustitia; sin ea,
reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid?
liberalitas gratuitane est an mercennaria? si sine prae-
mio benigna est, gratuita, si cum mercede, conducta;
nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dici-
tur, officium, non fructum sequatur; ergo item iustitia
nihil expetit praemii, nihil pretii; per se igitur expe-
titur. Eademque omnium virtutum causa atque sen-
49 tentia est. Atque etiam, si emolumentis, non suapte
vi virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rec-
tissime dicetur; ut enim quisque maxume ad suum
commodum refert, quaecumque agit, ita minime est
vir bonus, ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam
virtutem nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si
nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, †si non
eum ipsi cernunt grati, quoi referunt gratiam? ubi illa
sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto
pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiciendus
est desperatis emolumentis et fructibus; quo quid po-
test dici immanius? Quodsi amicitia per se colenda
est, societas quoque hominum et aequalitas et iustitia
per se *est* expetenda; quod ni ita est, omnino iustitia
nulla est; id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae
19 50 mercedem quaerere. Quid vero de modestia, quid de
temperantia, quid de continentia, quid de verecundia,
pudore pudicitiaque dicemus? infamiaene metu non
esse petulantis an legum et iudiciorum? Innocentes
ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumo-
rem bonum colligant, erubescunt; pudet etiam loqui
de pudicitia. At me istorum philosophorum pudet,
qui ullum iudicium vitare nisi vitio ipso vita*to hone-*
51 *s*tum putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro
arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quom ipsa
infamia propter rei turpitudinem consequatur? nam

quid aut laudari rite aut vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis, animi deformitas non habebit? cuius turpitudo ex ipsis vitiis facillime perspici potest; quid enim foedius avaritia, quid inmanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt aut etiam pluribus, propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos miseros esse dicimus an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest. Postremo, si propter alias res virtus ex- 52
petitur, melius esse aliquid quam virtutem necesse est; pecuniamne igitur an honores an formam an valetudinem? quae et, quom adsunt, perparva sunt, et, quam diu adfutura sint, certum sciri nullo modo potest; an, id quod turpissimum dictu est, voluptatem? At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Sed videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit, atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem. *Q.* Quo tandem? liben- 20
ter enim, frater, † quod istam orationem tecum prolaber. *M.* Ad finem bonorum, quo referuntur et quoius apiscendi causa sunt facienda omnia, controversam rem et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando iam iudicandam. *Att.* Qui istuc fieri potest L. Gellio 53
mortuo? *M.* Quid tandem id ad rem? *Att.* Quia me Athenis audire ex Phaedro meo memini Gellium, familiarem tuum, quom pro consule ex praetura in Graeciam venisset [que], Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse ipsisque magno opere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum; quodsi essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere, posse rem convenire; et simul operam suam illis esse pol-

licitum, si posset inter eos aliquid convenire. *M.* Ioculare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe derisum; sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. *Att.* Quo tandem istuc modo? *M.* Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. *Att.* Ain tandem?
54 unane est solum dissensio? *M.* Quae quidem ad rem pertineat, una, quippe quom antiqui omne, quod secundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum esse decreverint, hic *nihil*, nisi quod honestum esset, putarit bonum. *Att.* Parvam vero controversiam dicis, at non eam, quae dirimat omnia! *M.* Probe qui-
21 dem sentires, si re ac non verbis dissiderent. *Att.* Ergo adsentiris Antiocho, familiari meo, (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi, et qui me ex nostris paene convellit hortulis deduxitque in Academiam perpauculis passibus. *M.* Vir iste fuit ille *quidem* prudens et acutus et in suo genere perfectus mihique, ut scis, familiaris; quoi tamen ego adsentiar in omnibus necne, mox videro; hoc dico, controver-
55 siam totam istam posse sedari. *Att.* Qui istuc tandem vides? *M.* Quia, si, ut Chius Aristo dixit solum bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnis plane paris ac ne minimum quidem, utrum adessent an abessent, interesse, valde a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia discreparet essetque inter eos de re maxima et de omni vivendi ratione dissensio; nunc vero, quom decus, quod antiqui summum bonum esse dixerant, hic solum bonum dicat, itemque dedecus illi summum malum, hic solum, divitias, valetudinem, pulchritudinem commodas res appellet, non bonas, paupertatem, debilitatem, dolorem incommodas, non malas, sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles, loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia controversia est nata de finibus, in qua, quoniam usus capionem duodecim tabulae intra

quinque pedes esse noluerunt, depasci veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus nec Mamilia lege singuli, sed e XII tres arbitri finis regemus. *Q.* Quamnam igitur sententiam dici- 56
mus? *M.* Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. *Q.* Praeclare, frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum, quo de genere expecto disputationem tuam; nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. Sed certe ita res se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est vita modica et apta virtute perfrui aut naturam sequi et eius quasi lege vivere, id est nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc diiudicari nescio an numquam, sed hoc sermone certe non potest, siquidem id, quod suscepimus, perfecturi sumus.

22 57
Att. At ego huc declinabam, nec invitus. *Q.* Licebit alias; nunc id agamus, quod coepimus, quom praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. *M.* Prudentissime, Quinte, dicis; nam quae a me adhuc dicta sunt, ... *Q.* Nec Lycurgi leges neque Solonis neque Charondae neque Zaleuci nec nostras duodecim tabulas nec plebiscita desidero, sed te existimo quom populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. *M.* Est huius vero disputationis, 58
Quinte, proprium id, quod expectas, atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum rerum *sit* sapientia, a quoius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit, qua nihil a dis inmortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. Haec enim una nos quom ceteras

res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut
nosmet ipsos nosceremus; cuius praecepti tanta vis et
tanta sententia est, ut ea non homini quoipiam, sed
59 Delphico deo tribueretur. Nam qui se ipse norit, pri-
mum aliquid se habere sentiet divinum ingeniumque
in se suum sicut simulacrum aliquod dicatum putabit
tantoque munere deorum semper dignum aliquid et
faciet et sentiet et, quom se ipse perspexerit totum-
que temptarit, intelleget, quem ad modum a natura
subornatus in vitam venerit quantaque instrumenta
habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam,
quoniam principio rerum omnium quasi adumbratas
intellegentias animo ac mente conceperit, quibus in-
lustratis sapientia duce bonum virum et ob eam ipsam
23 60 causam cernat se beatum fore. Nam quom animus
cognitis perceptisque virtutibus a corporis obsequio
indulgentiaque discesserit voluptatemque sicut labem
aliquam dedecoris oppresserit omnemque mortis do-
lorisque timorem effugerit societatemque caritatis co-
ierit cum suis omnisque natura coniunctos suos duxerit
cultumque deorum et puram religionem susceperit et
exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem ad
bona seligenda et reicienda contraria, quae virtus ex
providendo est appellata *prudentia*, quid eo dici aut
61 cogitari poterit beatius? Idemque quom caelum, ter-
ras, maria rerumque omnium naturam perspexerit,
eaque unde generata, quo recursura *ali*quando, quo
modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid
divinum aeternumque sit, viderit ipsumque ea mode-
rantem et regentem paene prenderit seseque non †
omnis circumdatum moenibus popularem alicuius de-
finiti loci, sed civem totius mundi quasi unius urbis
agnoverit, in hac ille magnificentia rerum atque in
hoc conspectu et cognitione naturae, di inmortales,
quam se ipse noscet! quod Apollo praecepit Pythius,
quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo pu-
24 62 tabit ea, quae volgo dicuntur amplissima! Atque haec

omnia quasi saepimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia et arte quadam intellegendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit quoique contrarium. Quomque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit adflictos factaque et consulta fortium et sapientium cum improborum ignominia sempiternis monumentis prodere. Quae quom tot res tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse, earum parens est educatrixque sapientia. *Att.* Laudata quidem a te graviter et vere; sed quorsus hoc pertinet? *M.* Pri- 63
mum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus, quae tanta esse volumus; non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et lubenter et, ut spero, recte, quod eam, quoius studio teneor quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. *Att.* Vero facis et merito et pie, fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Cum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura, ab hoc merito initium fecit Cicero totamque religionem hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ratio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum (cap. 4). Deinde ipsam proponit legem e legibus Numae et moribus Romanis ductam (cap. 8, 9) praemisso prooemio de legis laudibus iisque propriis generis sui (cap. 7). Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et quasi suadenda, ut, quibus de causis quaeque legis pars probetur, intellegatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripserunt (v. lib. III cap. 5, 6), sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in legibus ferendis rogandisque primum de universa legum laude et necessitate dicere, deinde a praecone scriba subiciente recitari legem, tum, ubi docendo, explicando rationibusque adferendis eam suaserant, populum discedere et datis tabellis in sua quemque tribu suffragium ferre iubere consueverant (lib. III cap. 4 extr.).

---

1 1 *Atticus.* Sed visne, quoniam et satis iam ambula-
tum est et tibi aliud dicendi initium sumendum est,
locum mutemus et in insula, quae est in Fibreno
(nam, opinor, *id* illi alteri flumini nomen est), ser-
moni reliquo demus operam sedentes? *M.* Sane qui-
dem; nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid
2 mecum ipse cogito sive [aut] quid scribo aut lego. *Att.*
Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari
non queo magnificasque villas et pavimenta marmorea
et laqueata tecta contemno; ductus vero aquarum,

quos isti Nilos et Euripos vocant, quis non, quom
haec videat, inriserit? Itaque, ut tu paulo ante de
lege et de iure disserens ad naturam referebas omnia,
sic in his ipsis rebus, quae ad requietem animi de-
lectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare
antea mirabar (nihil enim his in locis nisi saxa et
montes cogitabam, itaque ut facerem, et orationibus
inducebar tuis et versibus), sed mirabar, ut dixi, te
tam valde hoc loco delectari; nunc contra miror te,
quom Roma absis, usquam potius esse. *M.* Ego vero, 3
quom licet pluris dies abesse, praesertim hoc tempore
anni, et amoenitatem et salubritatem hanc sequor,
raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa
delectat, quae te non attingit, Tite. *Att.* Quae tandem
ista causa est? *M.* Quia, si verum dicimus, haec est
mea et huius fratris mei germana patria; hic enim
orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus,
hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides
villam, ut nunc quidem est, lautius aedificatam patris
nostri studio, qui quom esset infirma valetudine, hic
fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco,
quom avos viveret et antiquo more parva esset villa,
ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare
inest nescio quid et latet in animo ac sensu meo,
quo me plus hic locus fortasse delectet, siquidem etiam
ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, inmortali-
tatem scribitur repudiasse. *Att.* Ego vero tibi istam 2
iustam causam puto, cur huc libentius venias atque 4
hunc locum diligas; quin ipse, vere dicam, sum illi
villae amicior modo factus atque huic omni solo, in
quo tu ortus et procreatus es; movemur enim nescio
quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus
aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae
illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis
exquisitisque antiquorum artibus delectant quam re-
cordatione summorum virorum, ubi quisque habitare,
ubi sedere, ubi disputare sit solitus, studioseque eorum

etiam sepulchra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. *M.* Gaudeo igitur
5 me incunabula paene mea tibi ostendisse. *Att.* Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paulo ante dixisti, hunc locum, id est, ut ego te accipio dicere, Arpinum, germanam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias? an est una illa patria communis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. *M.* Ego mehercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam natu*rae, alte*ram civitatis; ut ille Cato, quom esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est; ita, quom ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, prius quam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnis se conferre iussit, et sui erant iidem et Attici, sic nos et eam patriam ducimus, ubi nati, *et illam, a qua excepti* sumus. Sed necesse est caritate eam praestare, † qua rei publicae nomen universae civitatis est; pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus; dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit maior, haec in ea contineatur . . . habet civitatis et unam
3 6 illam civitatem putat. *Att.* Recte igitur Magnus ille noster me audiente posuit in iudicio, quom pro Ampio tecum simul diceret, rem publicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores extitissent; uti iam videar adduci hanc quoque, quae te procrearit, esse patriam tuam.

Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Etenim hoc quasi rostro finditur Fibrenus et divisus aequaliter in duas partes latera haec adluit rapideque dilapsus cito in unum confluit et tan-

tum conplectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci; quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius Liremque multo gelidiorem facit; nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, quom ad multa accesserim, ut vix pede temptare id possim, quod in Phaedro Platonis facit Socrates. *M.* Est vero ita; sed tamen huic amoeni- 7
tati, quem ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. *Q.* Est ita, ut dicis; cave enim putes Attici nostri Amalthio platanisque illis quicquam esse praeclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. *M.* Praeclare exigis, Quinte, (at ego effugisse arbitrabar) et tibi horum nihil deberi potest. *Q.* Ordire igitur; nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. 'A Iove Musarum primordia', sicut in Aratio carmine orsi sumus. *Q.* Quorsum istuc? *M.* Quia nunc item ab eodem et a ceteris dis inmortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. *Q.* Optime vero, 8
frater, et fieri sic decet.

M. Videamus igitur rursus, prius quam adgredia- 4
mur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quom referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis ignoremusque vim rationis eius, qua iura nobis definienda sint. *Q.* Sane quidem hercle, et est ista recta docendi via. *M.* Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei; ex quo illa lex, quam di humano generi dederunt, recte est laudata; est enim ratio mensque

sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea. 9 *Q.* Aliquotiens iam iste locus a te tactus est; sed ante quam ad populares leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet, ne aestus nos consuetudinis absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. *M.* A parvis enim, Quinte, didicimus 'SI IN IUS VOCAT' atque eius modi 'leges' alias nominare. Sed vero intellegi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi, quae vis non modo senior est quam aetas populorum et civitatium, sed aequalis illius caelum at-
10 que terras tuentis et regentis dei. Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habet, nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnis hostium copias in ponte unus adsisteret a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio putabimus, nec, si regnante *L.* Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura et ad recte faciendum inpellens et a delicto avocans, quae non tum denique incipit lex esse, quom scripta est, sed tum, quom orta est; orta autem est simul cum mente divina. Quam ob rem lex vera atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum ratio est recta summi Iovis.

5 11 *Q.* Adsentior, frater, ut, quod est rectum verum*que, aeternum quo*que sit neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. *M.* Ergo ut illa divina mens summa lex est, item, quom in homine est perfecta, . . . in mente sapientis; quae sunt autem varie et ad tempus discriptae populis, favore magis quam re legum nomen tenent. Omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem quibusdam talibus argumentis docent: Constat

profecto ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges, eosque, qui primum eius modi scita sanxerint, populis ostendisse ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis susceptisque honeste beateque viverent; quaeque ita conposita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarent. Ex quo intellegi par est eos, qui perniciosa et iniusta populis iussa descripserint, quom contra fecerint quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse quam leges, ut perspicuum esse possit in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti et veri legendi. Quaero igi- 12
tur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? *Q.* Ac maxumis quidem. *M.* Lege autem carens civitas estne ob *id* ipsum habenda nullo loco? *Q.* Dici aliter non potest. *M.* Necesse est igitur legem haberi in rebus optimis. *Q.* Prorsus adsentior. *M.* Quid, quod multa 13
perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen adtingunt, quam si latrones aliquas consessu sua sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possunt, si quae inscii inperitique pro salutaribus mortifera conscripserunt, neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, etiamsi perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges homium deriguntur, quae supplicio inprobos adficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

Q. Praeclare intellego nec vero iam aliam esse 6
ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. *M.* Igitur tu Titias et Apuleias 14
leges nullas putas? *Q.* Ego vero ne Livias quidem. *M.* Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sint; lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest.

Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. *M.* Certe, si modo acceptae a duobus vobis erunt. Sed, ut vir doctissimus fecit Plato atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de re publica conscripsit idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciundum, ut, prius quam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video, quom quidem illi non studii et delectationis, sed rei publicae causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis
15 cogere. *Q.* Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? *M.* At *ait* Theophrastus, auctor haud deterior mea quidem sententia (meliorem multi nominant); commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit sive non fuit, nihil ad rem; loquimur, quod traditum est.

7 Sit igitur hoc iam a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quae gerantur, eorum geri iudicio ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri piorumque et im-
16 piorum habere rationem; his enim rebus inbutae mentes haud sane abhorrebunt ab utili aut a vera sententia. Quid est enim verius quam neminem esse oportere tam stulte adrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii *ratione comprehendantur, nulla* ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensum temperatio quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogunt, hunc hominem omnino numerari qui decet? Quomque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere ullam rem praestare na-

turae omnium rerum, rationem inesse in ea confitendum est. Utilis esse autem has opiniones quis neget, quom intellegat, quam multa firmentur iure iurando, quantae saluti sint foederum religiones, quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit, quamque sancta sit societas civium inter ipsos diis inmortalibus interpositis tum iudicibus, *tum* testibus? Habes legis prooemium; sic enim haec appellat Plato. *Q.* Habeo 17 vero, frater, et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris atque ille. Nihil enim tam dissimile quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum de deis exordium; unum illud mihi videris imitari, orationis genus. *M.* Velle fortasse; quis enim id potest aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est; quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est eadem prope verbis isdem conversa dicere? *Q.* Prorsus adsentior; verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. *M.* Expromam equidem, 18 ut potero, et, quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. *Q.* Quidnam id est? *M.* Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus, et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potuero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae (nam esset infinitum), sed ipsae summae rerum atque sententiae. *Q.* Ita vero necesse est; quare audiamus.

8

M. Ad divos adeunto caste, pietatem adhibento, 19 opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit.

Separatim nemo habessit deos neve novos neve advenas nisi publice adscitos; privatim colunto, quos rite a patribus *cultos acceperint.*

In urbibus delubra habento; lucos in agris habento et Larum sedes.

Ritus familiae patrumque servanto.

Divos et eos, qui caelestes semper habiti, colunto et ollos, quos endo caelo merita locaverint, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum, ast olla, propter quae datur homini ascensus in caelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum delubra sunto, ne uncula vitiorum.

Sacra sollemnia obeunto.

Feriis iurgia amovento easque in famulis operibus patratis habento, itaque ut ita cadat in annuis anfractibus, descriptum esto. Certasque fruges certasque bacas sacerdotes publice libanto; hoc certis sacrificiis ac die-
20 bus; itemque alios ad dies ubertatem lactis feturaeque servanto; idque ne committi possit, ad eam rem, rationem cursus annuos sacerdotes finiunto; quaeque quoique divo decorae grataeque sint hostiae, providento.

Divisque aliis *alii* sacerdotes, omnibus pontifices, singulis flamines sunto. Virginesque Vestales in urbe custodiunto ignem foci publici sempiternum.

Quoque haec privatim et publice modo rituque fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus. Eorum autem genera sunto tria, unum, quod praesit caerimoniis et sacris, alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatium ecfata incognita, quorum senatus populusque adsciverit; interpretes autem Iovis optumi maxumi, publici augures, signis et auspiciis
21 †postea vidento, disciplinam tenento sacerdotesque, vineta virgetaque et salutem populi auguranto, quique agent rem duelli quique popularem, auspicium praemonento, ollique obtemperanto, divorumque iras providento sisque apparento caelique fulgora regionibus

ratis temperanto, urbemque et agros [et] templa liberata et effata habento. Quaeque augur iniusta nefasta, vitiosa dira defixerit, inrita infectaque sunto; quique non paruerit, capital esto.

Foederum pacis, belli, indotiarum ratorum 9
fetiales iudices, nontii sunto, bella disceptanto.

Prodigia, portenta ad Etruscos haruspices, si senatus iussit, deferunto, Etruriaque principes disciplinam doceto. Quibus divis creverint, procuranto, idemque fulgora atque obstita pianto.

Nocturna mulierum sacrificia ne sunto praeter olla, quae pro populo rite fient; neve quem initianto nisi, ut adsolet, Cereri Graeco sacro.

Sacrum commissum, quod neque expiari 22
poterit, impie commissum esto; quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto.

Loedis publicis, †quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat, popularem laetitiam in cantu et fidibus et tibiis moderanto eamque cum divum honore iungunto.

Ex patriis ritibus optuma colunto.

Praeter Idaeae matris famulos, eosque iustis diebus, ne quis stipem cogito.

Sacrum sacrove commendatum qui clepsit rapsitve, parricida esto.

Periurii poena divina exitium, humana dedecus.

Incestum pontifices supremo supplicio sanciunto.

Impius ne audeto placare donis iram deorum.

Caute vota reddunto; poena violati iuris esto. Quocirca ne quis agrum consecrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto.

Sacra privata perpetua manento.

Deorum Manium iura sancta sunto. Bonos

leto datos divos habento; sumptum in ollos luctumque minuunto.

10 23 *Att.* Conclusa quidem est a te permagna lex sane quam brevi; sed, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. *M.* An censes, quom in illis de re publica libris persuadere videatur Africanus omnium rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optumam, non necesse esse optumae rei publicae leges dare consentaneas? *Att.* Immo prorsus ita censeo. *M.* Ergo adeo expectate leges, quae genus illud optumum rei publicae contineant, et, si quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostra re publica nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum, qui tum
24 ut lex valebat. *Att.* Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego 'UTEI [TU] ROGAS' possim dicere. *M.* Ain tandem? Attice, non es dicturus aliter? *Att.* Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter, in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. *Q.* Atque mea quidem *eadem* sententia est. *M.* At, ne longum fiat, videte. *Att.* Utinam quidem! quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia; nec tollit castimoniam corporis, sed hoc oportet intellegi, quom multum animus corpori praestet observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquae vel dierum numero tollitur; animi labes nec diuturnitate evanescere nec
25 amnibus ullis elui potest. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum. Quid enim? paupertatem quom divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam sumptu ad sacra addito deorum aditu arceamus? praesertim quom ipsi deo nihil minus gratum futurum sit quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod

autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur, praesentis poenae metu religio confirmari videtur.

Suosque deos aut novos aut alienigenas coli con-
fusionem habet religionum et ignotas caerimonias †nos
sacerdotibus. Nam *a* patribus acceptos deos ita pla- 26
cet coli, si huic legi paruerint ipsi patres.

Delubra esse in urbibus censeo nec sequor magos
Persarum, quibus auctoribus Xerses inflammasse templa
Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, qui-
bus omnia deberent esse patentia ac libera, quorum-
que hic mundus omnis templum esset et domus. Me- 11
lius Graii atque nostri, qui ut augerent pietatem in
deos, easdem illos urbis quas nos incolere voluerunt;
adfert enim haec opinio religionem utilem civitatibus,
siquidem et illud bene dictum est a Pythagora, doc-
tissimo viro, tum maxume et pietatem et religionem
versari in animis, quom rebus divinis operam dare-
mus, et quod Thales, qui sapientissimus in septem
fuit, homines existimare oportere omnia, *quae* cerne-
rent, deorum esse plena; fore enim omnis castiores,
veluti quom in fanis essent maxime religiosis. Est
enim quaedam opinione species deorum in oculis, non
solum in mentibus. Eandemque rationem luci habent 27
in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est
quom dominis, tum famulis posita in fundi villaeque
conspectu, religio Larum, repudianda est.

Iam ritus familiae patrumque servare id est, quoniam antiquitas proxume accedit ad deos, a dis quasi traditam religionem tueri.

Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut
Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omnium
quidem animos inmortalis esse, sed fortium bonorum-
que divinos. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, 28
Fides consecratur manu; quarum omnium Romae de-
dicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant (ha-
bent autem omnes boni), deos ipsos in animis suis
conlocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod

Cylonio scelere expiato Epimenide Crete suadente fecerunt Contumeliae fanum et Inpudentiae; virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetusta in Palatio Febris et altera Esquiliis Malae Fortunae detestataque omnia eius modi repudianda sunt. Quodsi fingenda nomina, Vicae Potae potius vincendi atque potiundi, Statae standi cognominaque Statoris et Invicti Iovis rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae. Quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a Calatino consecrata est. Fortunaque sit vel Huiusce diei (nam valet in omnes dies) vel Respiciens ad opem ferendam vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, † comes tum. . . .

12 29 Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem litium habet et iurgiorum, in servis operum et laborum; quas conpositio anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod *ad* tempus ut sacrificiorum libamenta serventur fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est; quod institutum perite a Numa posteriorum pontificum neglegentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum quoique deo, quoi maioribus, quoi lactentibus, quoi maribus, quoi feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et conficiendarum religionum facultatem adferunt. Quomque Vesta quasi focum urbis, ut Graeco nomine est appellata, quod nos prope idem Graecum, *non* interpretatum nomen tenemus, conplexa sit, ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis et sentiant mulieres naturam feminarum omnem castitatem pati.

30 Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui

sacris publice praesint, religioni privatae satis facere
non possint; continet enim rem publicam consilio et
auctoritate optimatium semper populum indigere.
Discriptioque sacerdotum nullum iustae religionis ge-
nus praetermittit. Nam sunt ad placandos deos alii
constituti, qui sacris praesint sollemnibus, ad inter-
pretanda alii praedicta vatium neque multorum, ne
esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta pu-
blice essent, quisquam extra conlegium nosset. Maxi- 31
mum autem et praestantissimum in re publica ius est
augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero
hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic
existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si
de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et
summis potestatibus comitiatus et concilia vel insti-
tuta dimittere vel habita rescindere? quid gravius
quam rem susceptam dirimi, si unus augur 'alio *die*'
dixerit? quid magnificentius quam posse decernere, ut
magistratu se abdicent consules? quid religiosius quam
cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non
dare? quid? leges non iure rogatas tollere, ut Titiam
decreto conlegii, ut Livias consilio Philippi consulis
et auguris? nihil domi, nihil militiae per magistra-
tus gestum sine eorum auctoritate posse cuiquam
probari?

Att. Age, iam ista video fateorque esse magna; 13 32
sed est in conlegio vestro inter Marcellum et Appium,
optimos augures, magna dissensio (nam eorum ego in
libros incidi), quom alteri placeat auspicia ista ad
utilitatem esse rei publicae composita, alteri disciplina
vestra quasi divinare videatur posse. Hac tu de re
quaero quid sentias. *M.* Egone? divinationem, quam
Graeci μαντικήν appellant, esse sentio, et huius hanc
ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis-
[que] disciplinae nostrae. Si enim deos esse concedimus,
eorumque mente mundum regi, et eosdem hominum
consulere generi et posse nobis signa rerum futura-

rum ostendere, non video, cur esse divinationem ne-
33 gem; sunt autem ea, quae posui; ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum exemplorum et nostra est plena res publica et omnia regna omnesque populi cunctaeque gentes augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse; neque enim Polyidi neque Melampodis neque Mopsi neque Amphiarai neque Calchantis neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, ut Phrygum, Lycaonum, Cilicum maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset; nec vero Romulus noster auspicato urbem condidisset, neque Atti Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi omnes hi multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et neglegentia. Ita neque illi adsentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse, neque illi, qui esse etiam nunc putat; quae mihi videtur apud maiores fuisse duplex, ut ad rei publicae tempus non numquam, ad agendi consilium saepissime
34 pertineret. *Att.* Credo hercle ita esse istique rationi potissimum adsentior. Sed redde cetera.

14 *M.* Reddam vero, et id, si potero, brevi. Sequitur enim de iure belli; in quo et suscipiendo et gerendo et deponendo ius ut plurimum valeret et fides, eorumque ut publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus sat esse plane in ipsa lege dictum puto. *Att.* Adsentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. *M.* At vero quod sequitur, quo modo aut tu adsentiare *aut*
35 ego reprehendam, sane quaero, Tite. *Att.* Quid tandem id est? *M.* De nocturnis sacrificiis mulierum. *Att.* Ego vero adsentior, excepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac publico. *M.* Quid ergo aget Iacchus Eumolpidaeque vostri et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim po-

pulo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis
leges damus. *Att.* Excipis, credo, illa, quibus ipsi 36
initiati sumus. *M.* Ego vero excipiam; nam mihi quom
multa eximia divinaque videntur Athenae tuae pepe-
risse atque in vitam hominum attulisse, tum nihil
melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique
vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus, initia-
que ut appellantur, ita re vera principia vitae cogno-
vimus; neque solum cum laetitia vivendi rationem
accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid
autem mihi displiceat in nocturnis, poëtae indicant
comici. Qua licentia Romae data quidnam egisset
ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit,
quo ne inprudentiam quidem oculorum adici fas fuit?
Att. Tu vero istam Romae legem rogato; nobis no- 15
stras ne ademeris. *M.* Ad nostra igitur revertor; qui- 37
bus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulie-
rum famam multorum oculis lux clara custodiat in-
itienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo
in genere severitatem maiorum senatus vetus aucto-
ritas de Bacchanalibus et consulum exercitu adhibito
quaestio animadversio*que* declarat. Atque omnia noc-
turna, ne nos duriores forte videamur, in media Grae-
cia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit; novos
vero deos et in his colendis nocturnas pervigilationes
sic Aristophanes, facetissumus poëta veteris comoediae,
vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dei per-
egrini iudicati e civitate eiciantur.

Publicus autem sacerdos inprudentiam consilio ex-
piatam metu liberet, audaciam in ... et inmittendis
religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

Iam ludi publici quoniam sunt cavea circoque di- 38
visi, † sint corporum certationes cursu et pugillatu et
luctatione curriculisque equorum usque ad certam vic-
toriam circo constitutis, cavea cantu † vice ac fidibus
et tibiis, dum modo ea moderata sint, ut lege prae-
scribitur. Adsentior enim Platoni nihil tam facile in

animos teneros atque molles influere quam varios canendi sonos, quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem; namque et incitat languentes et languefacit excitatos et tum remittit animos, tum contrahit, civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquom vocum conservare modum; quarum mores lapsi ad mollitias pariter sunt inmutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant, aut, quom severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam
39 huic mutationi locus. Quam ob rem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longeque doctissimus valde hanc labem veretur; negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto; illud quidem *video,* quae solebant quondam conpleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem exultent et cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torqueant. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia longe providens, quam sensim pernicies inlapsa *in* civium animos malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret, siquidem illa severa Lacedaemo nervos iussit, quos plures quam septem haberet, in Timothei fidibus incidi.

16 40 Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optuma; de quo quom consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraclum editum est: ‘eas, quae essent in more maiorum.’ Quo quom iterum venissent maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum quaesissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis, respondit: ‘optumum.’ Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optumum.

Stipem sustulimus nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus; implet enim superstitione animos et exhaurit domus.

Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum; quod 41 et nunc multis fit in fanis, *et* Alexander in Cilicia deposuisse apud Solensis in delubro pecuniam dicitur et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quom rebus timeret suis, filiarum dotis credidisse.

Iam de periuriis, de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est.

Donis impii ne placare audeant deos, Platonem audiant, qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quom vir nemo bonus ab inprobo se donari velit.

†Diligentiam votorum satis in lege dictum est ac votis sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum plenae tragoediae; quae ante oculos sunt, ea potius adtingam. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur, tamen, quoniam sermo mihi est apud vos, nihil reticebo volamque hoc, quod loquar, diis inmortalibus gratum potius videri quam grave. Omnia tum perditorum civium scelere discessu meo 17 42 religionum iura polluta sunt, vexati nostri Lares familiares, in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae, pulsus a delubris is, qui illa servarat; circumspicite celeriter animo (nihil enim attinet quemquam nominari), qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem urbis omnibus ereptis nostris rebus ac perditis violari ab impiis passi non sumus eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium conservatae patriae consecuti sumus; quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae adflictaeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent, qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerant et praeter ceteros in omni religione inpii, non solum vita . . . cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura et iustis exsequiarum

43 caruerunt. *Q.* Equidem ista agnosco, frater, et meritas dis gratias ago; sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. *M.* Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit, sed opinionibus vulgi rapimur in errorem nec vera cernimus; morte aut dolore corporis aut luctu animi aut offensione iudicii hominum miserias ponderamus; quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. Sceleris est poena tristis et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentis tum cupiditate, tum metu, tum conscientia, quidquid agerent, modo timentis, vicissim contemnentis religiones, iudicia perrupta ab isdem corruptela hominum, non
44 deorum. Reprimam iam et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo quam petivi; tantum ponam brevi, duplicem poenam esse divinam, quod constet ex vexandis vivorum animis et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio conprobetur.

18
45 Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus adsentior, qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: 'Terra igitur ut focus domiciliorum sacra deorum omnium est; quocirca ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus et privatim et in fanis invidiosa res est. Tum ebur ex inani corpore extractum haud satis castum donum deo. Iam aes atque ferrum duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod *quis*que voluerit, uno e ligno dicato itemque lapideum in delubris communibus, textile ne operosius quam mulieris opus menstruum. Color autem albus praecipue decorus deo est quom in cetero, tum maxime in textili; tincta vero absint nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona aves et formae ab uno pictore uno absolutae

die; itemque cetera huius exempli dona sunto.' Haec illi placent; sed ego cetera non tam restricte praefinio vel hominum vitiis vel subsidiis temporum victus; terrae cultum segniorem suspicor fore, si ad eam utendam ferroque subigendam superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista; nunc de sacris perpetuis et de Manium iure restat. *M.* O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi ista exciderant. *Att.* Ita credo, 46
sed tamen hoc magis eas res et memini et expecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent. *M.* Vero, et a peritissimis sunt istis de rebus et responsa et scripta multa, et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, eius ipsius generis ius civile nostrum, sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio possit moveri, quaecumque nova causa consultatiove acciderit, eius tenere ius, quom scias, a quo sit capite repetendum. Sed 19 47
iuris consulti sive erroris obiciundi causa, quo plura et difficiliora scire videantur, sive, quod similius veri est, ignoratione docendi (nam non solum scire aliquid artis est, sed quaedam ars *est* etiam docendi) saepe, quod positum est in una cognitione, id *in* infinitam dispertiuntur, velut in hoc ipso genere quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo et eidem iuris peritissimi! 'Saepe', inquit Publii filius, 'ex patre audivi pontificem bonum neminem esse, nisi qui ius civile cognosset.' Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem de iure parietum aut aquarum aut ullo omnino nisi eo, quod cum religione coniunctum est? id autem quantulum est! De sacris, credo, de votis, de feriis et de sepulchris, et si quid eius modi est. Cur igitur haec tanta facimus? quom cetera perparva sint, de sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper et deinceps familiis

prodantur et, ut in lege posui, perpetua sint sacra.
48 †Haec posite haec iura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut, ne morte patris familias sacrorum memoria occideret, iis essent ea adiuncta, ad quos eiusdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur iuris consultorum libri; quaeruntur enim, qui astringantur sacris. Heredum causa iustissima est; nulla est enim persona, quae ad vicem eius, qui e vita emigrarit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove eius tantundem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine; est enim ad id, quod propositum est, adcommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint, quom moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, qui, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de
49 creditoribus eius plurimum servet. Extrema illa persona est, ut is, si qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit neminique eam solverit, proinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit.

20 Haec nos a Scaevola didicimus non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant: tribus modis sacris adstringi, aut hereditate, aut si maiorem partem pecuniae capiat, aut, si maior pars
50 pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. Sed pontificem sequamur. Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices cum pecunia sacra coniungi volunt isdemque ferias et caerimonias adscribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quom est partitio, ut, si in testamento deducta scripta non sit ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione hoc iidem secus interpretantur, et, quod pater familias in eius donatione, qui in ipsius potestate est, adprobavit, ratum est; quod eo insciente factum est, si id is non
51 adprobat, ratum non est. His propositis quaestiunculae multae nascuntur, quas, qui intellegat †non, si

ad caput referat, per se ipse facile perspiciat. Veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur, et post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, quoi ipse heres esset, praetermissum fuisset, eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta, qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredes testamenti solvat, propterea quod eo loco res est ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset.

Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scae- 21 52
volae, pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit, quod ad ius pontificium civile appetatis; civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia pontificum auctoritate, nulla lege coniuncta sunt. Itaque si vos tantum modo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas, sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Ti. Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris eos, qui tantundem caperent, quantum omnes
heredes, sacris alligari. Habeo ius pontificium; quid 53
huc accessit ex iure civili? Partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur; inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quodsi hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet iuris consultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur; super dicebant quicquid cepisset, adstringi; rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium ius et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea non ....

54 doctum hominem sane, cuius fuit Accius perfamiliaris, sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare pietatis esse adiunctum putabat.

22 55 Iam tanta religio est sepulchrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse, idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popillia iudicavit. Nec vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, quia residentur mortuis, quam ceterorum caelestium quieti dies feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre ius, ut nec ipsius neque publicae feriae sint; totaque huius iuris conpositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii Lari vervecibus fiat, quem ad modum os resectum terra obtegatur, quaeque in porca contracta iura sint, quo tempore incipiat sepulchrum esse et religione teneatur.

56 At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur; redditur enim terrae corpus et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulchro, quod *haud* procul a Fontis ara est, regem nostrum Numam conditum accepimus gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor acerbiore odio incitatus, quam
57 *si tam* sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an timens *ne* suo corpori posset accidere primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat enim Ennius de Africano: 'Hic est ille situs'. Vere; nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam iusta facta et porcus caesus est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis venit usu, *ut* humati dicantur, id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta con-

texerat, eumque morem ius pontificale confirmat; nam prius quam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis; iniecta gleba †tum et illis humatus est, et gleba vocatur, ac tum denique multa religiosa iura conplectitur. Itaque in eo, qui in nave necatus, deinde in mari proiectus esset, decrevit P. Mucius familiam puram, quod os supra terram non extaret; porcam heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco femina piaculum †pati; si in mari mortuus esset, eadem praeter piaculum et ferias.

Att. Video, quae sint in pontificio iure, sed quaero, 23 58
ecquidnam sit in legibus. *M.* Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis; sed ea non tam ad religionem spectant quam ad ius sepulchrorum. Hominem mortuum, inquit lex in XII, in urbe ne sepelito neve urito; credo vel propter ignis periculum. Quod autem addit: neve urito, indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. Att. Quid, qui post XII in urbe sepulti sunt clari viri? *M.* Credo, Tite, fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Poplicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt, aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causa soluti legibus consecuti sunt. Sed *ut* in urbe sepeliri lex vetat, sic decretum a pontificum collegio non esse ius in loco publico fieri sepulchrum. Nostis extra portam Collinam aedem Honoris; aram in eo loco fuisse memoriae proditum est; ad eam quom lamina esset inventa et in ea scriptum lamina: 'Honoris', ea causa fuit, *ut* aedis haec dedicaretur. Sed quom multa in eo loco sepulchra fuissent, exarata sunt; statuit enim collegium locum publicum non potuisse privata religione obligari.

Iam cetera in XII minuendi sumptus sunt lamen- 59
tationisque funebris, translata de Solonis fere legibus. Hoc plus, inquit, ne facito: Rogum ascea ne polito. Nostis, quae sequuntur; discebamus enim

pueri XII ut carmen necessarium; quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu tribus riciniis et tunicla purpurea et decem tibicinibus tollit etiam lamentationem: Mulieres genas ne radunto neve lessum funeris ergo habento. Hoc veteres interpretes Sex. Aelius, L. Acilius non satis se intellegere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris, L. Aelius lessum quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat; quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia et locupletibus fere cum plebe communia; quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte.

24 60 Cetera item funebria, quibus luctus augetur, XII sustulerunt. Homini, inquit, mortuo ne ossa legito, quoi pos funus faciat. Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus † de uncturaque servilis unctura tollitur omnisque circumpotatio; quae et recte tolluntur neque tollerentur, nisi fuissent. Ne sumptuosa respersio, ne longae coronae nec acerrae praetereantur. Illa iam significatio est laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod coronam virtute partam et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex inpositam iubet. Credoque, quod erat factitatum, ut uni plura *funera* fierent lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege quom esset: neve aurum addito, *videte*, quam humane excipiat altera lex: at cui auro dentes vincti escunt, ast im cum illo sepeliet uretve, se fraude esto. Et simul illud videtote,
61 aliud habitum esse sepelire et urere. Duae sunt praeterea leges de sepulchris, quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulchris cavet. Nam quod rogum bustumve novum vetat propius sexaginta pedes adigi aedes alienas invito domino, incendium veretur † acerbum vetat; quod autem forum,

id est vestibulum sepulchri, bustumve usu capi vetat, tuetur ius sepulchrorum. Haec habemus in XII sane secundum naturam, quae norma legis est; reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum, dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus, honoratorum virorum laudes in contione memorentur 62 easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur, cui nomen neniae, quo vocabulo etiam *apud* Graecos cantus lugubres nominantur.

Att. Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari 25 maiorumque sapientia admodum delector; sed requiro, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulchrorum modum. *M.* Recte requiris; quos enim ad sumptus progressa iam ista res sit, in C. Figuli sepulchro vidisse *te* credo. Minimam olim istius rei fuisse cupiditatem multa extant exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubentur sumptum et luctum removere a deorum Manium iure, hoc intellegant in primis, sepulchrorum magnificentiam esse minuendam. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta 63 sunt; nam et Athenis iam *ab* illo *pri*mo re*ge* Cecrope, ut aiunt, permansit hoc ius terra humandi; † quam quom proxumi fecerant obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur, solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati, apud quos de mortui laude † quomni quid veri erat praedicatum (nam mentiri nefas habebatur), † ad iusta confecta erant. Posteaquam, ut scribit Phalereus, 64 sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt; quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam tabulam coniecerunt; nam de tribus riciniis et pleraque illa Solonis sunt; de lamentis vero expressa verbis sunt: Mulieres genas ne radunto neve lessum funeris ergo habento.

De sepulchris autem nihil est apud Solonem am- 26

plius, quam ne quis ea deleat neve alienum in-
ferat, poenaque est, si quis bustum (nam id
puto appellari τύμβον) aut monimentum, inquit,
aut columnam violarit, laeserit, fregerit. Sed
post aliquanto propter has amplitudines sepulchrorum,
quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, ne quis
sepulchrum faceret operosius, quam quod de-
65 cem homines effecerint triduo; neque id opere
tectorio exornari nec hermas, quos vocant, licebat in-
poni, nec de mortui laude nisi in publicis sepulturis
nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus
esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas vi-
rorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur; *auget*
66 enim luctum concursus hominum. Quocirca Pittacus
omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum.
Sed ait rursus idem Demetrius increbruisse eam fu-
nerum sepulchrorumque magnificentiam, quae nunc fere
Romae est; quam consuetudinem lege minuit ipse;
fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus,
sed etiam civis e re publica maxime tuendaeque civi-
tatis peritissimus. Is igitur sumptum minuit non so-
lum poena, sed etiam tempore; ante lucem enim iussit
efferri. Sepulchris autem novis finivit modum; nam
super terrae tumulum noluit quicquam statui nisi co-
lumellam tribus cubitis ne altiorem aut mensam aut
labellum et huic procurationi certum magistratum
praefecerat.

27 67 Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Pla-
tonem, qui iusta funerum reicit ad interpretes religio-
num; quem nos morem tenemus. De sepulchris autem
dicit haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit,
ullam partem sumi sepulchro; sed quae natura agri
tantum modo efficere possit, ut mortuorum corpora
sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut
conpleatur; quae autem terra fruges ferre et ut ma-
ter cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis mi-
68 nuat neve vivos neve mortuos. Extrui autem vetat

sepulchrum altius, quam quod *quinque homines* quinque diebus absolverint, nec e lapide excitari plus nec inponi, quam quod capiat laudem mortui incisam ne plus quattuor herois versibus, quos 'longos' appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulchris summi viri, a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de inmortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum. 69

Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. *Q.* Nos vero, frater, et copiose quidem; sed perge cetera. *M.* Pergam equidem et, quoniam libitum est vobis me ad haec inpellere, hodierno sermone conficiam, spero, hoc praesertim die; video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam et dicam de magistratibus; id enim est profecto, quod constituta religione rem publicam contineat maxime. *Att.* Tu vero dic et istam rationem, quam coepisti, tene.

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Dis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione statim Cicero de magistratibus leges eodem modo prooemio et explicatione adiectis subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec rei publicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum pu-

taret. Quam ob rem discriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit, in ea autem, quae mansit, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

I 1 *Marcus.* Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo, quam necesse est. *Att.* Platonem videlicet dicis. *M.* Istum ipsum, Attice. *Att.* Tu vero eum nec nimis valde umquam nec nimis saepe laudaveris; nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem nisi suum laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. *M.* Bene hercle faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. *Att.* Sane gaudeo, quod te interpellavi, quoniam quidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coepe-
2 ras. *M.* Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. *Att.* Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti.

M. Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus, vereque dici potest magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum ma-
3 gistratum. Nihil porro tam aptum est ad ius condicionemque naturae (quod quom dico, legem a me dici intellegi volo) quam imperium; sine quo nec domus ulla nec civitas nec gens nec hominum universum genus stare nec rerum natura omnis nec ipse mundus potest; nam et hic deo paret, et huic oboediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae
II 4 legis obtemperat. Atque ut ad haec citeriora veniam

et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur (idque [ut] in re publica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit), deinde etiam deinceps posteris prodebatur, quod [et] in iis etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem quoniam leges damus liberis populis, quaeque de optima re publica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. Magistratibus igitur 5 opus est, sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque discriptione omnis rei publicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus; nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est, et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare se aliquo tempore imperaturum et illum, qui imperat, cogitare brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum ut obtemperent oboediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus; noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quom ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. *Att.* Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

M. Iusta imperia sunto, iisque cives mo- 3 6 deste ac sine recusatione parento; magistratus nec oboedientem et noxium civem multa, vinculis verberibusve coherceto, ni par maiorve potestas populusve prohibessit, ad quos provocatio esto. Quom magitratus iudicassit inrogassitve, per populum multae poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, pro-

vocatio nec esto, quodque is, qui bellum geret, imperassit, ius ratumque esto.

Minores magistratus partiti iuris ploeres im ploera sunto. Militiae, quibus iussi erunt, imperanto eorumque tribuni sunto, domi pecuniam publicam custodiunto, vincula sontium servanto, capitalia vindicanto, aes, argentum aurumve publice signanto, litis contractas iudicanto, quodcumque senatus creverit, agunto.

7 Suntoque aediles curatores urbis, annonae ludorumque sollemnium, ollisque ad honoris amplioris gradum is primus ascensus esto.

Censores populi aevitates, suboles, familias pecuniasque censento, urbis tecta templa, vias aquas, aerarium vectigalia tuento populique partis in tribus discribunto, exin pecunias, aevitatis, ordines partiunto, equitum peditumque prolem discribunto, caelibes esse prohibento, mores populi regunto, probrum in senatu ne relinquonto; bini sunto, magistratum quinquennium habento; reliqui magistratus annui sunto; eaque potestas semper esto.

8 Iuris disceptator, qui privata iudicet iudicarive iubeat, praetor esto; is iuris civilis custos esto; huic potestate pari, quotcumque senatus creverit populusve iusserit, tot sunto.

Regio imperio duo sunto, iique *a* praeeundo, iudicando, consulendo praetores, iudices, consules appellamino; militiae summum ius habento, nemini parento; ollis salus populi suprema lex esto.

9 Eumdem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito; aevitatem annali lege servanto.

Ast quando duellum gravius, discordiae civium escunt, oenus ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem iuris, quod duo consu-

les, teneto, isque ave sinistra dictus populi magister esto; equitatumque qui regat, habeto pari iure cum eo, quicumque erit iuris disceptator; reliqui magistratus ne sunto.

Ast quando consules magisterve populi nec escunt, auspicia patrum sunto, ollique ec se produnto, qui comitiatu creare consules rite possint.

Imperia, potestates, legationes, quom senatus creverit populusve iusserit, ex urbe exeunto, duella iusta iuste gerunto, sociis parcunto, se et suos continento, populi sui gloriam augento, domum cum laude redeunto.

Rei suae ergo ne quis legatus esto.

Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit, ei tribuni eius sunto, quodque ii prohibessint quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique sunto neve plebem orbam tribunis relinquonto.

Omnes magistratus auspicium iudiciumque 10
habento, exque eis senatus esto; eius decreta rata sunto; ast potestas par maiorve prohibessit, perscripta servanto.

Is ordo vitio vacato, ceteris specimen esto.

Creatio magistratuum, iudicia populi, iussa vetita quom suffragio cosciscentur, optumatibus nota, plebi libera sunto.

Ast quid erit, quod extra magistratus coe- 4
rari oesus sit, qui coeret, populus creato eique ius coerandi dato.

Cum populo patribusque agendi ius esto consuli, praetori, magistro populi equitumque eique, quem patres prodent consulum rogandorum ergo; tribunisque, quos sibi plebes creassit, ius esto cum patribus agendi; iidem ad plebem, quod oesus erit, ferunto.

Quae cum populo quaeque in patribus agentur, modica sunto.

11 Senatori, qui nec aderit, aut causa aut culpa esto; loco senator et modo orato, causas populi teneto.

Vis in populo abesto. Par maiorve potestas plus valeto. Ast quid turbassitur in agendo, fraus actoris esto. Intercessor rei malae salutaris civis esto.

Qui agent, auspicia servanto, auguri publico parento, promulgata proposita in aerario cognita agunto, nec plus quam de singulis rebus semel consulunto, rem populum docento, doceri a magistratibus privatisque patiunto.

Privilegia ne inroganto; de capite civis nisi per maximum comitiatum ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto.

Donum ne capiunto neve danto neve petenda neve gerenda neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto.

Censores fidem legum custodiunto; privati ad eos acta referunto nec eo magis lege liberi sunto.

Lex recitata est. Discedere et tabellam iubebo dari.

5 12 *Q.* Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum discriptio, sed ea paene nostrae civitatis, etsi a te paulum adlatum est novi. *M.* Rectissime, Quinte, animadvertis; haec est enim, quam Scipio laudat in *illis* libris et quam maxime probat temperationem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali discriptione magistratuum. Nam sic habetote, magistratibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam, et ex eorum conpositione, quod cuiusque rei publicae genus sit, intellegi. Quae res quom sapientissime moderatissimeque constituta esset a ma-

ioribus nostris, nihil habui sane, non *modo* multum, quod putarem novandum in legibus. *Att.* Reddes igi- 13
tur nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista discriptio. *M.* Faciam, Attice, ut vis, et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo et, ut institui, nostra iura attingam. *Att.* Istud maxime expecto disserendi genus. *M.* Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, quod faciendum fuit, quom de optuma re publica quaereretur; sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quaesita subtilius.

Att. Ain tandem? etiam a Stoicis ista tractata 6 14
sunt? *M.* Non sane nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem de re publica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt Platone principe; post Aristoteles inlustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus profectus ab eodem Platone; Theophrastus vero institutus ab Aristotele habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit; post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque non modo in solem atque in pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in re publica viros et doctissimos homines non nimis in re publica versatos multos commemorare possumus; qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile praeter hunc inveniri potest?

Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis; sed perge, ut coeperas.

7 15 *M.* Quaesitum igitur ab illis est, placeret*ne* unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent, quod exactis regibus intellego placuisse nostris maioribus. Sed quoniam regale civitatis genus probatum quondam postea non tam regni quam regis vitiis repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus
16 imperabit. Quare nec ephori Lacedaemone sine causa a Theopompo oppositi regibus nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant excepto tribuno, qui post extitit, ne id, quod fuerat, esset. Hoc enim primum minuit consulare ius, quod exstitit, ipse qui eo non teneretur, deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis consuli non parentibus.
17 *Q.* Magnum dicis malum; nam ista potestate nata gravitas optimatium cecidit convaluitque vis multitudinis. *M.* Non est, Quinte, ita. Non ius enim illud solum superbius populo et violentius videri necesse erat, quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit . . . . † convertem lex in omnis est.

8 18 D o m u m c u m l a u d e r e d e u n t o. Nihil enim praeter laudem bonis atque innocentibus neque ex hostibus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum est profecto, nihil esse turpius quam [est] quemquam legari nisi rei publicae causa. Omitto, quem ad modum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditatis aut syngraphas suas persequuntur; in hominibus est hoc fortasse vitium; sed quaero, quid reapse sit turpius quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo rei publicae munere. Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videbatur, tamen adprobante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen tempus et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita tur-

pitudo manet diuturnitate sublata. Sed iam, si pla-
cet, de provinciis decedatur in urbemque redeatur.
Att. Nobis vero placet, sed iis, qui in provinciis
sunt, minime placet. *M.* At vero, Tite, si parebunt 19
his legibus, nihil erit iis urbe, nihil domo sua dul-
cius nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum ple-
bis potestatem, quae *est* in re publica nostra; de qua
disseri nihil necesse est. *Q.* At mehercule ego, fra-
ter, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi
quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione et
ad seditionem nata sit; cuius primum ortum si re-
cordari volumus, inter arma civium et occupatis et
obsessis urbis locis procreatum videmus. Deinde quom
esset cito necatus tamquam ex XII tabulis insignis ad
deformitatem puer, brevi tempore nescio quo pacto
recreatus multoque taetrior et foedior renatus est.
Quid enim ille non edidit? qui primum, ut impio di- 9
gnum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia
infima summis paria fecit, turbavit, miscuit; quom
adflixisset principum gravitatem, numquam tamen con-
quievit. Namque ut C. Flaminium atque ea, quae 20
iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam,
quid iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit?
etsi quinquennio ante D. Brutum et P. Scipionem
consules (quos et quantos viros!) homo omnium in-
fimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius,
in vincula coniecit, quod ante factum non erat. C. vero
Gracchi ruinis et iis sicis, quas ipse se proiecisse in
forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne
omnem rei publicae statum permutavit? Quid iam
de Saturnino, Sulpicio, reliquis dicam? quos ne de-
pellere quidem a se sine ferro potuit res publica.
Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius 21
quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax,
tam nobis inimicus fuisset, ut cogitaret umquam de
statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tri-

bunicium exacuisset in nos? quem quom homines sce-
lerati ac perditi non modo ulla in domo, sed nulla
in gente reperirent, gentes sibi in tenebris rei publicae
perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egre-
gium et ad inmortalitatem memoriae gloriosum, ne-
minem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri,
22 nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille
quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione
ac sine ulla spe bona furor edere potuit inpurae be-
luae multorum inflammatus furoribus. Quam ob rem
in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tri-
bunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem
ademerit, auxilii ferendi reliquerit, Pompeiumque no-
strum ceteris rebus omnibus semper amplissimis sum-
misque ecfero laudibus, de tribunicia potestate taceo;
nec enim reprehendere libet nec laudare possum.
10 23 *M.* Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, per-
spicis, sed est iniqua in omni re accusanda praeter-
missis bonis malorum enumeratio vitiorumque selec-
tio; nam isto quidem modo vel consulatus vituperari
potest, si consulum, quos enumerare nolo, peccata
collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate
inesse quiddam mali; sed bonum, quod est quaesitum
in ea, sine isto malo non haberemus. — Nimia pote-
stas est tribunorum plebis. — Quis negat? sed vis
populi multo saevior multoque vehementior, quae du-
cem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum
haberet. Dux enim suo *se* periculo progredi cogitat,
populi impetus periculi rationem sui non habet. —
24 At aliquando incenditur. — Et quidem saepe sedatur.
Quod enim est tam desperatum collegium, in quo
nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Grac-
chum non solum neglectus, sed etiam sublatus inter-
cessor evertit; quid enim illum aliud perculit, nisi quod
potestatem intercedenti collegae abrogavit? Sed tu
sapientiam maiorum in illo vide: Concessa plebei a
patribus ista potestate arma ceciderunt, restincta se-

ditio est, inventum est temperamentum, quo tenuiores
cum principibus aequari se putarent; in quo uno
fuit civitatis salus. — At duo Gracchi fuerunt. — Et
praeter eos quamvis enumeres multos licet, quom
deni creentur, *non* nullos in omni memoria reperies
perniciosos tribunos, leves etiam, non bonos fortasse
plures; invidia quidem summus ordo caret, plebes
de suo iure periculosas contentiones nullas facit.
Quam ob rem aut exigendi reges non fuerunt aut 25
plebi re, non verbo danda libertas; quae tamen sic
data est, ut multis *institutis* praeclarissimis adducere-
tur, ut auctoritati principum cederet. Nostra autem 11
causa, quae, optume et dulcissume frater, incidit in
tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum
tribunatu; non enim plebes incitata nostris rebus in-
vidit, sed vincula soluta sunt et servitia concitata
adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum
illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo
rei publicae tempore, cui *nisi* cessissem, non diutur-
num beneficii mei patria fructum tulisset. Atque
haec rerum exitus indicavit; quis enim non modo li-
ber, *sed* servus libertate dignus fuit, cui nostra salus
cara non esset? Quodsi is casus fuisset rerum, quas 26
pro salute rei publicae gessimus, ut non omnibus
gratus esset, et si nos multitudinis furentis inflam-
mata invidia pepulisset tribuniciaque vis in me popu-
lum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Me-
tellum, incitasset, ferremus, o Quinte frater, consola-
renturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt,
qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa
urbe pulsi carere ingrata civitate quam manere *in* in-
proba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in
re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris
attendere, non solum ei, quid esset optimum, viden-
dum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim
deberi non posse huic civitati illam potestatem; quippe
quam tanto opere populus noster ignotam expetisset,

qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit causam nec perniciosam et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huius modi sermone, ut transiri alio possit, dici 'Admodum' aut 'Prorsus ita est.' *Q.* Haud equidem adsentior, tu tamen ad reliqua pergas velim. *M.* Perseveras tu quidem et in tua vetere sententia permanes. *Att.* Nec mehercule ego sane a Quinto nostro dissentio, sed ea, quae restant, audiamus.

12 27 *M.* Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia
et iudicia dantur, iudicia, ut esset populi potestas, ad
quam provocaretur, auspicia, ut multos inutiles comi-
tiatus probabiles inpedirent morae; saepe enim populi
impetum iniustum auspiciis di immortales represserunt.
Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus
efficitur, populare *est* sane neminem in summum locum
nisi per populum venire sublata cooptatione censoria.
Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus
28 lege nostra confirmatur auctoritas; sequitur enim:
Eius decreta rata sunto. Nam ita se res habet,
ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is
creverit, defendant omnes, et, si ordines reliqui prin-
cipis ordinis consilio rem publicam gubernari velint,
possit ex temperatione iuris, quom potestas in populo,
auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et con-
cors civitatis status, praesertim si proximae legi pa-
rebitur. Nam proximum est: Is ordo vitio careto,
ceteris specimen esto. *Q.* Praeclara vero, frater,
ista lex, sed et late patet, ut vitio careat ordo, et
29 censorem quaerit interpretem. *Att.* Ille vero, etsi
tuus est totus ordo gratissimamque memoriam retinet
consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores,
sed etiam iudices omnes potest defatigare.

13 *M.* Omitte ista, Attice; non enim de hoc senatu nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quom omni vitio carere lex iubeat,

ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii par-
ticeps. Id autem difficile factu est nisi educatione
quadam et disciplina; de qua dicemus aliquid fortasse,
si quid fuerit loci aut temporis. *Att.* Locus certe 30
non deerit, quoniam tenes ordinem legum, tempus vero
largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi prae-
terieris, repetam a te istum de educatione et de dis-
ciplina locum. *M.* Tu vero et istum, Attice, et si
quem alium praeteriero. Ceteris specimen esto.
Quod si *tenemus,* tenemus omnia. Ut enim cupiditati-
bus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic
emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis
omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur, quasi commo-
dissime respondisset, quom esset obiecta magnificentia
villae Tusculanae, duo se habere vicinos, superiorem
equitem Romanum, inferiorem libertinum; quorum
quom essent magnificae villae, concedi sibi oportere,
quod iis, qui inferioris ordinis essent, liceret. Non
vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent?
quibus id, si tu non faceres, non liceret. Quis enim 31
ferret istos, quom videret eorum villas signis et ta-
bulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et
religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi
ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem te-
nerentur? Nec enim tantum mali est peccare prin- 14
cipes, quamquam est magnum hoc per se ipsum ma-
lum, quantum illud, quod permulti imitatores princi-
pum existunt. Nam licet videre, si velis replicare
memoriam temporum, qualescumque summi civitatis
viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecumque mu-
tatio morum in principibus extiterit, eandem in po-
pulo secutam. Idque haud paulo est verius, quam 32
quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus
ait mutatis mutari civitatum status; ego autem no-
bilium vita victuque mutato mores mutari civitatum
puto. Quo perniciosius de re publica merentur vitiosi
principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed

ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum coangustari etiam potest; pauci enim atque admodum pauci honore et gloria amplificati vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

15 33 Proximum autem est de suffragiis, quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. *Att.* Ita mehercule attendi nec satis intellexi, quid sibi lex aut quid verba ista vellent. *M.* Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita, suffragia in magistratu mandando ac de reo iudicando *sciscenda*que in lege aut rogatione clam an palam ferri melius esset. *Q.* An etiam id dubium est? vereor, ne a te rursus dissentiam. *M.* Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed obtineri *ne* ea
34 *non* possint, videndum est. *Q.* Atqui, frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos et obest saepissime rei publicae, quom aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quom agitur severe, deinde vi opprimi in bona causa est melius quam malae cedere. Quis autem non sentit omnem auctoritatem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit, idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus extant vocis quam tabellae. Quam ob rem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rogationi neque lator quisquam est inventus nec auctor umquam
16 35 bonus. Sunt enim quattuor leges tabellariae, quarum

prima de magistratibus mandandis. Ea est Gabinia,
lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio
post Cassia est de populi iudiciis a nobili homine
lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente
a bonis atque omnis rumusculos populari ratione aucu-
pante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac ve-
tandis, seditiosi atque inprobi civis, cui ne reditus
quidem ad bonos salutem a bonis potuit adferre. Uno 36
in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod
ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quo-
que iudicio C. Coelius tabellam doluitque, quoad vixit,
se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse rei publicae.
Et avus quidem noster singulari virtute in hoc mu-
nicipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in ma-
trimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem
tabellariam; excitabat enim fluctus in simpulo, ut di-
citur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo
excitavit mari. Ac nostro quidem † qui quom res
esset ad se delata, M. Scaurus consul: 'Utinam', in-
quit, 'M. Cicero, isto animo atque virtute in
summa re publica nobiscum versari quam in
municipali maluisses!' Quam ob rem, quoniam 37
non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut
repetimus ereptas aut novas scribimus, non quid hoc
populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi
dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio
tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu si
tabellariam tuleris, ipse praestabis; nec enim mihi
placet nec Attico nostro, quantum e vultu eius in-
tellego. *Att.* Mihi vero nihil umquam populare pla- 17
cuit, eamque optimam rem publicam esse dico, quam
hic consul constituerat, quae sit in potestate optimo-
rum. *M.* Vos quidem, ut video, legem antiquastis sine 38
tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris
Scipio, tamen ita libertatem istam largior populo, ut
auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me
recitata lex est de suffragiis: Optimatibus nota,

plebi libera sunto. Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tollat, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet; pontes etiam lex
39 Maria fecit angustos. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo; sin † valuerint tamen leges ut ne sim ambitus, habeat sane populus tabellam quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, ut in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento reliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quam ob rem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis causa tollitur.

18 40 Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi aut cum senatu; *tum* gravis et, ut arbitror, praeclara lex: *Quae cum populo* quaeque in patribus agentur, modica sunto, id est modesta atque sedata; actor enim moderatur et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod est in senatu non difficile, est enim ipse senator is, cuius non ad auctorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, quom frequens ordo est; ut loco dicat, id est rogatus; ut modo, ne sit infinitus; nam brevitas non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu (quod fit ambitione saepissime) nullo magistratu adiuvante tolli diem utile est, aut quom tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum vel ad

docendum; quorum generum in utroque magnus no-
ster Cato est. Quodque addit: causas populi te- 41
neto, est senatori necessarium nosse rem publicam
(idque late patet: quid habeat militum, quid valeat
aerario, quos socios res publica habeat, quos amicos,
quos stipendiarios, qua quisque sit lege, condicione,
foedere), tenere consuetudinem decernendi, nosse ex-
empla maiorum. Videtis iam genus hoc omne scien-
tiae, diligentiae, memoriae, sine quo paratus esse se-
nator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones, in quibus pri- 42
mum et maximum: Vis abesto. Nihil est enim
exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri ac
legibus, nihil minus et civile et humanum quam com-
posita et constituta re publica quicquam agi per vim.
Parere iubet intercessori, quo nihil praestantius; in-
pediri enim bonam rem melius quam concedi malae.

Quod vero actoris iubeo esse fraudem, id totum 19
dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia; quem
est senatus secutus, quom decrevisset C. Claudio con-
sule de Cn. Carbonis seditione referente invito eo,
qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri,
quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum
turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permo-
vet, quom agi nihil potest, vim quaerit, cuius inpu-
nitatem amittit hac lege. Sequitur illud: Interces-
sor rei malae salutaris civis esto. Quis non 43
studiose rei publicae subvenerit hac tam praeclara
legis voce laudatus?

Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam
in publicis institutis atque legibus: Auspicia ser-
vanto, auguri parento. Est autem boni auguris
meminisse *se* maximis rei publicae temporibus praesto
esse debere, Iovique optimo maximo se consiliarium
atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspi-
cio esse iusserit, caelique partes sibi definitas esse
traditas, e quibus saepe opem rei publicae ferre possit.

Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

44 Tum leges praeclarissimae de duodecim tabulis translatae duae, quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat. Et nondum inventis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum tantum maiores in posterum providisse. In privatos homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium; quo quid est iniustius? quom legis haec vis sit: scitum et iussum in omnis. Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt; discriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii quam fuse in tribus convocatus.

45 Quo verius in causa nostra vir magni ingenii summaque prudentia, L. Cotta, dicebat nihil omnino actum esse de nobis; praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse neque ulla privilegii; quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et vobis et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse *se* aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

20

46 Sequitur de captis pecuniis et de ambitu. Legesque quom magis iudiciis quam verbis sanciendae sint, adiungitur: Noxiae poena par esto, ut in suo vitio quisque plectatur, vis capite, avaritia multa, honoris cupiditas ignominia sanciatur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, rei publica necessariae. Legum custodiam nullam habemus; itaque eae leges sunt, quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos *νομοφύλακες* creabantur, nec ii solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat), sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant.

47 Haec detur cura censoribus, quandoquidem eos in re

publica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint, deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit publice constitutis accusatoribus; qui quidem graves esse non possunt, nisi sunt voluntarii. Quocirca melius rationes referri, causamque exponi censoribus, integram tamen legi, accusatori iudicioque servari.

Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis. *Att.* Quid? si nos tacemus, locus ipse te non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? *M.* Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi; id est enim iunctum magistratibus. *Att.* Quid? de 48
iure populi Romani, quem ad modum instituisti, dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc loco est quod requiras? *Att.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in re publica versantur, turpissimum puto. Nam ut modo a te dictum est leges a librariis peti, sic animadverto plerosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quam ob rem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras, faciendum tibi est, ut magistratibus lege constitutis de potestatum iure disputes. *M.* Faciam breviter, si con- 49
sequi potuero; nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis perite meo quidem iudicio et diligenter; nos autem de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus, de iure populi Romani quae relicta sunt et tradita. *Att.* Sic prorsum censeo et id ipsum, quod dicis, expecto.

FRAGMENTA
LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. *Lactant. inst. div. III 19. 2 At illi, qui de mortis bono disputant, sic argumentantur: 'Si nihil est post mor-*

tem, non est malum mors; aufert enim sensum mali; si autem supersunt animae, est etiam bonum, quia immortalitas sequitur.' Quam sententiam Cicero de legibus sic explicavit: Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem adlatura est statum; nam sine corpore animo vigente divina vita est, sensu carente nihil profecto est mali.

2. *Lactant. inst. div. V 8. 10 Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus:* Sicut una, *inquit*, eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt nec se intellegunt esse consanguineos et subiectos sub unam eandemque tutelam; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent.

3. *Macrob. de differ. et societ. Graeci Latinique verbi 17. 6 et auct. inc. de verbo V 6 ed. Jan., p. 160 Endl. Graeci in coniunctivo modo tempora bina coniungunt; proprium Latinorum est, ut modo indicativa pro coniunctivis, modo coniunctiva pro indicativis ponant. Cicero de legibus tertio:* Qui poterit socios tueri, si dilectum rerum utilium et inutilium non habebit?

4. *Macrob. Saturn. VI 4. 8 Cicero in quinto de legibus:* Visne igitur, quoniam sol paululum a meridie iam devexus videtur nequedum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur?

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS LIBRI TRES

RECOGNOVIT

C. F. W. MÜLLER

EDITIO STEREOTYPA

MCMIX.
LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

M. Tullius cum temporum iniquitate ab administratione rei publicae exclusus ad philosophiae scriptiones studium convertisset et multas iam difficillimas de philosophia quaestiones absolvisset, altera parte anni post urb. cond. 710, de officiis quae sua esset sententia, Graecos auctores maximeque Panaetium secutus conscribere coepit et id argumentum tribus libris pertractavit, quos misit ad M. filium, qui tum Athenis philosophiae studium colebat. Ac primo quidem libro filium cohortatus, ut non solum in philosophia, verum etiam in dicendi exercitatione cum Graecis Latina semper coniungeret et suum patris exemplum sequeretur, ut parem dicendi copiam in utroque genere orationis, et hoc sedato disputandi et illo forensi commotiore, sibi compararet (cap. 1), primum propositum suum, ut de officiis ad M. filium aliquid conscriberet, exponit, in quo se Stoicos potissimum secuturum esse ait (cap. 2 § 4—6), et definit ac dividit officium, omnique quaestione in quinque partes divisa primum de honesto, tum de honestorum comparatione, dein de utili, porro de utilium comparatione, denique de honesti et utilis, quae videatur esse, contentione dicendum esse dicit (cap. 3, 4 § 7—10). Tum hoc libro primum de honesto agit (cap. 4—42), et explicata quidem universa honesti natura (cap. 4) eam in quattuor partes dividit, quae in sapientia, iustitia, fortitudine, temperantia positae sint (cap. 6). De his igitur iam explicatius dicit, et de sapientia et in-

veniendi veri prudentia breviter (cap. 6), tum de iustitia et beneficentia, quae cum ea coniuncta sit, exponit (cap. 7—18 § 20—60), deinde de fortitudine (cap. 18—26 § 61—92), denique de temperantia et decoro, quod cum ea coniunctum sit (cap. 27—42). Postremo honestorum inter se comparationem instituit (cap. 43—45).

---

1 1 Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem
Cratippum, idque Athenis, abundare oportet prae-
ceptis institutisque philosophiae propter summam et
doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scien-
tia augere potest, altera exemplis, tamen, ut ipse ad
meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi
neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi
exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par
sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem
ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adiumen-
tum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litte-
rarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitren-
2 tur adeptos et ad dicendum et ad iudicandum. Quam
ob rem disces tu quidem a principe huius aetatis phi-
losophorum, et disces, quam diu voles; tam diu autem
velle debebis, quoad te, quantum proficias, non pae-
nitebit; sed tamen nostra legens non multum a Pe-
ripateticis dissidentia, quoniam utrique Socratici et
Platonici volumus esse, de rebus ipsis utere tuo iu-
dicio (nihil enim impedio), orationem autem Latinam
efficies profecto legendis nostris pleniorem. Nec vero
hoc arroganter dictum existimari velim. Nam philo-
sophandi scientiam concedens multis, quod est orato-
ris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam
in eo studio aetatem consumpsi, si id mihi assumo,
3 videor id meo iure quodam modo vindicare. Quam
ob rem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non so-
lum orationes meas, sed hos etiam de philosophia
libros, qui iam illis fere se aequarunt, studiose legas;
vis enim maior in illis dicendi, sed hoc quoque co-

lendum est aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Graecorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum disputandi genus, nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium, utrumque certe secuti sumus. Equidem et Platonem existumo, si ge- 4
nus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere, et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse; eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico, quorum uterque suo studio delectatus contempsit alterum.

Sed cum statuissem scribere ad te aliquid hoc 2
tempore, multa posthac, ab eo ordiri maxime volui, quod et aetati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. Nam cum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis neque forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest, in eoque et colendo sita vitae est honestas omnis et neglegendo turpitudo. Atque haec quidem quaestio com- 5
munis est omnium philosophorum; quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt non nullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertant. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec libe-

ralitatem; fortis vero dolorem summum malum iudi-
cans aut temperans voluptatem summum bonum sta-
6 tuens esse certe nullo modo potest. Quae quamquam
ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat,
tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disci-
plinae igitur si sibi consentaneae velint esse, de officio
nihil queant dicere, neque ulla officii praecepta firma,
stabilia, coniuncta naturae tradi possunt nisi aut ab
iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem
propter se dicant expetendam. Ita propria est ea
praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum,
quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Erilli iam pridem ex-
plosa sententia est; qui tamen haberent ius suum dis-
putandi de officio, si rerum aliquem dilectum reli-
quissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Se-
quemur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione
potissimum Stoicos non ut interpretes, sed, ut sole-
mus, e fontibus eorum iudicio arbitrioque nostro, quan-
tum quoque modo videbitur, hauriemus.

7 Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio
futura est, ante definire, quid sit officium; quod a
Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim, quae
[a] ratione suscipitur de aliqua re institutio, debet a
definitione proficisci, ut intellegatur, quid sit id, de
3 quo disputetur. . . . Omnis de officio duplex est quae-
stio: unum genus est, quod pertinet ad finem bono-
rum, alterum, quod positum est in praeceptis, quibus
in omnis partis usus vitae conformari possit. Supe-
rioris generis huius modi sunt exempla: omniane of-
ficia perfecta sint, num quod officium aliud alio maius
sit, et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem
officiorum praecepta traduntur, ea quamquam perti-
nent ad finem bonorum, tamen minus id apparet, quia
magis ad institutionem vitae communis spectare vi-
dentur; de quibus est nobis his libris explicandum.
8 Atque etiam alia divisio est officii. Nam et medium
quoddam officium dicitur et perfectum. Perfectum of-

ficium rectum, opinor, vocemus, quoniam Graeci κατόρθωμα, hoc autem commune officium καθῆκον vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id officium perfectum esse definiant; medium autem officium id esse dicunt, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, con- 9
silii capiendi deliberatio. Nam aut honestumne factu sit an turpe dubitant id, quod in deliberationem cadit; in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt aut consultant, ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare et suos, conducat id necne, de quo deliberant; quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile; cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit ut distrahatur in deliberando animus adferatque ancipitem curam cogitandi. Hac 10
divisione, cum praeterire aliquid maxumum vitium in dividendo sit, duo praetermissa sunt; nec enim solum utrum honestum an turpe sit, deliberari solet, sed etiam duobus propositis honestis utrum honestius, itemque duobus propositis utilibus utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter, tum pari ratione de utili, post de comparatione eorum disserendum.

4

Principio generi animantium omni est a natura 11
tributum, ut se, vitam corpusque tueatur, declinet ea, quae nocitura videantur, omniaque, quae sint ad vivendum necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis eiusdem. Commune item animantium omnium est coniunctionis adpetitus procreandi causa et cura quaedam eorum, quae procreata sint; sed inter hominem et beluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id

solum, quod adest quodque praesens est, se accommodat
paulum admodum sentiens praeteritum aut futurum;
homo autem, quod rationis est particeps, per quam
consequentia cernit, causas rerum videt earumque prae-
gressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines
comparat rebusque praesentibus adiungit atque adnectit
futuras, facile totius vitae cursum videt ad eamque
12 degendam praeparat res necessarias. Eademque na-
tura vi rationis hominem conciliat homini et ad ora-
tionis et ad vitae societatem ingeneratque in primis
praecipuum quendam amorem in eos, qui procreati
sunt, impellitque, ut hominum coetus et celebrationes
et esse et a se obiri velit ob easque causas studeat
parare ea, quae suppeditent ad cultum et ad victum,
nec sibi soli, sed coniugi, liberis ceterisque, quos caros
habeat tuerique debeat; quae cura exsuscitat etiam
13 animos et maiores ad rem gerendam facit. In primis-
que hominis est propria veri inquisitio atque investi-
gatio. Itaque cum sumus necessariis negotiis curisque
vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere
cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabi-
lium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex
quo intellegitur, quod verum, simplex sincerumque sit,
id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi
cupiditati adiuncta est adpetitio quaedam principatus,
ut nemini parere animus bene informatus a natura
velit nisi praecipienti aut docenti aut utilitatis causa
iuste et legitime imperanti; ex quo magnitudo animi
14 existit humanarumque rerum contemptio. Nec vero
illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc
animal sentit, quid sit ordo, quid sit, quod deceat, in
factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum,
quae aspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchri-
tudinem, venustatem, convenientiam partium sentit;
quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad ani-
mum transferens multo etiam magis pulchritudinem,
constantiam, ordinem in consiliis factisque conservan-

dam putat cavetque, ne quid indecore effeminateve faciat, tum in omnibus et opinionibus et factis ne quid lubidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum, quod etiamsi nobilitatum non sit, tamen honestum sit, quodque vere dicimus, etiamsi a nullo laudetur, natura esse laudabile.

Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam 5 faciem honesti vides, 'quae si oculis cerneretur, 15 mirabiles amores', ut ait Plato, 'excitaret sapientiae'. Sed omne, quod est honestum, id quattuor partium oritur ex aliqua: aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur aut in hominum societate tuenda tribuendoque suum cuique et rerum contractarum fide aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore aut in omnium, quae fiunt quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. Quae quattuor quamquam inter se colli- (15) gata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur, velut ex ea parte, quae prima discripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri, eiusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque 16 maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic quasi materia, quam tractet et in qua versetur, subiecta est veritas. Reli- 17 quis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur, ut et societas hominum coniunctioque servetur et animi excellentia magnitudoque cum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo item et constantia et moderatio et ea, quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod est adhibenda actio quaedam, non solum mentis

agitatio. Iis enim rebus, quae tractantur in vita, modum quendam et ordinem adhibentes honestatem et decus conservabimus.

6 18 Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem, in qua excellere pulchrum putamus, labi autem, errare, nescire, decipi et malum et turpe ducimus. In hoc genere et naturali et honesto duo vitia vitanda sunt, unum, ne incognita pro cognitis habeamus iisque temere assentiamur; quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent), adhibebit ad
19 considerandas res et tempus et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur, ut in astrologia C. Sulpicium audivimus, in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus, multos in dialecticis, plures in iure civili, quae omnes artes in veri investigatione versantur; cuius studio a rebus gerendis abduci contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit; a qua tamen fit intermissio saepe multique dantur ad studia reditus; tum agitatio mentis, quae numquam adquiescit, potest nos in studiis cognitionis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum aut in studiis scientiae cognitionisque versabitur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

7 20 De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas continetur; cuius partes duae, iustitia, in qua virtutis est splendor maximus, ex qua viri boni nominantur, et huic coniuncta beneficentia, quam eandem

vel benignitatem vel liberalitatem appellari licet. Sed
iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat
nisi lacessitus iniuria, deinde ut communibus pro com-
munibus utatur, privatis ut suis. Sunt autem privata 21
nulla natura, sed aut vetere occupatione, ut qui quon-
dam in vacua venerunt, aut victoria, ut qui bello potiti
sunt, aut lege, pactione, condicione, sorte; ex quo fit,
ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tus-
culanorum; similisque est privatarum possessionum
discriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit eorum,
quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit,
id quisque teneat; e quo si quis sibi appetet, violabit
ius humanae societatis. Sed quoniam, ut praeclare 22
scriptum est a Platone, non nobis solum nati sumus
ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici,
atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignantur, ad
usum hominum omnia creari, homines autem homi-
num causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii
prodesse possent, in hoc naturam debemus ducem
sequi, communes utilitates in medium afferre mutatione
officiorum, dando accipiendo, tum artibus, tum opera,
tum facultatibus devincire hominum inter homines so-
cietatem. Fundamentum autem est iustitiae fides, id est 23
dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex
quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius,
tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt,
unde verba sint ducta, credamusque, quia fiat, quod
dictum est, appellatam fidem.

Sed iniustitiae genera duo sunt, unum eorum, qui
inferunt, alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur,
si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste
impetum in quempiam facit aut ira aut aliqua pertur-
batione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio;
qui autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae,
tam est in vitio, quam si parentes aut amicos aut
patriam deserat. Atque illae quidem iniuriae, quae 24
nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu

proficiscuntur, cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam adgrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt; in quo vitio latissime patet avaritia.

8 25 Expetuntur autem divitiae cum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem, ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in re publica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus vitaeque cultus cum elegantia et copia; quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio nemini nocens vituperanda est, sed fugienda semper
26 iniuria est. Maxume autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium:

Núlla sancta sócietas
Néc fides regni ést,

id latius patet. Nam quicquid eius modi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit servare 'sanctam societatem'. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina et humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere pec-
27 cetur. Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitata fiat iniuria. Leviora enim sunt ea, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata in-

feruntur. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est.

Praetermittendae autem defensionis deserendique 9 28 officii plures solent esse causae; nam aut inimicitias aut laborem aut sumptus suscipere nolunt aut etiam neglegentia, pigritia, inertia aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum, quod in veri investigatione versentur quodque ea, quae plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant et pro nihilo putent, propterea iustos esse. Nam alterum [iustitiae genus] assequuntur, ut inferenda ne cui noceant iniuria, in alterum incidunt; discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ne ad rem publicam quidem accessuros putat nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri; nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est voluntarium. Sunt 29 etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae aut odio quodam hominum suum se negotium agere dicant nec facere cuiquam videantur iniuriam. Qui altero genere iniustitiae vacant, in alterum incurrunt; deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quando igitur duobus generibus iniustitiae propositis adiunximus causas utriusque generis easque res ante constituimus, quibus iustitia contineretur, facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmet ipsos valde amabimus, iudicare; est enim 30 difficilis cura rerum alienarum. Quamquam Terentianus ille Chremes 'humani nihil a se alienum putat'; sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris, quae quasi longo intervallo interiecto videmus, aliter de illis ac de nobis iudicamus. Quocirca bene praecipiunt, qui vetant quic-

quam agere, quod dubites aequum sit an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se, dubitatio cogitationem significat iniuriae.

10
31 Sed incidunt saepe tempora, cum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum, facere promissum; quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit iustum. Referri enim decet ad ea, quae posui principio, fundamenta iustitiae, primum ut ne cui noceatur, deinde ut communi utilitati serviatur. Ea cum tempore commutantur, commutatur offi-
32 cium et non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus; ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia, nec, si plus tibi ea noceant quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est maius anteponi minori; ut, si constitueris cuipiam te advocatum in rem praesentem esse venturum atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere, quod dixeris, magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? quae quidem pleraque iure praetorio liberantur, non nulla legibus.

33 Existunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud 'Summum ius summa iniuria' factum est iam tritum sermone proverbium.. Quo in genere etiam in re publica multa peccantur, ut ille, qui, cum

triginta dierum essent cum hoste indutiae factae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium indutiae. Ne noster quidem probandus, si verum est Q. Fabium Labeonem seu quem alium (nihil enim habeo praeter auditum) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ne cupide quid agerent, ne adpetenter, atque ut regredi quam progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum finis sic, ut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni est re fugienda talis sollertia.

Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos ser- 11
vanda, a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus; atque haud scio an satis sit eum, qui lacessierit, iniuriae suae paenitere, ut et ipse ne quid tale posthac et ceteri sint ad iniuriam tardiores. Atque in re publica maxime conservanda sunt 34
iura belli. Nam cum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per vim, cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum, confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare 35
suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine iniuria in pace vivatur, parta autem victoria conservandi ii, qui non crudeles in bello, non inmanes fuerunt, ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt, at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt; nollem Corinthum, sed credo aliquid secutos, oportunitatem loci maxume, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset optemperatum, si non optumam, at aliquam rem publicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, con-

sulendum est, tum ii, qui armis positis ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi. In quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum.
36 Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est. Ex quo intellegi potest nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur aut denuntiatum ante sit et indictum. [Popilius imperator tenebat provinciam, in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Popilio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum patitur in exercitu remanere, secundo eum obliget militiae sacramento, quia priore amisso iure cum hostibus pugnare non poterat.
37 Adeo summa erat observatio in bello movendo.] M. quidem Catonis senis est epistula ad M. filium, in qua scribit se audisse eum missum factum esse a consule, cum in Macedonia bello Persico miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne proelium ineat; negat enim ius
12 esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare. Equidem etiam illud animadverto, quod, qui proprio nomine *perduellis* esset, is *hostis* vocaretur, lenitate verbi rei tristitiam mitigatam. Hostis enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc *peregrinum* dicimus. Indicant duodecim tabulae: AUT STATUS DIES CUM HOSTE, itemque: ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius effecit iam vetustas; a peregrino enim recessit et proprie in eo, qui arma
38 contra ferret, remansit. Cum vero de imperio decertatur belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante iustas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii

proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor (cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae), sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret, cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal, reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara:

Nec mi aurum posco nec mi pretium dederitis,
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit an me regnare era, quidve ferat Fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorundem libertati me parcere certum est.
Dono, ducite, doque volentibus cum magnis dis.

Regalis sane et digna Aeacidarum genere sententia.

Atque etiam si quid singuli temporibus adducti 13 39
hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda, ut primo Punico bello Regulus captus a Poenis cum de captivis commutandis Romam missus esset iurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit, deinde, cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere. [Secundo autem Punico 40
bello post Cannensem pugnam quos decem Hannibal Romam astrictos misit iure iurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent, eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui peierassent, in aerariis reliquerunt nec minus illum, qui iuris iurandi fraude culpam invenerat. Cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paulo

post, quod se oblitum nescio quid diceret; deinde egressus e castris iure iurando se solutum putabat, et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum, cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus se venenum regi daturum et eum necaturum, senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedidit. Ita ne hostis quidem et potentis et bellum
41 ultro inferentis interitum cum scelere approbavit.] Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima condicio et fortuna servorum, quibus non male praecipiunt qui ita iubent uti, ut mercennariis: operam exigendam, iusta praebenda. Cum autem duobus modis, id est aut vi aut fraude, fiat iniuria, fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur; utrumque homine alienissimum, sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior quam eorum, qui tum, cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum.

14 42 Deinceps, ut erat propositum, de beneficentia ac de liberalitate dicatur, qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius, sed habet multas cautiones. Videndum est enim, primum ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris, deinde ne maior benignitas sit quam facultates, tum ut pro dignitate cuique tribuatur; id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi adsentatores iudicandi sunt, et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia,
43 ut si in suam rem aliena convertant. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur, iique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos

quacumque ratione. Id autem tantum abest ab officio,
ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum
est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae prosit
amicis, noceat nemini. Quare L. Sullae, C. Caesaris
pecuniarum translatio a iustis dominis ad alienos non
debet liberalis videri; nihil est enim liberale, quod
non idem iustum. Alter locus erat cautionis, ne be- 44
nignitas maior esset quam facultates, quod, qui benigniores
volunt esse, quam res patitur, primum in eo
peccant, quod iniuriosi sunt in proximos; quas enim
copias his et suppeditari aequius est et relinqui, eas
transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate
cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam,
ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet
plerosque non tam natura liberales quam quadam gloria
ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficisci
ab ostentatione magis quam a voluntate videantur.
Talis autem simulatio vanitati est coniunctior
quam aut liberalitati aut honestati. Tertium est pro- 45
positum, ut in beneficentia dilectus esset dignitatis;
in quo et mores eius erunt spectandi, in quem beneficium
conferetur, et animus erga nos et communitas ac
societas vitae et ad nostras utilitates officia ante conlata;
quae ut concurrant omnia, optabile est; si minus,
plures causae maioresque ponderis plus habebunt.

Quoniam autem vivitur non cum perfectis homini- 15 46
bus planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare
agitur si sunt simulacra virtutis, etiam hoc intellegendum
puto, neminem omnino esse neglegendum,
in quo aliqua significatio virtutis appareat, colendum
autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime
virtutibus his lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia,
hac ipsa, de qua multa iam dicta sunt,
iustitia. Nam fortis animus et magnus in homine
non perfecto nec sapiente ferventior plerumque est,
illae virtutes bonum virum videntur potius attingere.
Atque haec in moribus.

47 De benivolentia autem, quam quisque habeat
erga nos, primum illud est in officio, ut ei pluri-
mum tribuamus, a quo plurimum diligamur, sed be-
nivolentiam non adulescentulorum more ardore quo-
dam amoris, sed stabilitate potius et constantia
iudicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, sed
referenda sit gratia, maior quaedam cura adhibenda
est; nullum enim officium referenda gratia magis ne-
48 cessarium est. Quodsi ea, quae utenda acceperis, maiore
mensura, si modo possis, iubet reddere Hesiodus, quid-
nam beneficio provocati facere debemus? an imitari
agros fertiles, qui multo plus efferunt quam accepe-
runt? Etenim si in eos, quos speramus nobis pro-
futuros, non dubitamus officia conferre, quales in eos
esse debemus, qui iam profuerunt? Nam cum duo
genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum
reddendi, demus necne, in nostra potestate est, non
reddere viro bono non licet, modo id facere possit
49 sine iniuria. Acceptorum autem beneficiorum sunt di-
lectus habendi, nec dubium, quin maximo cuique plu-
rimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quis-
que animo, studio, benivolentia fecerit, ponderandum
est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam sine
iudicio vel morbo in omnes vel repentino quodam
quasi vento impetu animi incitati; quae beneficia aeque
magna non sunt habenda atque ea, quae iudicio, con-
siderate constanterque delata sunt. Sed in collocando
beneficio et in referenda gratia, si cetera paria sunt,
hoc maxume officii est, ut quisque maxume opis in-
digeat, ita ei potissimum opitulari; quod contra fit a
plerisque; a quo enim plurimum sperant, etiamsi ille
iis non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

16 50 Optime autem societas hominum coniunctioque
servabitur, si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in
eum benignitatis plurimum conferetur. Sed, quae na-
turae principia sint communitatis et societatis humanae,
repetendum videtur altius; est enim primum, quod

cernitur in universi generis humani societate. Eius autem vinculum est ratio et oratio, quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate; neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus, iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus; sunt enim rationis et orationis expertes. Ac latis- 51 sime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes societas haec est; in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas, ut, quae discripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum legibus ipsis, cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est, amicorum esse communia omnia. Omnium autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis eius, quod ab Ennio positum in una re transferri in permultas potest:

Homó, qui erranti cómiter monstrát viam,
Quasi lúmen de suo lúmine accendát, facit.
Nihiló minus ipsi lúcet, cum illi accénderit.

Una ex re satis praecipit, ut, quicquid sine detrimento commodari possit, id tribuatur vel ignoto; ex quo sunt 52 illa communia: non prohibere aqua profluente, pati ab igne ignem capere, si qui velit, consilium fidele deliberanti dare, quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt, eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem: 'Nihilo minus ipsi lucet', ut facultas sit, qua in nostros simus liberales.

Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut 17 53 enim ab illa infinita discedatur, propior est eiusdem gentis, nationis, linguae, qua maxume homines coniunguntur; interius etiam est eiusdem esse civitatis;

multa enim sunt civibus inter se communia, forum,
fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, con-
suetudines praeterea et familiaritates multisque cum
multis res rationesque contractae. Artior vero colli-
gatio est societatis propinquorum; ab illa enim in-
mensa societate humani generis in exiguum angustum-
54 que concluditur. Nam cum sit hoc natura commune
animantium, ut habeant lubidinem procreandi, prima
societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde
una domus, communia omnia; id autem est principium
urbis et quasi seminarium rei publicae. Sequuntur fra-
trum coniunctiones, post consobrinorum sobrinorum-
que, qui cum una domo iam capi non possint, in alias
domos tamquam in colonias exeunt. Sequuntur conubia
et adfinitates, ex quibus etiam plures propinqui; quae
propagatio et suboles origo est rerum publicarum.
Sanguinis autem coniunctio et benivolentia devincit
55 homines *et* caritate; magnum est enim eadem habere
monumenta maiorum, eisdem uti sacris, sepulcra habere
communia. Sed omnium societatum nulla praestantior
est, nulla firmior, quam cum viri boni moribus similes
sunt familiaritate coniuncti; illud enim honestum, quod
saepe dicimus, etiam si in alio cernimus, [tamen] nos
movet atque illi, in quo id inesse videtur, amicos
56 facit. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit
facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse vi-
deatur, tamen iustitia et liberalitas id maxime efficit.
Nihil autem est amabilius nec copulatius quam morum
similitudo bonorum; in quibus enim eadem studia sunt,
eaedem voluntates, in iis fit ut aeque quisque altero
delectetur ac se ipso, efficiturque id, quod Pythagoras
vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam
illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro
et citro datis acceptis, quae et mutua et grata dum
sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate.
57 Sed cum omnia ratione animoque lustraris, omnium
societatum nulla est gravior, nulla carior quam ea,

quae cum re publica est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares, sed omnes omnium caritates patria una complexa est, pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum inmanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. Sed si contentio 58
quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii, principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus, proximi liberi totaque domus, quae spectat in nos solos neque aliud ullum potest habere perfugium, deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum communis etiam fortuna plerumque est. Quam ob rem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi, vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam obiurgationes in amicitiis vigent maxime, estque ea iucundissima amicitia, quam similitudo morum coniugavit.

Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum 18 59
erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum; suntque officia, quae aliis magis quam aliis debeantur; ut vicinum citius adiuveris in fructibus percipiendis quam aut fratrem aut familiarem, at, si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio [et consuetudo exercitatioque capienda], ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat, ex quo, quantum cuique debeatur, intellegas. Sed ut nec medici nec imperatores nec 60
oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quicquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt, sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi, sed rei magni-

tudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt in iure societatis humanae, quem ad modum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

61 Intellegendum autem est, cum proposita sint genera quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno elatoque humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

'Vós enim, iuvenes, ánimum geritis múliebrem, ílla' virgo 'viri'

et si quid eius modi:

Salmácida, spolia síne sudore et sánguine.

Contraque in laudibus, quae magno animo et fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quo modo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris, *hinc* noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles alii, maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

19
62 Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis et laboribus, si iustitia vacat pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est; non modo enim id virtutis non est, sed est potius inmanitatis omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus; nihil enim honestum esse potest,
63 quod iustitia vacat. Praeclarum igitur illud Platonis: 'Non', inquit, 'solum scientia, quae est remota ab iustitia, calliditas potius quam sapientia est appellanda, verum etiam animus paratus

ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi inpellitur, audaciae potius nomen habeat quam fortitudinis.' Itaque viros fortes et magnanimos eosdem bonos et simplices, veritatis amicos minimeque fallaces esse volumus; quae sunt ex media laude iustitiae. Sed illud odiosum est, quod 64
in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi, sic, ut quisque animi magnitudine maxume excellet, ita maxume vult princeps omnium vel potius solus esse. Difficile autem est, cum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxume propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se nec ullo publico ac legitimo iure patiantur, existuntque in re publica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maxumas consequantur et sint vi potius superiores quam iustitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarius; nullum enim est tempus, quod iustitia vacare debeat. Fortes igitur et magna- 65
nimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxume natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat principemque se esse mavult quam videri; etenim qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res iniustas inpellitur, ut quisque altissimo animo est, gloriae cupiditate; qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui laboribus susceptis periculisque aditis non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

Omnino fortis animus et magnus duabus rebus 20 66
maxime cernitur, quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cum persuasum est nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admi-

rari aut optare aut expetere oportere nullique neque
homini neque perturbationi animi nec fortunae sub-
cumbere. Altera est res, ut, cum ita sis affectus
animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem
et maxume utiles, sed [ut] vehementer arduas plenas-
que laborum et periculorum cum vitae, tum multa-
67 rum rerum, quae ad vitam pertinent. Harum rerum
duarum splendor omnis, amplitudo, addo etiam utili-
tatem, in posteriore est, causa autem et ratio efficiens
magnos viros in priore; in eo est enim illud, quod
excellentes animos et humana contemnentes facit. Id
autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod
honestum sit, bonum iudices et ab omni animi per-
turbatione liber sis. Nam et ea, quae eximia pleris-
que et praeclara videntur, parva ducere eaque ratione
stabili firmaque contemnere fortis animi magnique
ducendum est, et ea, quae videntur acerba, quae
multa et varia in hominum vita fortunaque versantur,
ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a
dignitate sapientis, robusti animi est magnaeque con-
68 stantiae. Non est autem consentaneum, qui metu
non frangatur, eum frangi cupiditate nec, qui invictum
se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quam ob
rem et haec vitanda et pecuniae fugienda cupiditas;
nihil enim est tam angusti animi tamque parvi quam
amare divitias, nihil honestius magnificentiusque quam
pecuniam contemnere, si non habeas, si habeas, ad
beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda etiam
est gloriae cupiditas, ut supra dixi; eripit enim liber-
tatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse
contentio. Nec vero imperia expetenda ac potius aut
non accipienda interdum aut deponenda non numquam.
69 Vacandum autem omni est animi perturbatione, cum
cupiditate et metu, tum etiam aegritudine et voluptate
nimia et iracundia, ut tranquillitas animi et securi-
tas adsit, quae affert cum constantiam, tum etiam
dignitatem. Multi autem et sunt et fuerunt, qui eam,

quam dico, tranquillitatem expetentes a negotiis publicis se removerint ad otiumque perfugerint; in his et nobilissimi philosophi longeque principes et quidam homines severi et graves nec populi nec principum mores ferre potuerunt, vixeruntque non nulli in agris delectati re sua familiari. His idem propositum 70
fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur, cuius proprium est sic vivere, ut velis. Quare cum hoc commune sit potentiae 21
cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis, alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant, alteri, si contenti sint et suo et parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda sententia est, sed et facilior et tutior et minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum, fructuosior autem hominum generi et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rem publicam et ad magnas res gerendas accommodaverunt. Quapropter et iis forsitan concedendum 71
sit rem publicam non capessentibus, qui excellenti ingenio doctrinae sese dediderunt, et iis, qui aut valetudinis inbecillitate aut aliqua graviore causa impediti a re publica recesserunt, cum eius administrandae potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto; quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare; sed videntur labores et molestias, tum offensionum et repulsarum quasi quandam ignominiam timere et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent, voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores, gloriam neglegant, franguntur infamia, atque ea quidem non satis constanter. Sed iis, qui habent a natura adiumenta rerum geren- 72
darum, abiecta omni cunctatione adipiscendi magistratus et gerenda res publica est; nec enim aliter aut

regi civitas aut declarari animi magnitudo potest.
Capessentibus autem rem publicam nihilo minus quam
philosophis, haud scio an magis etiam et magnifi-
centia et despicientia adhibenda est rerum humana-
rum, quam saepe dico, et tranquillitas animi atque
securitas, siquidem nec anxii futuri sunt et cum gra-
73 vitate constantiaque victuri. Quae faciliora sunt phi-
losophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae
fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent, et
quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non
possunt. Quocirca non sine causa maiores motus ani-
morum concitantur maioraque *studia* efficiendi rem
publicam gerentibus quam quietis, quo magis iis et
magnitudo est animi adhibenda et vacuitas ab ango-
ribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat,
ne id modo consideret, quam illa res honesta sit,
sed etiam ut habeat efficiendi facultatem; in quo ipso
considerandum est, ne aut temere desperet propter
ignaviam aut nimis confidat propter cupiditatem. In
omnibus autem negotiis, prius quam adgrediare, ad-
hibenda est praeparatio diligens.

22
74 Sed cum plerique arbitrentur res bellicas maiores
esse quam urbanas, minuenda est haec opinio. Multi
enim bella saepe quaesiverunt propter gloriae cupidi-
tatem, atque id in magnis animis ingeniisque plerum-
que contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem
apti et cupidi bellorum gerendorum; vere autem si
volumus iudicare, multae res extiterunt urbanae ma-
75 iores clarioresque quam bellicae. Quamvis enim The-
mistocles iure laudetur et sit eius nomen quam Solo-
nis inlustrius citeturque Salamis clarissimae testis
victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo
primum constituit Ariopagitas, non minus praeclarum
hoc quam illud iudicandum est; illud enim semel pro-
fuit, hoc semper proderit civitati; hoc consilio leges
Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur; et
Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areo-

pagum adiuverit, at ille vere *a* se adiutum Themistoclem; est enim bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de 76
Pausania Lysandroque dicere, quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemoniis *partum* putatur, tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt; quin etiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exercitus et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis M. Scaurus C. Mario neque, cum versaremur in re publica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur; parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi; nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excindenda Numantia rei publicae profuit quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit; quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione (attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est), sed tamen id ipsum est gestum consilio urbano sine exercitu. Illud autem optimum est, in 77
quod invadi solere ab inprobis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rem publicam gubernantibus nonne togae arma cesserunt? neque enim periculum in re publica fuit gravius umquam nec maius otium. Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? licet enim 78
mihi, M. fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas huius gloriae et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus hoc tribuit, ut diceret frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rem publicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam quam in his operae studiique ponendum est.

23 79 Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus et ita afficiendum est, ut oboedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione; in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati rei publicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta aut confecta bella sunt, non numquam etiam inlata, ut M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo
80 etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio quam decertandi fortitudo, sed cavendum, ne id bellandi magis fuga quam utilitatis ratione faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quaesita videatur.

Fortis vero animi et constantis est non perturbari in rebus asperis nec tumultuantem de gradu deici, ut dicitur, sed praesenti animo uti et con-
81 silio nec a ratione discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem, et quid agendum sit, cum quid evenerit, nec committere, ut aliquando dicendum sit: 'Non putaram'. Haec sunt opera magni animi et excelsi et prudentia consilioque fidentis; temere autem in acie versari et manu cum hoste confligere immane quiddam et beluarum simile est; sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est et mors servituti turpitudinique anteponenda.

24 82 De evertendis autem diripiendisque urbibus valde considerandum est ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque est magni viri, rebus agitatis punire sontes, multitudinem conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quem ad modum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant, sic

reperias multos, quibus periculosa et calida consilia quietis et cogitatis splendidiora et maiora videantur. Numquam omnino periculi fuga committendum est, 83
ut inbelles timidique videamur, sed fugiendum illud etiam, ne offeramus nos periculis sine causa, quo esse nihil potest stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est, subvenire autem tempestati quavis ratione sapientis, eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni quam addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim rei publicae. Itemque alii de vita, alii de gloria et benivolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula quam ad communia dimicareque paratius de honore et gloria quam de ceteris commodis.

Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, 84
sed etiam vitam profundere pro patria parati essent, iidem gloriae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne re publica quidem postulante; ut Callicratidas, qui cum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginusis removendam nec cum Atheniensibus dimicandum putabant; quibus ille respondit Lacedaemonios classe illa amissa aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris, illa pestifera, qua, cum Cleombrotus invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Noenum rumores ponebat ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audeant dicere.

25 85 Omnino qui rei publicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant, unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum, alterum, ut totum corpus rei publicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est; qui autem parti civium consulunt, partem neglegunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum.
86 Hinc apud Atheniensis magnae discordiae, in nostra re publica non solum seditiones, sed etiam pestifera bella civilia; quae gravis et fortis civis et in re publica dignus principatu fugiet atque oderit tradetque se totum rei publicae neque opes aut potentiam consectabitur totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat; nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat mortemque oppetat potius quam deserat illa,
87 quae dixi. Miserrima omnino est ambitio honorumque contentio, de qua praeclare apud eundem est Platonem, 'similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rem publicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret.' Idemque praecipit, ut 'eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant, non eos, qui suo iudicio tueri rem publicam velint', qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

88 Nec vero audiendi, qui graviter inimicis irascendum putabunt idque magnanimi et fortis viri esse

censebunt; nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis et in iuris aequabilitate exercenda etiam est facilitas et altitudo animi, quae dicitur, ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut inpudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur rei publicae causa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet neque ad eius, qui punitur aliquem aut verbis castigat, sed ad rei publicae utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne maior poena quam culpa sit, 89 et ne isdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo; numquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum, quae placet Peripateticis, et recte placet, modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est optandumque, ut ii, qui praesunt rei publicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem 26 90 nostram fluentibus superbiam magnopere, fastidium arrogantiamque fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas inmoderate ferre levitatis est, praeclaraque est aequabilitas in omni vita et idem semper vultus eademque frons, ut de Socrate itemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse; itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus; ut recte praecipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores simus, tanto nos geramus summissius. Panaetius quidem Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum ait dicere, 'ut equos propter crebras conten-

tiones proeliorum ferocitate exultantes domitoribus tradere soleant, ut iis facilioribus possint uti, sic homines secundis rebus ecfrenatos sibique praefidentes tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum inbecillitatem varietatem-
91 que fortunae.' Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum iisque maior etiam quam ante tribuenda auctoritas. Isdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus auris neve adulari nos sinamus, in quo falli facile est; tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur; ex quo nascuntur innumerabilia peccata, cum homines inflati opinionibus turpiter irridentur et in maximis
92 versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus. Illud autem sic est iudicandum, maximas geri res et maximi animi ab iis, qui res publicas regant, quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat; esse autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent aut conarentur magna quaedam seseque suarum rerum finibus continerent aut interiecti inter philosophos et eos, qui rem publicam administrarent, delectarentur re sua familiari non eam quidem omni ratione exaggerantes neque excludentes ab eius usu suos potiusque et amicis inpertientes et rei publicae, si quando usus esset. Quae primum bene parta sit nullo neque turpi quaestu neque odioso, deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia, tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat nec lubidini potius luxuriaeque quam liberalitati et beneficentiae pareat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter animoseque vivere atque etiam simpliciter, fideliter, † vere hominum amice.

27
93 Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua verecundia et quasi quidam ornatus vitae, temperantia et modestia omnisque sedatio perturbationum animi et rerum modus cernitur. Hoc loco

continetur id, quod dici Latine decorum potest; Graece
enim *πρέπον* dicitur. Huius vis ea est, ut ab honesto
non queat separari; nam et, quod decet, honestum est 94
et, quod honestum est, decet; qualis autem differentia
sit honesti et decori, facilius intellegi quam explanari
potest. Quicquid est enim, quod deceat, id tum apparet,
cum antegressa est honestas. Itaque non solum in
hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est,
sed etiam in tribus superioribus quid deceat apparet.
Nam et ratione uti atque oratione prudenter et agere,
quod agas, considerate omnique in re quid sit veri
videre et tueri decet, contraque falli, errare, labi, de-
cipi tam dedecet quam delirare et mente esse captum;
et iusta omnia decora sunt, iniusta contra, ut turpia,
sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim
viriliter animoque magno fit, id dignum viro et deco-
rum videtur, quod contra, id ut turpe, sic indecorum.
Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod 95
dico, decorum, et ita pertinet, ut non recondita qua-
dam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim
quiddam, idque intellegitur in omni virtute, quod de-
ceat; quod cogitatione magis a virtute potest quam
re separari. Ut venustas et pulchritudo corporis se-
cerni non potest a valetudine, sic hoc, de quo loqui-
mur, decorum totum illud quidem est cum virtute
confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. Est 96
autem eius discriptio duplex; nam et generale quod-
dam decorum intellegimus, quod in omni honestate
versatur, et aliud huic subiectum, quod pertinet ad
singulas partes honestatis. Atque illud superius sic
fere definiri solet: decorum id esse, quod consen-
taneum sit hominis excellentiae in eo, in quo natura
eius a reliquis animantibus differat. Quae autem pars
subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum
velint esse, quod ita naturae consentaneum sit, ut in
eo moderatio et temperantia appareat cum specie qua- 28
dam liberali. Haec ita intellegi possumus existimare 97

ex eo decoro, quod poëtae sequuntur; de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poëtas, quod deceat, dicimus, cum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur; ut, si Aeacus aut Minos diceret:

Óderint, dum métuant,

aut:

natís sepulchro ipse ést parens,

indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus; at Atreo dicente plausus excitantur; est enim digna persona oratio. Sed poëtae, quid quemque deceat, ex persona iudicabunt; nobis autem personam imposuit ipsa natura magna cum excellentia praestantiaque
98 animantium reliquarum. Quocirca poëtae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat et quid deceat, videbunt, nobis autem cum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint, cumque eadem natura doceat non neglegere, quem ad modum nos adversus homines geramus, efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum quam late fusum sit, appareat et hoc, quod spectatur in uno quoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt, sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet adprobationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia et mode-
99 ratione dictorum omnium atque factorum. Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines et optimi cuiusque et reliquorum. Nam neglegere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem, quod differat in hominum ratione habenda inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt non violare homines, verecundiae non offendere; in quo maxume vis perspicitur decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100 Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum

habet viam, quae deducit ad convenientiam conser-
vationemque naturae; quam si sequemur ducem, num-
quam aberrabimus sequemurque et id, quod acutum
et perspicax natura est, et id, quod ad hominum con-
sociationem accommodatum, et id, quod vehemens
atque forte. Sed maxuma vis decori in hac inest
parte, de qua disputamus; neque enim solum corporis,
qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis
animi motus probandi, qui item ad naturam accom-
modati sunt. Duplex est enim vis animorum atque 101
natura; una pars in appetitu posita est, quae est
ὁρμή Graece, quae hominem huc et illuc rapit, altera
in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum
fugiendumque sit. Ita fit, ut ratio praesit, adpetitus
obtemperet. Omnis autem actio vacare debet teme- 29
ritate et neglegentia nec vero agere quicquam, cuius
non possit causam probabilem reddere; haec est enim
fere discriptio officii. Efficiendum autem est, ut ad- 102
petitus rationi oboediant eamque neque praecurrant
nec propter pigritiam aut ignaviam deserant sintque
tranquilli atque omni animi perturbatione careant; ex
quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio.
Nam qui appetitus longius evagantur et tamquam
exultantes sive cupiendo sive fugiendo non satis a
ratione retinentur, ii sine dubio finem et modum trans-
eunt; relinquunt enim et abiciunt oboedientiam nec
rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae; a qui-
bus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora.
Licet ora ipsa cernere iratorum aut eorum, qui aut
lubidine aliqua aut metu commoti sunt aut volup-
tate nimia gestiunt; quorum omnium voltus, voces,
motus statusque mutantur. Ex quibus illud intel- 103
legitur, ut ad officii formam revertamur, appetitus
omnes contrahendos sedandosque esse excitandamque
animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere
ac fortuito, inconsiderate neglegenterque agamus. Ne-
que enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum

et iocum facti esse videamur, ad severitatem potius et ad quaedam studia graviora atque maiora. Ludo autem et ioco uti illo quidem licet, sed sicut somno et quietibus ceteris tum, cum gravibus seriisque rebus satis fecerimus. Ipsumque genus iocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestatis actionibus non sit aliena, sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat.
104 Duplex omnino est iocandi genus, unum inliberale, petulans, flagitiosum, obscenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt, multaque multorum facete dicta, ut ea, quae a sene Catone collecta sunt, quae vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur est distinctio ingenui et inliberalis ioci. Alter est, si tempore fit, ut si remisso animo, *gravissimo* homine dignus, alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

30
105. Sed pertinet ad omnem officii quaestionem semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedat; illae nihil sentiunt nisi voluptatem ad eamque feruntur omni impetu, hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirit aut agit videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine), sed si quis est paulo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis propter
106 verecundiam. Ex quo intellegitur corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque

contemni et reici oportere; sin sit quispiam, qui ali-
quid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse
eius fruendae modum. Itaque victus cultusque cor-
poris ad valetudinem referatur et ad vires, non ad
voluptatem. Atque etiam si considerare volumus, quae
sit in natura excellentia et dignitas, intellegemus, quam
sit turpe diffluere luxuria et delicate ac molliter vivere
quamque honestum parce, continenter, severe, sobrie.

Intellegendum etiam est duabus quasi nos a natura 107
indutos esse personis; quarum una communis est ex
eo, quod omnes participes sumus rationis praestantiae-
que eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne hone-
stum decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi
officii exquiritur, altera autem, quae proprie singulis
est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimili-
tudines sunt (alios videmus velocitate ad cursum, alios
viribus ad luctandum valere, itemque in formis aliis
dignitatem inesse, aliis venustatem), sic in animis
existunt maiores etiam varietates. Erat in L. Crasso, 108
in L. Philippo multus lepos, maior etiam magisque
de industria in C. Caesare L. filio; at isdem tempori-
bus in M. Scauro et in M. Druso adulescente singu-
laris severitas, in C. Laelio multa hilaritas, in eius
familiari Scipione ambitio maior, vita tristior. De
Graecis autem dulcem et facetum festivique sermonis
atque in omni oratione simulatorem, quem *εἴρωνα*
Graeci nominarunt, Socratem accepimus, contra Pytha-
goram et Periclem summam auctoritatem consecutos
sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem ex Poeno-
rum, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus, facile
celare, tacere, dissimulare, insidiari, praeripere hostium
consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Phe-
raeum Iasonem ceteris anteponunt; in primisque ver-
sutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior
eius vita esset et plus aliquanto rei publicae prod-
esset, furere se simulavit. Sunt his alii multum dis- 109
pares, simplices et aperti, qui nihil ex occulto, nihil

de insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici, itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur, ut Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus, contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lysandrum fuit; itemque in sermonibus alium [quemque], quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur; quod in Catulo, et in patre et in filio, itemque in Q. Mucio † Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica, contraque patrem eius, illum qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis [ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum,] ob eamque rem ipsam magnum et clarum fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum.

31
110 Admodum autem tenenda sunt sua cuique non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus, ea tamen conservata propriam nostram sequamur, ut, etiamsi sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostrae naturae regula metiamur; neque enim attinet naturae repugnare nec quicquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo quia nihil decet invita Minerva, ut aiunt, id est adversante et repugnante natura.
111 Omnino si quicquam est decorum, nihil est profecto magis quam aequabilitas *cum* universae vitae, tum singularum actionum, quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui innatus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes iure optimo rideamur, sic in actiones omnemque vitam nullam discre-
112 pantiam conferre debemus. Atque haec differentia

naturarum tantam habet vim, ut non numquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius [in eadem causa] non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita et mores fuerant faciliores, Catoni cum incredibilem tribuisset natura gravitatem eamque ipse perpetua constantia roboravisset semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriendum potius quam tyranni vultus aspiciendus fuit. Quam multa passus est Ulixes in 113
illo errore diuturno, cum et mulieribus, si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt, inserviret et in omni sermone omnibus adfabilem [et iucundum] esse se vellet! domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, veniret. At Aiax, quo animo traditur, milies oppetere mortem quam illa perpeti maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui, eaque moderari nec velle experiri, quam se aliena deceant; id enim maxume quemque decet, quod est cuiusque maxume suum. *Suum* quisque igitur noscat 114
ingenium acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat, ne scaenici plus quam nos videantur habere prudentiae. Illi enim non optumas, sed sibi accommodatissumas fabulas eligunt; qui voce freti sunt, Epigonos Medumque, qui gestu, Melanippam, Clytemestram, semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam, non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videbit in scaena, non videbit sapiens vir in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus; sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea si non decore, at quam minime indecore facere possimus; nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

32
115 Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui aut tempus inponit; quarta etiam, quam nobismet ipsi iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitas, honores, divitiae, opes eaque, quae sunt his contraria, in casu sita temporibus gubernantur; ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant, ipsarumque virtutum in alia
116 alius mavult excellere. Quorum vero patres aut maiores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere, ut Q. Mucius P. f. in iure civili, Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam, ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam; quod idem fecit Timotheus Cononis filius, qui cum belli laude non inferior fuisset quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut non nulli omissa imitatione maiorum suum quoddam institutum consequantur, maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt obscuris orti maioribus.
117 Haec igitur omnia, cum quaerimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus; in primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus et in quo genere vitae, quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adulescentia, cum est maxima inbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit; itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi,
118 quam potuit, quod optimum esset, iudicare. Nam quod Herculem Prodicus dicit, ut est apud Xenophontem, cum primum pubesceret, quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, exisse in solitudinem atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram

ingredi melius esset, hoc Herculi 'Iovis satu edito' potuit fortasse contingere, nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur; plerumque autem parentium praeceptis inbuti ad eorum consuetudinem moremque deducimur; alii multitudinis iudicio feruntur, quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant; non nulli tamen sive felicitate quadam sive bonitate naturae sine parentium disciplina rectam vitae secuti sunt viam.

Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui 33 119
aut excellenti ingenii magnitudine aut praeclara eruditione atque doctrina aut utraque re ornati spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent; in qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus, quae aguntur, ex eo, quo modo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat, exquirimus, tum in tota vita constituenda multo est ei rei cura maior adhibenda, ut constare in perpetuitate vitae possimus nobismet ipsis nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maxi- 120
mam vim natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis; multo enim et firmior est et constantior, ut fortuna non numquam tamquam ipsa mortalis cum inmortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat (id enim maxime decet), nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus; sin minus, sensim erit pedetemptimque facienda, ut amicitias, quae minus delectent et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim diluere quam repente praecidere.

121 Commutato autem genere vitae omni ratione curan-
dum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed
quoniam paulo ante dictum est imitandos esse maiores,
primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda,
deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possit
(ut superioris filius Africani, qui hunc Paulo natum
adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam
potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui); si
igitur non poterit sive causas defensitare sive populum
contionibus tenere sive bella gerere, illa tamen prae-
stare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam,
fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo
minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optuma autem
hereditas a patribus traditur liberis omnique patri-
monio praestantior gloria virtutis rerumque gestarum,
cui dedecori esse nefas [et vitium] iudicandum est.

34
122 Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus
tribuuntur aliaque sunt iuvenum, alia seniorum, aliquid
etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur
adulescentis maiores natu vereri exque iis deligere
optimos et probatissimos, quorum consilio atque aucto-
ritate nitatur; ineuntis enim aetatis inscitia senum
constituenda et regenda prudentia est. Maxume autem
haec aetas a libidinibus arcenda est exercendaque in
labore patientiaque et animi et corporis, ut eorum et
in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque
etiam cum relaxare animos et dare se iucunditati volent,
caveant intemperantiam, meminerint verecundiae, quod
erit facilius, si *ne* in eius modi quidem rebus maiores
123 natu nolent interesse. Senibus autem labores cor-
poris minuendi, exercitationes animi etiam augendae
videntur; danda vero opera, ut et amicos et iuven-
tutem et maxime rem publicam consilio et prudentia
quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis caven-
dum est senectuti, quam ne languori se desidiaeque
dedat; luxuria vero cum omni aetati turpis, tum sene-
ctuti foedissima est; sin autem etiam libidinum in-

temperantia accessit, duplex malum est, quod et ipsa
senectus dedecus concipit et facit adulescentium in-
pudentiorem intemperantiam. Ac ne illud quidem alie- 124
num est, de magistratuum, de privatorum[, de civium],
de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium
munus magistratus intellegere se gerere personam
civitatis debereque eius dignitatem et decus sustinere,
servare leges, iura discribere, ea fidei suae commissa
meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari
cum civibus iure vivere neque summissum et abiectum
neque se ecferentem, tum in re publica ea velle, quae
tranquilla et honesta sint; talem enim solemus et
sentire bonum civem et dicere. Peregrini autem atque 125
incolae officium est nihil praeter suum negotium agere,
nihil de alio anquirere minimeque esse in aliena re
publica curiosum. Ita fere officia reperientur, cum
quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis,
temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam
deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo
servare constantiam.

Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, 35 126
dictis, in corporis denique motu et statu cernitur idque
positum est in tribus rebus, formositate, ordine, or-
natu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed
satis erit intellegi, in his autem tribus continetur cura
etiam illa, ut probemur iis, quibuscum apud quosque
vivamus, his quoque de rebus pauca dicantur. Prin-
cipio corporis nostri magnam natura ipsa videtur
habuisse rationem, quae formam nostram reliquamque
figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in
promptu, quae partes autem corporis ad naturae ne-
cessitatem datae aspectum essent deformem habiturae
atque foedum, eas contexit atque abdidit. Hanc na- 127
turae tam diligentem fabricam imitata est hominum
verecundia. Quae enim natura occultavit, eadem omnes,
qui sana mente sunt, removent ab oculis ipsique ne-
cessitati dant operam ut quam occultissime pareant;

quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas
neque partes neque earum usus suis nominibus appel-
lant; quodque facere turpe non est, modo occulte, id
dicere obscenum est. Itaque nec actio rerum illarum
128 aperta petulantia vacat nec orationis obscenitas. Nec
vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici
paene Cynici, qui reprehendunt et inrident, quod ea,
quae turpia non sint, verbis flagitiosa ducamus, illa
autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis.
Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est, sed
dicitur non obscene; liberis dare operam re honestum
est, nomine obscenum; pluraque in eam sententiam ab
eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem
naturam sequamur et ab omni, quod abhorret ab
oculorum auriumque approbatione, fugiamus; status
incessus, sessio accubitio, vultus oculi manuum motus
129 teneat illud decorum. Quibus in rebus duo maxime
sunt fugienda, ne quid effeminatum aut molle et ne
quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus
oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint,
nobis dissoluta. Scaenicorum quidem mos tantam
habet vetere disciplina verecundiam, ut in scaenam
sine subligaculo prodeat nemo; verentur enim, ne, si
quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam ape-
riantur, aspiciantur non decore. Nostro quidem more
cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non
lavantur. Retinenda igitur est huius generis vere-
cundia, praesertim natura ipsa magistra et duce.

36
130 Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum
in altero venustas sit, in altero dignitas, venustatem
muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et
a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus, et
huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et
palaestrici motus sunt saepe odiosiores, et histrionum
non nulli gestus ineptiis non vacant, et in utroque
genere quae sunt recta et simplicia, laudantur. For-
mae autem dignitas coloris bonitate tuenda est, color

exercitationibus corporis. Adhibenda praeterea munditia est non odiosa neque exquisita nimis, tantum quae fugiat agrestem et inhumanam neglegentiam. Eadem ratio est habenda vestitus, in quo, sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est. Cavendum 131
autem est, ne aut tarditatibus utamur *in* ingressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur, aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates, quae cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant; quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. Motus 132
autem animorum duplices sunt, alteri cogitationis, alteri appetitus; cogitatio in vero exquirendo maxume versatur, appetitus inpellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optumas utamur, appetitum rationi oboedientem praebeamus.

Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex, 37
altera contentionis, altera sermonis, contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, contionum, senatus, sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur, sequatur etiam convivia. Contentionis praecepta rhetorum sunt, nulla sermonis, quamquam haud scio an possint haec quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri, huic autem qui studeant, sunt nulli, rhetorum turba referta omnia; quamquam, quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed cum orationis indicem 133
vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis, utrumque omnino a natura petundum est, verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum, quamquam erant litterati; sed et alii; hi autem optime

uti lingua Latina putabantur; sonus erat dulcis, lit-
terae neque expressae neque oppressae, ne aut obscu-
rum esset aut putidum, sine contentione vox nec
languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi nec
minus faceta, sed bene loquendi de Catulis opinio non
minor. Sale vero et facetiis Caesar, Catuli patris
frater, vicit omnes, ut in illo ipso forensi genere
dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In
omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re
134 quid deceat exquirimus. Sit ergo hic sermo, in quo
Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax,
insit in eo lepos; nec vero, tamquam in possessionem
suam venerit, excludat alios, sed cum reliquis in rebus,
tum in sermone communi vicissitudinem non iniquam
putet; ac videat in primis, quibus de rebus loquatur;
si seriis, severitatem adhibeat, si iocosis, leporem; in
primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet
inesse in moribus; quod maxume tum solet evenire,
cum studiose de absentibus detrahendi causa aut per
ridiculum aut severe maledice contumelioseque dicitur.
135 Habentur autem plerumque sermones aut de dome-
sticis negotiis aut de re publica aut de artium studiis
atque doctrina. Danda igitur opera est, ut, etiamsi
aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio,
sed utcumque aderunt; neque enim isdem de rebus
nec omni tempore nec similiter delectamur. Animad-
vertendum est etiam, quatenus sermo delectationem
habeat, et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi
modus.

38 136 Sed quo modo in omni vita rectissime praecipitur,
ut perturbationes fugiamus, id est motus animi nimios
rationi non optemperantes, sic eius modi motibus
sermo debet vacare, ne aut ira existat aut cupiditas
aliqua aut pigritia aut ignavia aut tale aliquid appa-
reat, maximeque curandum est, ut eos, quibuscum ser-
monem conferemus, et vereri et diligere videamur.
Obiurgationes etiam non numquam incidunt necessa-

riae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore et verborum gravitate acriore, id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut ad urendum et secandum, sic ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus nec umquam nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina; sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. Magnam autem partem clementi castigatione 137 licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut severitas adhibeatur et contumelia repellatur, atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius id causa, qui obiurgetur, esse susceptum. Rectum est autem etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiamsi nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam pellere. Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt neque iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est de se ipsum praedicare falsa praesertim et cum inrisione audientium imitari militem gloriosum.

39

Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem 138 certe, dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat esse, cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio et tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio et plenam dignitatis domum; quae cum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur; hanc Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit, hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam non repulsam solum rettulit, sed ignominiam etiam et calamitatem. Ornanda enim est dignitas domo, non ex domo 139 tota quaerenda, nec domo dominus, sed domino domus honestanda est, et, ut in ceteris habenda ratio non

sua solum, sed etiam aliorum, sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda cura est laxitatis; aliter ampla domus dedecori saepe domino fit, si est in ea solitudo, et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur:

o domus ántiqua, heu quam díspari
Domináre domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere.

140 Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas; quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique praesertim in hanc partem facta principum imitantur, ut L. Luculli, summi viri, virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati! quarum quidem certe est adhibendus modus ad mediocritatem*que* revocandus. Eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus.

141 In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda, primum ut appetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius, deinde ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus, ut neve maior neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet. Tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est appetitum optemperare rationi.

40
142 Deinceps de ordine rerum et de oportunitate temporum dicendum est. Haec autem scientia continentur ea, quam Graeci *εὐταξίαν* nominant, non hanc, quam interpretamur modestiam, quo in verbo modus inest, sed illa est *εὐταξία*, in qua intellegitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appel-

lemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia rerum earum, quae agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. Ita videtur eadem vis ordinis et collocationis fore; nam et ordinem sic definiunt: compositionem rerum aptis et accommodatis locis; locum autem actionis oportunitatem temporis esse dicunt; tempus autem actionis oportunum Graece *εὐκαιρία*, Latine appellatur occasio. Sic fit, ut modestia haec, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit oportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest 143
eadem esse prudentiae definitio, de qua principio diximus; hoc autem loco de moderatione et temperantia et harum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt; quae autem harum virtutum, de quibus iam diu loquimur, quae pertinent ad verecundiam et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quem 144
ad modum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia; turpe enim valdeque vitiosum in re severa convivio digna aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in praetura Sophoclem poëtam iique de communi officio convenissent et casu formosus puer praeteriret dixissetque Sophocles: 'O puerum pulchrum, Pericle!' 'At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.' Atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis. Ut, si qui, cum causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur, at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur inscitia temporis. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, 145
ut si qui in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparet nec magnopere admonitio-

nem et praecepta desiderat; quae autem parva videntur esse delicta neque a multis intellegi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus aut tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet, sic videndum est in vita ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo maior et
41 146 melior actionum quam sonorum concentus est. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt, sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores[que] vitiorum, magna saepe intellegemus ex parvis. Ex oculorum optutu, superciliorum aut remissione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex summissione, ex ceteris similibus facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quidque eorum sit, ex aliis iudicare, ut, si quid dedeceat in illis, vitemus ipsi; fit enim nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaque facillume corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur emendandi causa
147 magistri. Nec vero alienum est ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines vel etiam usu peritos et, quid iis de quoque officii genere placeat, exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat atque etiam de qua causa quisque sentiat. Ut enim pictores et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poëtae suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur, iique et secum et ab aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt, sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda et mutanda
148 et corrigenda sunt. Quae vero more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est praecipiendum; illa enim ipsa praecepta sunt, nec quemquam hoc errore

duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi arbitretur licere; magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est eicienda; est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis 149
atque magnis est, bene de re publica sentientes ac bene meritos aut merentes sic ut aliquo honore aut imperio affectos observare et colere debemus, tribuere etiam multum senectuti, cedere iis, qui magistratum habebunt, habere dilectum civis et peregrini in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit. Ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus.

Iam de artificiis et quaestibus, qui liberales ha- 42 150
bendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut faeneratorum. Inliberales autem et sordidi quaestus mercennariorum omnium, quorum operae, non quorum artes emuntur; est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant; nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur; nec vero est quicquam turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur; nec enim quicquam ingenuum habere potest officina. Minimeque artes eae probandae, quae ministrae sunt voluptatum:

Cetárii, lanií, coqui, fartóres, piscatóres,

ut ait Terentius; adde huc, si placet, unguentarios, saltatores totumque ludum talarium. Quibus autem 151
artibus aut prudentia maior inest aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, eae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est; sin magna et copiosa, multa

4*

undique apportans multisque sine vanitate inpertiens, non est admodum vituperanda, atque etiam, si satiata quaestu vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu se in agros possessionesque contulit, videtur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid adquiritur, nihil est agri cultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius; de qua quoniam in Catone maiore satis multa diximus, illim assumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

43
152 Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quem ad modum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio et comparatio, de duobus honestis utrum honestius, qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam cum omnis honestas manet a partibus quattuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis, haec in deligendo officio saepe inter se comparentur ne-
153 cesse est. Placet igitur aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur, idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut omnium rerum affluentibus copiis [quamvis] omnia, quae cognitione digna sint, summo otio secum ipse consideret et contempletur, tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum illa sapientia, quam σοφίαν Graeci vocant, — prudentiam enim, quam Graeci φρόνησιν dicunt, aliam quandam intellegimus, quae est rerum expetendarum fugiendarumque scientia; illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum et humanarum scientia, in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos; ea si maxima est, ut est certe, necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae manca quodam modo atque inchoata

sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio
in hominum commodis tuendis maxime cernitur; per-
tinet igitur ad societatem generis humani; ergo haec
cognitioni anteponenda est. Atque id optimus quis- 154
que re ipsa ostendit et iudicat. Quis enim est tam
cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura,
ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignis-
simas subito sit allatum periculum discrimenque patriae,
cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relin-
quat atque abiciat, etiamsi dinumerare se stellas aut
metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque
hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit.
Quibus rebus intellegitur studiis officiisque scientiae 155
praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad
hominum utilitatem, qua nihil homini esse debet anti-
quius. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in 44
rerum cognitione versata est, tamen ab augendis homi-
num utilitatibus et commodis non recesserunt; nam
et erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque
rebus suis publicis essent, ut Thebanum Epaminon-
dam Lysis Pythagoreus, Syracosium Dionem Plato
multique multos, nosque ipsi, quicquid ad rem publi-
cam attulimus, si modo aliquid attulimus, a doctori-
bus atque doctrina instructi ad eam et ornati acces-
simus. Neque solum vivi atque praesentes studiosos 156
discendi erudiunt atque docent, sed hoc idem etiam
post mortem monumentis litterarum assequuntur. Nec
enim locus ullus est praetermissus ab iis, qui ad leges,
qui ad mores, qui ad disciplinam rei publicae per-
tineret, ut otium suum ad nostrum negotium contulisse
videantur. Ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae
dediti ad hominum utilitatem suam prudentiam intel-
legentiamque potissimum conferunt; ob eamque etiam
causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est
quam vel acutissime sine eloquentia cogitare, quod
cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur
eos, quibuscum communitate iuncti sumus. Atque ut 157

apium examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed, cum congregabilia natura sint, fingunt favos, sic homines, ac multo etiam magis natura congregati adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque, nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et ieiuna videatur, itemque magnitudo animi remota communitate coniunctioneque humana feritas sit quaedam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio homi-
158 num atque communitas. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem; quodsi omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio negotiis omnibus omissis totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita; nam et solitudinem fugeret et socium studii quaereret, tum docere tum discere vellet, tum audire tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi
45 officio, quod cognitione et scientia continetur.

159 Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi modestiaeque semper anteponenda. Non placet; sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita taetra quaedam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet rei publicae causa, ne res publica quidem pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit rei publicae quicquam
160 illorum facere sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere,

quod teneatur hominum societate. [Etenim cogni-
tionem prudentiamque sequetur considerata actio; ita
fit, ut agere considerate pluris sit quam cogitare pru-
denter.] Atque haec quidem hactenus. Patefactus
enim locus est ipse, ut non difficile sit in exquirendo
officio, quid cuique sit praeponendum, videre. In ipsa
autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus,
quid cuique praestet, intellegi possit, ut prima dis
inmortalibus, secunda patriae, tertia parentibus, dein-
ceps gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus 161
breviter disputatis intellegi potest non solum id ho-
mines solere dubitare, honestumne an turpe sit, sed
etiam duobus propositis honestis utrum honestius sit.
Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus.
Sed iam ad reliqua pergamus.

M. TULLI CICERONIS
DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Proposito argumento, de quo hoc libro ex partitione ea, quam in priore libro fecerat, disputaturus sit, primum prooemium facit M. Tullius explicando de suis philosophiae studiis et scriptionibus ac de ratione philosophandi Academica, ut de una quaque causa in utramque partem disputetur (cap. 1, 2). Tum argumentum tractat id, de quo hoc libro potissimum sibi dicendum esse ait, ac primum quidem de utili exponit (cap. 3—24 § 9—87), et explicata quidem universa utilis natura, quam negat ab honestate esse seiunctam, (cap. 3 § 9, 10) hoc adseverat, nihil aut utilius aut nocentius esse hominibus in eis rebus, quae utiles sint, quam homines ipsos (cap. 3—5 § 11—16), quam ob rem conciliandos animos hominum et ad usus nostros adiungendos esse dicit, quod sit munus virtutis exclusa etiam vi fortunae (cap. 5, 6 § 17—20). Tum causas, quam ob rem homines hominibus inserviant, enumerat et pertractat, benivolentiam, admirationem, commoda accepta aut accipienda (cap 6 § 20—22), dein separatim dicit de benivolentia et contrario eius metu (cap. 7, 8 § 23—30), tum de gloria (cap. 9—14 § 31—51), tum de beneficentia et liberalitate (cap. 15—24 § 52—85), denique de aliarum rerum utilitate (cap. 24 § 86, 87), postremo utilitatum comparationem instituit (cap. 25).

1
1 Quem ad modum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officio-

rum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias [; in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile, tum ex utilibus quid utilius aut quid maxime utile]. De quibus dicere adgrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixero. Quamquam enim libri nostri complures non modo 2
ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt, tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem, quam diu res publica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnis meas curas cogitationesque in eam conferebam; cum autem dominatu unius omnia tenerentur neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae rei publicae, summos viros, amisissem, nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem, nec rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam res 3
publica stetisset, quo coeperat, statu nec in homines non tam commutandarum quam evertendarum rerum cupidos incidisset! Primum enim, ut stante re publica facere solebamus, in agendo plus quam in scribendo operae poneremus, deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Cum autem res publica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt forenses et senatoriae. Nihil agere autem cum animus non posset, in his 4
studiis ab initio versatus aetatis existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam rettulissem. Cui cum multum adulescens discendi causa temporis tribuissem, posteaquam honoribus inservire coepi meque totum rei publicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et rei publicae temporibus; id autem omne consumebatur in legendo, scribendi otium non erat. Maximis 2 5

igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec erant satis nota nostris et erant cognitione dignissima. Quid enim est, per deos, optabilius sapientia, quid praestantius, quid homini melius, quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur, nec quicquam aliud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae. Sapientia autem est, ut a veteribus philosophis definitum est, rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus eae res continentur, scientia; cuius studium qui vituperat, haud sane intellego, quidnam sit, quod laudandum putet.
6 Nam sive oblectatio quaeritur animi requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur, aut haec ars est aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maxumarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maxumis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent, quod alio quodam libro fecimus; hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati rei publicae muneribus ad hoc nos studium potissimum
7 contulissemus. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore nec habeat umquam, quid sequatur. Quae enim esset ista mens vel quae vita potius non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia

incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes alia pro-
babilia, contra alia dicimus. Quid est igitur, quod 8
me impediat ea, quae probabilia mihi videantur, sequi,
quae contra, inprobare atque adfirmandi arrogantiam
vitantem fugere temeritatem, quae a sapientia dis-
sidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a
nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non posset,
nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio.
Sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis,
ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quam-
quam in antiquissima nobilissimaque philosophia Cra-
tippo auctore versaris iis simillimo, qui ista praeclara
pepererunt, tamen haec nostra finituma vestris ignota
esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

Quinque igitur rationibus propositis officii perse- 3 9
quendi, quarum duae ad decus honestatemque pertine-
rent, duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates,
quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi,
pugnare inter se viderentur, honestatis pars confecta
est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc
autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile
appellatur. In quo verbo lapsa consuetudo deflexit
de via sensimque eo deducta est, ut honestatem ab
utilitate secernens constitueret esse honestum aliquid,
quod utile non esset, et utile, quod non honestum,
qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit afferri.
Summa quidem auctoritate philosophi severe sane at- 10
que honeste haec tria genera confusa cogitatione distin-
guunt. [Quicquid enim iustum sit, id etiam utile esse
censent, itemque quod honestum, idem iustum; ex quo
efficitur, ut, quicquid honestum sit, idem sit utile.]
Quod qui parum perspiciunt, ii saepe versutos homines
et callidos admirantes malitiam sapientiam iudicant.
Quorum error eripiendus est opinioque omnis ad eam
spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis,
non fraude et malitia se intellegant ea, quae velint,
consequi posse. Quae ergo ad vitam hominum tuen- 11

dam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia generis eiusdem, partim animalia, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia; expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, [apes,] quarum opere efficitur aliquid ad usum hominum atque vitam; ratione autem utentium duo genera ponunt, deorum unum, alterum hominum. Deos placatos pietas efficiet et sanctitas, proxime autem et secundum deos homines hominibus
12 maxume utiles esse possunt. Earumque item rerum, quae noceant et obsint, eadem diviso est. Sed quia deos nocere non putant, iis exceptis homines hominibus obesse plurimum arbitrantur. Ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta; quae nec haberemus, nisi manus et ars accessisset, nec iis sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio neque navigatio neque agri cultura neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum opera ulla esse
13 potuisset. Iam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides ex terra exciderentur ad usum nostrum necessarii, nec 'ferrum, aes, aurum, argentum' effoderetur 'penitus
4 abditum' sine hominum labore et manu. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent aut postea subvenire, si aut vi tempestatis aut terrae motu aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere
14 didicisset? Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum inrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opere habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus quaeque utilitates ex rebus

iis, quae sint inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum habere possemus, homines certe fuerunt, nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex iis capere possemus; ab eisdemque et, quae nocent, interficiuntur et, quae usui possunt esse, capiuntur. Quid enu- 15
merem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Qui enim aegris subveniretur, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari nec frequentari; ex quo leges moresque constituti, tum iuris aequa discriptio certaque vivendi disciplina; quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est effectumque, ut esset vita munitior, atque ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et commodandis nulla re egeremus.

Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis 5 16
est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem bello nec principem domi magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi, qui collectis ceteris causis eluvionis, pestilentiae, vastitatis, belua-

rum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta, deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

17 Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint, proprium hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum et ad usus suos adiungere. Itaque, quae in rebus inanimis quaeque in usu et tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis, hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata [virorum praestantium] sapientia et virtute excitantur.
18 Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur, quarum una est in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cuiusque rei causa sit, alterum cohibere motus animi turbatos, quos Graeci πάθη nominant, appetitionesque, quas illi ὁρμάς, oboedientes efficere rationi, tertium iis, quibuscum congregemur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque habeamus, per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sint, tantaque poena ad-
6 19 ficiamus, quantam aequitas humanitasque patitur. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post, sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? Nam et, cum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos et, cum reflavit, affligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia, deinde a bestiis ictus,

morsus, impetus; haec ergo, ut dixi, rariora. At 20
vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum, clades imperatorum, ut nuper summi et singularis viri, invidiae praeterea multitudinis atque ob eas bene meritorum saepe civium expulsiones, calamitates, fugae, rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. Quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortasse etiam brevior videbitur.

Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad 21
eum augendum atque honestandum, aut benivolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt, aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant, aut cui fidem habent et bene rebus suis consulere arbitrantur, aut cuius opes metuunt, aut contra, a quibus aliquid exspectant, ut cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt, aut postremo pretio ac mercede ducuntur, quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur; male enim se res habet, cum, 22
quod virtute effici debet, id temptatur pecunia. Sed quoniam non numquam hoc subsidium necessarium est, quem ad modum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subiciunt se homines imperio alterius et potestati de causis pluribus. Ducuntur enim aut benivolentia aut beneficiorum magnitudine aut dignitatis praestantia aut spe sibi id utile futurum aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissisque capti aut postremo, ut saepe in nostra re publica videmus, mercede conducti. Omnium autem 7 23
rerum nec aptius est quicquam ad opes tuendas ac

tenendas quam diligi nec alienius quam timeri. Praeclare enim Ennius:

Quém metuunt, odérunt; quem quisque ódit,
periisse éxpetit.

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas ac paret cum maxume mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem, sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam talem interitum effugit; malus enim est custos diuturnitatis metus contraque benivolentia fide-

24 lis vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coërcent, sit sane adhibenda saevitia, ut eris in famulos, si aliter teneri non possunt; qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, iis nihil potest esse dementius. Quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis quam retentae. Quod igitur latissume patet neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quae volemus, et privatis in rebus et in re publica consequemur. Etenim qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est.

25 Quid enim censemus superiorem illum Dionysium quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens tonsorios candente carbone sibi adurebat capillum? quid Alexandrum Pheraeum quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, conpunctum notis Thraeciis, destricto gladio iubebat anteire praemittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres et, ne quod in vestimentis

telum occultaretur, exquirerent. O miserum, qui fide-
liorem et barbarum et stigmatiam putaret quam con-
iugem! Nec eum fefellit; ab ea est enim ipsa propter
pelicatus suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis
imperii tanta est, quae premente metu possit esse
diuturna. Testis est Phalaris, cuius est praeter cete- 26
ros nobilitata crudelitas, qui non ex insidiis interiit,
ut is, quem modo dixi, Alexander, non a paucis, ut
hic noster, sed in quem universa Agrigentinorum mul-
titudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne De-
metrium reliquerunt universique se ad Pyrrhum con-
tulerunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes
nonne repente omnes fere socii deseruerunt spectatores-
que se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis?
Externa libentius in tali re quam domestica recordor. 8
Verum tamen, quam diu imperium populi Romani
beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis
aut de imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut
mites aut necessarii, regum, populorum, nationum
portus erat et refugium senatus, nostri autem magi- 27
stratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem
capere studebant, si provincias, si socios aequitate et
fide defendissent; itaque illud patrocinium orbis terrae (27)
verius quam imperium poterat nominari. Sensim hanc
consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus,
post vero Sullae victoriam penitus amisimus; desitum
est enim videri quicquam in socios iniquum, cum ex-
stitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta
est honestam causam non honesta victoria; est enim
ausus dicere, hasta posita cum bona in foro venderet
et bonorum virorum et locupletium et certe civium,
'praedam se suam vendere'. Secutus est, qui in
causa impia, victoria etiam foediore non singulorum
civium bona publicaret, sed universas provincias re-
gionesque uno calamitatis iure comprehenderet. Ita- 28
que vexatis ac perditis exteris nationibus ad exemplum
amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus

et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quicquam sol vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum inpunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia; a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos
29 inprobos venit hereditas. Nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt; quam P. Sulla cum vibrasset dictatore propinquo suo, idem sexto tricensimo anno post a sceleratiore hasta non recessit; alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intellegi talibus praemiis propositis numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo urbis stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes, rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum), dum metui quam cari esse et diligi malumus. Quae si populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod cum perspicuum sit, benivolentiae vim esse magnam, metus inbecillam, sequitur, ut disseramus, quibus rebus facillime possimus eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide
30 caritatem. Sed ea non pariter omnes egemus; nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit an satis sit a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxume necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum et nostra mirantium; haec enim una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocris viros, aeque utrisque est propemodum comparanda.
31 Honore et gloria et benivolentia civium fortasse non aeque omnes egent, sed tamen, si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum cum ad cetera, tum ad amicitias comparandas.

Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscri- 9
bitur Laelius; nunc dicamus de gloria, quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri, sed attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum. Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi, 32
benivolentiae praecepta videamus; quae quidem capitur beneficiis maxime, secundo autem loco voluntate benefica benivolentia movetur, etiamsi res forte non suppetit; vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet animosque omnium natura et specie sua commovet maximeque quasi perlucet ex iis, quas commemoravi, virtutibus, idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem causae diligendi gravissimae; possunt enim praeterea non nullae esse leviores. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici 33
potest, si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intellegere quam nos arbitramur quosque et futura prospicere credimus et, cum res agatur in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse; hanc enim utilem homines existimant veramque prudentiam. Iustis autem [et fidis] hominibus, id est bonis viris, ita fides habetur, ut nulla sit in iis fraudis iniuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi

34 arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet, quippe cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valet ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior, hoc invisior et suspectior est detracta opinione probitatis. Quam ob rem intellegentiae iustitia coniuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium; iustitia sine prudentia multum poterit, sine iustitia nihil valebit prudentia.

10 35 Sed ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philosophos constet a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse, alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas, alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quam ob rem, ut volgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios viros bonos, alios prudentes esse dicamus; popularibus enim verbis est agendum et usitatis, cum loquimur de opinione populari, idque eodem modo
36 fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex iis tribus, quae ad gloriam pertinerent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab iis digni iudicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter opinionem suam animadverterunt, separatim autem, in singulis si perspiciunt necopinata quaedam bona. Itaque eos viros suspiciunt maxumisque ecferunt laudibus, in quibus existumant se excellentes quasdam et singulares perspicere virtutes, despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existumant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant et ad faciendam iniuriam instructos, eos haud contemnunt quidem, sed de iis male existumant. Quam ob rem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui 'nec sibi nec alteri', ut dicitur, in qui-

bus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. Ad- 37
miratione autem adficiuntur ii, qui anteire ceteris vir-
tute putantur et cum omni carere dedecore, tum vero
iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere.
Nam et voluptates, blandissumae dominae, maioris
partis animos a virtute detorquent et, dolorum cum
admoventur faces, praeter modum plerique exterren-
tur; vita mors, divitiae paupertas omnes homines ve-
hementissime permovent. Quae qui in utramque par-
tem excelso animo magnoque despiciunt, cumque ali-
qua iis ampla et honesta res obiecta est, totos ad se
convertit et rapit, tum quis non admiretur splendo-
rem pulchritudinemque virtutis? Ergo et haec animi 11 38
despicientia admirabilitatem magnam facit et maxume
iustitia, ex qua una virtute viri boni appellantur, mi-
rifica quaedam multitudini videtur, nec iniuria; nemo
enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem,
qui exilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quae
sunt his contraria, aequitati anteponit. Maximeque
admirantur eum, qui pecunia non movetur; quod in
quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbi-
trantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad glo-
riam, omnia iustitia conficit, et benivolentiam, quod
prodesse vult plurimis, et ob eandem causam fidem
et admirationem, quod eas res spernit et neglegit, ad
quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac mea quidem sententia omnis ratio atque in- 39
stitutio vitae adiumenta hominum desiderat, in pri-
misque ut habeat, quibuscum possit familiares con-
ferre sermones; quod est difficile, nisi speciem prae
te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini at-
que in agro vitam agenti opinio iustitiae necessaria
est, eoque etiam magis, quod, eam si non habebunt,
[iniusti habebuntur,] nullis praesidiis saepti multis af-
ficientur iniuriis. Atque iis etiam, qui vendunt emunt, 40
conducunt locant contrahendisque negotiis implican-
tur, iustitia ad rem gerendam necessaria est, cuius

tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum, ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis aut relinquatur; quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardulis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit et multo maiores Viriathus Lusitanus; cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is qui Sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia et in constituta re publica fore puta-
12 41 mus? Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud maiores nostros iustitiae fruendae causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute praestantem; qui cum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum
42 fuit causa, quae regum. Ius enim semper est quaesitum aequabile; neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, erant eo contenti; cum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero, ut idem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines iis auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iu-

stitia est cum ipsa per sese (nam aliter iustitia non esset), tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, verum etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales, sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est. Quamquam 43 praeclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quodsi qui simulatione et inani ostentatione et ficto non modo sermone, sed etiam voltu stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit atque etiam propagatur, ficta omnia celeriter tamquam flosculi decidunt, nec simulatum potest quicquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem, sed brevitatis causa familia contenti erimus una. Ti. enim Gracchus P. f. tam diu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit; at eius filii nec vivi probabantur bonis et mortui numerum optinent iure caesorum. Qui igitur adipisci 13 veram gloriam volet, iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent, dictum est in libro superiore.

Sed ut facillime, quales simus, tales esse videa- (13) 44 mur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et nominis aut a patre acceptam, quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse, aut aliquo casu atque fortuna, in hunc oculi omnium coniciuntur atque in eum, quid agat, quem ad modum vivat, inquiritur et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse nec factum. Quo- 45 rum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur, ii, simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare et ad ea rectis studiis debent contendere; quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ac-

tati, verum etiam favetur. Prima igitur est adulescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest, in qua multi apud maiores nostros exstiterunt; semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello cum te Pompeius alae [alteri] praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequebare equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum re publica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto; quam ob
46 rem pergamus ad ea, quae restant. Ut igitur in reliquis rebus multo maiora opera sunt animi quam corporis, sic eae res, quas ingenio ac ratione persequimur, gratiores sunt quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia cum pietate in parentes, in suos benivolentia. Facillume autem et in optimam partem cognoscuntur adulescentes, qui se ad claros et sapientes viros bene consulentes rei publicae contulerunt; quibuscum si frequentes sunt, opinionem adferunt populo eorum fore se similes, quos
47 sibi ipsi delegerint ad imitandum. P. Rutili adulescentiam ad opinionem et innocentiae et iuris scientiae P. Muci commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, cum esset admodum adulescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maxumam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa, et, qua aetate qui exercentur, laude adfici solent, ut de Demosthene accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit id se in foro optume iam facere, quod etiam tum poterat domi
14 48 cum laude meditari. Sed cum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio, non est id quidem dubium, quin contentio orationis maiorem vim habeat ad gloriam (ea est enim, quam eloquentiam dicimus); sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos comitas adfabilitasque

sermonis. Exstant epistulae et Philippi ad Alexandrum et Antipatri ad Cassandrum et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus); quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benivolentiam alliciant militesque blande appellando [sermone] deliniant. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat [gloriam]; magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intellegere etiam et sapere plus quam ceteros arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestia gravitas, nihil admirabilius fieri potest, eoque magis, si ea sunt in adulescente. Sed cum sint plura 49
causarum genera, quae eloquentiam desiderent, multique in nostra re publica adulescentes et apud iudices et apud populum et apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima est admiratio in iudiciis; quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et ex defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paulo ante de Crasso; idem fecit adulescens M. Antonius. Etiam P. Sulpici eloquentiam accusatio inlustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. Sed hoc quidem non 50
est saepe faciendum nec umquam nisi aut rei publicae causa, ut ii, quos ante dixi, aut ulciscendi, ut duo Luculli, aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis in Albucio Iulius. In accusando etiam M'. Aquilio L. Fufi cognita industria est. Semel igitur aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, rei publicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius non est reprehendendum; modus tamen adsit. Duri enim hominis vel potius vix hominis videtur periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto summo genere nato, illius filio, qui

51 iuris civilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas; id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum quam eloquentiam a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere; vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est semper in causis verum sequi, patroni non numquam veri simile, etiamsi minus sit verum, defendere; quod scribere, praesertim cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum, Panaetio. Maxume autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urguerique videatur, ut nos et saepe alias et adulescentes contra L. Sullae dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus, quae, ut scis, exstat oratio.

15 52 Sed expositis adulescentium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac de liberalitate dicendum est; cuius est ratio duplex; nam aut opera benigne fit indigentibus aut pecunia. Facilior est haec posterior, locupleti praesertim, sed illa lautior ac splendidior et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur, largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur; qua quo in plures usus sis, eo minus in
53 multos uti possis. At qui opera, id est virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt, dein consuetudine beneficentiae paratiores erunt et tamquam exercitatiores ad bene de

multis promerendum. Praeclare in epistula quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benivolentiam Macedonum consectetur: 'Q u a e t e, m a l u m!' inquit, 'r a t i o i n i s t a m s p e m i n d u x i t, u t e o s t i b i f i d e l e s p u t a r e s f o r e, q u o s p e c u n i a c o r r u p i s s e s? A n t u i d a g i s, u t M a c e d o n e s n o n t e r e g e m s u u m, s e d m i n i s t r u m e t p r a e b i t o r e m s p e r e n t f o r e?' Bene 'ministrum et praebitorem', quia sordidum regi, melius etiam, quod largitionem 'corruptelam' dixit esse; fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. Hoc 54 ille filio, sed praeceptum putemus omnibus. Quam ob rem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constet ex opera et industria, et honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus; non numquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari inpertiendum, sed diligenter atque moderate; multi enim patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid autem est stultius quam, quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae; cum enim dando egere coeperunt, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, cum benivolentiae comparandae causa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quam ob rem nec ita claudenda res 55 est familiaris, ut eam benignitas aperire non possit, nec ita reseranda, ut pateat omnibus; modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus, id quod a nostris hominibus saepissime usurpatum iam in proverbii consuetudinem venit, 'l a r g i t i o n e m f u n d u m n o n h a b e r e'; etenim quis potest modus esse, cum et idem, qui consuerunt, et idem illud alii desiderent? Omnino duo sunt genera largorum, 16 quorum alteri prodigi, alteri liberales, prodigi, qui epulis et viscerationibus et gladiatorum muneri-

bus, ludorum venationumque apparatu pecunias pro-
fundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem
56 aut nullam omnino sint relicturi, liberales autem, qui
suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt
aut aes alienum suscipiunt amicorum aut in filiarum
collocatione adiuvant aut opitulantur in re vel quae-
(56) renda vel augenda. Itaque miror, quid in mentem
venerit Theophrasto in eo libro, quem de divitiis
scripsit; in quo multa praeclare, illud absurde: est
enim multus in laudanda magnificentia et apparatione
popularium munerum taliumque sumptuum facultatem
fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus
liberalitatis, cuius pauca exempla posui, multo et
maior videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius
et verius nos reprehendit! qui has pecuniarum effusio-
nes non admiremur, quae fiunt ad multitudinem de-
liniendam. Ait enim, 'qui ab hoste obsidentur,
si emere aquae sextarium cogerentur mina,
hoc primo incredibile nobis videri, omnesque
mirari, sed cum attenderint, veniam necessi-
tati dare, in his inmanibus iacturis infinitis-
que sumptibus nihil nos magnopere mirari,
cum praesertim neque necessitati subveniatur
nec dignitas augeatur ipsaque illa delectatio
multitudinis ad breve exiguumque tempus
capiatur, eaque a levissumo quoque, in quo ta-
men ipso una cum satietate memoria quoque
57 moriatur voluptatis.' Bene etiam colligit 'haec
pueris et mulierculis et servis et servorum
simillimis liberis esse grata, gravi vero ho-
mini et ea, quae fiunt, iudicio certo ponde-
ranti probari posse nullo modo.' Quamquam
intellego in nostra civitate inveterasse iam bonis
temporibus, ut splendor aedilitatum ab optimis viris
postuletur. Itaque et P. Crassus cum cognomine di-
ves, tum copiis functus est aedilicio maximo munere,
et paulo post L. Crassus cum omnium hominum mo-

deratissimo Q. Mucio magnificentissima aedilitate functus est, deinde C. Claudius App. f., multi post, Luculli, Hortensius, Silanus; omnes autem P. Lentulus me consule vicit superiores; hunc est Scaurus imitatus; magnificentissima vero nostri Pompei munera secundo consulatu; in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. Vitanda tamen suspicio est avaritiae. 17 58
Mamerco, homini divitissimo, praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, at tamen adprobantibus faciundum est, modo pro facultatibus, nos ipsi ut fecimus, et, si quando aliqua res maior atque utilior populari largitione adquiritur, ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod in caritate asse modium populo dedit; magna enim se et inveterata invidia nec turpi iactura, quando erat aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, qui gladiatoribus emptis rei publicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodi conatus furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est aut utile. In 59
his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. f., magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio. Nobis quoque licet in hoc quodam modo gloriari; nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit. At- 60
que etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus omniaque, quae ad usum rei publicae pertinent. Quamquam, quod praesens tamquam in manum datur, iucundius est; tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo propter Pompeium, sed doctis-

simi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus, et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris, quos de re publica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria, et tum ipsum et ad facultates accommodanda et mediocritate moderanda est.

18
61 In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis adfecti esse debemus. Alia causa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui res meliores quaerit nullis
62 suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari volent, non ne adfligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus, sed in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Bene fácta male locáta male facta árbitror.

63 Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota gratissima est liberalitas, eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos adficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim inmemorem beneficii oderunt eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam rei publicae est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem volgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni

munerum longe antepono; haec est gravium hominum atque magnorum, illa quasi adsentatorum populi multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Con- 64
veniet autem cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum in omnique re contrahenda, vendundo emendo, conducendo locando, vicinitatibus et confiniis, aequum, facilem, multa multis de suo iure cedentem, a litibus vero, quantum liceat et nescio an paulo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale paulum non numquam de suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem ratio est rei familiaris, quam quidem dilabi sinere flagitiosum est, sed ita, ut inliberalitatis avaritiaeque absit suspicio; posse enim liberalitate uti non spoliantem se patrimonio nimirum est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas; est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum patere domus hominum inlustrium hospitibus inlustribus, idque etiam rei publicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse; ita enim instituisse et vilicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.

Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, 19 65
haec tum in universam rem publicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis vehementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam. Itaque cum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio; quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt, nunc, ut honores, ut omnes digni-

tatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est,
idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum
is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset,
scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata mul-
tis et ad beneficiis obstringendos homines accommo-
66 data. Atque huic arti finituma est dicendi [gravior]
facultas et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia
praestabilius vel admiratione audientium vel spe in-
digentium vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic
[quoque] ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis
principatus datus. Diserti igitur hominis et facile
laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum
causas et non gravate et gratuito defendentis bene-
67 ficia et patrocinia late patent. Admonebat me res, ut
hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam
interitum, deplorarem, ni vererer, ne de me ipso ali-
quid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus ex-
stinctis oratoribus quam in paucis spes, quanto in
paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum
autem omnes non possint, ne multi quidem, aut iuris
periti esse aut diserti, licet tamen opera prodesse
multis beneficia petentem, commendantem iudicibus,
magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos,
qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem; quod
qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissime-
68 que eorum manat industria. Iam illud non sunt ad-
monendi (est enim in promptu), ut animadvertant,
cum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe
enim aut eos laedunt, quos non debent, aut eos, quos
non expedit; si inprudentes, neglegentiae est, si scien-
tes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione ad-
versus eos, quos invitus offendas, quacumque possis,
quare id, quod feceris, necesse fuerit nec aliter facere
potueris, ceterisque operis et officiis erit id, quod
violatum videbitur, compensandum.

20
69 Sed cum in hominibus iuvandis aut mores spectari
aut fortuna soleat, dictu quidem est proclive, itaque

volgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est; sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? a quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiamsi referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, 'pecuniam qui habeat, non reddidisse, qui reddiderit, non habere, gratiam autem et, qui rettulerit, habere et, qui habeat, rettulisse.' At qui se locupletes, honoratos, beatos putant, ii ne obligari quidem beneficio volunt; quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint, atque etiam a se aut postulari aut exspectari aliquid suspicantur, patrocinio vero se usos aut clientes appellari mortis instar putant. At 70
vero ille tenuis, cum, quicquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat (eget enim multis), gratum se videri studet neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut, si forte, in liberis eius manet gratia; sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non inprobi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum vident. Quam ob rem melius apud bonos quam 71
apud fortunatos beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satis facere possimus; sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui cum consuleretur, utrum bono viro pauperi an minus probato diviti filiam collocaret: 'Ego vero', inquit, 'malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae

viro.' Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unum quemque nostrum pertinet? Illum fortasse adiuvat, qui habet. Ne id quidem semper; sed fac iuvare; utentior sane sit, honestior vero quo modo? Quodsi etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quo minus iuvetur, modo ne adiuvent, sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit! Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro iniuria; fundamentum enim est perpetuae commendationis et famae iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

21 72 Sed, quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant, deinceps de iis, quae ad universos quaeque ad rem publicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eius modi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim, singulos ut attingant; quae sunt etiam gratiora. Danda opera est omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit aut certe ne obsit rei publicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur aerarium; modica M. Octavi et rei publicae tolerabilis et plebi necessaria; ergo et civibus et rei publicae salutaris.
73 In primis autem videndum erit ei, qui rem publicam administrabit, ut suum quisque teneat neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus, in tribunatu cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est et in eo vehementer se moderatum praebuit, — sed cum in agendo multa populariter, tum illud male, 'non esse in civitate duo milia hominum, qui rem haberent.' Capitalis oratio est, ad aequationem bonorum pertinens; qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob causam maxume, ut sua tenerentur, res publicae civitatesque constitutae sunt. Nam, etsi duce natura

congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum
suarum urbium praesidia quaerebant. Danda etiam 74
opera est, ne, quod apud maiores nostros saepe fiebat
propter aerarii tenuitatem assiduitatemque bellorum,
tributum sit conferendum, idque ne eveniat, multo
ante erit providendum. Sin quae necessitas huius
muneris alicui rei publicae obvenerit (malo enim quam
nostrae ominari; neque tamen de nostra, sed de omni
re publica disputo), danda erit opera, ut omnes intel-
legant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum.
Atque etiam omnes, qui rem publicam gubernabunt,
consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae
sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri so-
leat et debeat, non est necesse disputare; est enim in
promptu; tantum locus attingendus fuit. Caput autem 75
est in omni procuratione negotii et muneris publici,
ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. 'Utinam',
inquit C. Pontius Samnis, 'ad illa tempora me for-
tuna reservavisset et tum essem natus, quando
Romani accipere dona coepissent! non essem
passus diutius eos imperare.' Ne illi multa saecula
exspectanda fuerunt; modo enim hoc malum in hanc
rem publicam invasit. Itaque facile patior tum po-
tius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit ro-
boris. Nondum centum et decem anni sunt, cum de
pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla
antea cum fuisset. At vero postea tot leges et pro-
xumae quaeque duriores, tot rei, tot damnati, tantum
[Italicum] bellum propter iudiciorum metum excitatum,
tanta sublatis legibus et iudiciis expilatio direptioque
sociorum, ut inbecillitate aliorum, non nostra virtute
valeamus. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit 22 76
abstinens. Quidni laudet? Sed in illo alia maiora;
laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam
temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit
maxima, potitus [est] Paulus tantum in aerarium pe-
cuniae invexit, ut unius inperatoris praeda finem attu-

lerit tributorum. At hic nihil domum suam intulit
praeter memoriam nominis sempiternam. Imitatus
patrem Africanus nihilo locupletior Carthagine eversa.
Quid? qui eius collega fuit in censura, L. Mummius,
numquid copiosior, cum copiosissimam urbem fundi-
tus sustulisset? Italiam ornare quam domum suam
maluit; quamquam Italia ornata domus ipsa mihi vide-
77 tur ornatior. Nullum igitur vitium taetrius est, ut
eo, unde egressa est, referat se oratio, quam avaritia,
praesertim in principibus et rem publicam gubernan-
tibus. Habere enim quaestui rem publicam non modo
turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque,
quod Apollo Pythius oraclum edidit, Spartam nulla
re alia nisi avaritia esse perituram, id videtur non
solum Lacedaemoniis, sed etiam omnibus opulentis
populis praedixisse. Nulla autem re conciliare faci-
lius benivolentiam multitudinis possunt ii, qui rei pu-
78 blicae praesunt, quam abstinentia et continentia. Qui
vero se populares volunt ob eamque causam aut agra-
riam rem temptant, ut possessores pellantur suis sedi-
bus, aut pecunias creditas debitoribus condonandas
putant, labefactant fundamenta rei publicae, concor-
diam primum, quae esse non potest, cum aliis adi-
muntur, aliis condonantur pecuniae, deinde aequitatem,
quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet.
Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque
urbis, ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque
79 custodia. Atque in hac pernicie rei publicae ne illam
quidem consequuntur, quam putant, gratiam; nam
cui res erepta est, est inimicus, cui data est, etiam
dissimulat se accipere voluisse et maxime in pecuniis
creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse
solvendo; at vero ille, qui accepit iniuriam, et memi-
nit et prae se fert dolorem suum, nec, si plures sunt
ii, quibus inprobe datum est, quam illi, quibus iniuste
ademptum est, idcirco plus etiam valent; non enim
numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem

habet aequitatem, ut agrum multis annis aut etiam
saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat,
qui autem habuit, amittat? Ac propter hoc iniuriae 23 80
genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt,
Agim regem, quod numquam antea apud eos accide-
rat, necaverunt, exque eo tempore tantae discordiae
secutae sunt, ut et tyranni existerent et optumates
exterminarentur et praeclarissime constituta res pu-
blica dilaberetur; nec vero solum ipsa cecidit, sed
etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malo-
rum, quae a Lacedaemoniis profectae manarunt latius.
Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi summi viri filios,
Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdi-
derunt? At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, 81
cum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis tenere-
tur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe
est potitus, cumque tyrannum Nicoclem improviso
oppressisset, sescentos exsules, qui locupletissimi
fuerant eius civitatis, restituit remque publicam ad-
ventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret
in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos,
quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant,
egere iniquissimum esse arbitrabatur et quinquaginta
annorum possessiones moveri non nimis aequum puta-
bat, propterea quod tam longo spatio multa heredi-
tatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur
sine iniuria, iudicavit neque illis adimi nec iis non
satis fieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur 82
statuisset opus esse ad eam rem constituendam pe-
cunia, Alexandream se proficisci velle dixit remque
integram ad reditum suum iussit esse, isque celeri-
ter ad Ptolomaeum, suum hospitem, venit, qui tum
regnabat alter post Alexandream conditam. Cui cum
exposuisset patriam se liberare velle causamque do-
cuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit,
ut grandi pecunia adiuvaretur. Quam cum Sicyonem
attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim prin-

cipes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena
tenebant, et eorum, qui sua amiserant, perfecitque
aestumandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut
pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent,
aliis, ut commodius putarent numerari sibi, quod tanti
esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut
omnes concordia constituta sine querella discederent.
83 O virum magnum dignumque, qui in re publica nostra
natus esset! Sic par est agere cum civibus, non, ut
bis iam vidimus, hastam in foro ponere et bona civium
voci subicere praeconis. At ille Graecus, id quod fuit
sapientis et praestantis viri, omnibus consulendum pu-
tavit, eaque est summa ratio et sapientia boni civis,
commoda civium non divellere atque omnis aequitate
eadem continere. Habitent gratis in alieno. Quid
ita? ut, cum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam,
tu me invito fruare meo? Quid est aliud aliis sua
84 eripere, aliis dare aliena? Tabulae vero novae quid
habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum,
24 eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? Quam
ob rem ne sit aes alienum, quod rei publicae noceat,
providendum est, quod multis rationibus caveri potest,
non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores
lucrentur alienum; nec enim ulla res vehementius rem
publicam continet quam fides, quae esse nulla potest,
nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Num-
quam vehementius actum est quam me consule, ne
solveretur; armis et castris temptata res est ab omni
genere hominum et ordine; quibus ita restiti, ut hoc
totum malum de re publica tolleretur. Numquam
nec maius aes alienum fuit nec melius nec facilius
dissolutum est; fraudandi enim spe sublata solvendi
necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor,
tum quidem victus quae cogitarat, ea perfecit, cum
eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido
fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiamsi
85 causa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis,

ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rem publicam tuebuntur, in primisque operam dabunt, ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia, praeterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rem publicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt, haec apud maiores nostros factitata, haec genera officiorum qui persequentur, cum summa utilitate rei publicae magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

86 In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrius Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecuniae; quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles; sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitia sui corporis et observatione, quae res aut prodesse soleant aut obesse, et continentia in victu omni atque cultu corporis tuendi causa [praetermittendis voluptatibus], postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. 87 Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo, conservari autem diligentia et parsimonia, eisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur, quem nos, ista fere aetate cum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, (vellem etiam de utenda) commodius a quibusdam optumis viris ad Ianum medium sedentibus quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda; pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est.

25 88 Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus, a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis [et externa cum corporis] et ipsa inter se corporis et

externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo comparantur, valere ut malis quam dives esse, [cum corporis externa hoc modo, dives esse potius quam maxumis corporis viribus,] ipsa inter se corporis sic, ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati, externorum autem, ut gloria

89 divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo cum quaereretur, quid maxume in re familiari expediret, respondit: 'Bene pascere'; quid secundum: 'Satis bene pascere'; quid tertium: 'Male pascere'; quid quartum: 'Arare'; et cum ille, qui quaesierat, dixisset: 'Quid faenerari?', tum Cato: 'Quid hominem', inquit, 'occidere?' Ex quo et multis aliis intellegi debet utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLI CICERONIS
DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro M. Tullius prooemio praemisso, in quo de otii sui ratione exponit et filium ad studia colenda hortatur (cap. 1, 2 § 1—6), restare ait tertium quaestionis suae locum praetermissum a Panaetio, de contentione honestatis et utilitatis (cap. 2 § 7—10), qui locus etsi fortasse hic tractandus esse non videatur, propterea quod, honestum quod sit, numquam cum utili pugnare posse videatur (nihil enim esse utile, quod non idem honestum), tamen apparere dicit Panaetium eam causam pertractare voluisse (cap. 3—7). Et cum sane interdum aliqua species utilitatis offerri possit, quae cum honestate pugnare videatur, ait se hunc locum suscipere velle, et explicata universa natura utilitatis, quae cum turpitudine plane esse non possit (cap. 8, 9), tamen concedit interdum propter speciem falsae utilitatis non solum in rebus privatis, verum etiam in publicis in dignoscenda utilitate et honestate titubari posse (cap. 10, 11 § 40—49). Itaque primum de peculiari contentione utilitatis, quae prudentia videri velit, cum iustitia agit (cap. 12—25 § 50—95), deinde de contentione utilitatis cum fortitudine exponit (cap. 26—32), denique de contentione utilitatis cum temperantia disputat (cap 33 § 116—120) et brevi epilogo concludit argumentum (§ 121).

P. Scipionem, M. fili, eum, qui primus Africa- 1 1
nus appellatus est, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit eius fere aequalis, numquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus, nec minus solum, quam cum

solus esset. Magnifica vero vox et magno viro ac
sapiente digna; quae declarat illum et in otio de ne-
gotiis cogitare et in solitudine secum loqui solitum,
ut neque cessaret umquam et interdum conloquio alte-
rius non egeret. Ita duae res, quae languorem ad-
ferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vel-
lem nobis hoc idem vere dicere liceret; sed si minus
imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possu-
mus, voluntate certe proxime accedimus; nam et a re
publica forensibusque negotiis armis impiis vique pro-
hibiti otium persequimur et ob eam causam urbe re-
2 licta rura peragrantes saepe soli sumus. Sed nec hoc
otium cum Africani otio nec haec solitudo cum illa
comparanda est. Ille enim requiescens a rei publicae
pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando
et e coetu hominum frequentiaque interdum tamquam
in portum se in solitudinem recipiebat, nostrum autem
otium negotii inopia, non requiescendi studio consti-
tutum est. Extincto enim senatu deletisque iudiciis
quid est quod dignum nobis aut in curia aut in foro
3 agere possimus? Ita, qui in maxima celebritate atque
in oculis civium quondam vixerimus, nunc fugientes
conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, ab-
dimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed
quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum
ex malis eligere minima oportere, sed etiam excer-
pere ex his ipsis, si quid inesset boni, propterea et
otio fruor, non illo quidem, quo debebat is, qui quon-
dam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem
languere patior, quam mihi adfert necessitas, non vo-
4 luntas. Quamquam Africanus maiorem laudem meo
iudicio assequebatur. Nulla enim eius ingenii monu-
menta mandata litteris, nullum opus otii, nullum soli-
tudinis munus exstat; ex quo intellegi debet illum
mentis agitatione investigationeque earum rerum, quas
cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum um-
quam fuisse; nos autem, qui non tantum roboris habe-

mus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversa quam multis annis stante re publica scripsimus.

Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et 2 5
fructuosa nec ulla pars eius inculta ac deserta sit,
tum nullus feracior in ea locus est nec uberior quam
de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi
praecepta ducuntur. Quare, quamquam a Cratippo
nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec
te assidue audire atque accipere confido, tamen con-
ducere arbitror talibus aures tuas vocibus undique
circumsonare, nec eas, si fieri possit, quicquam aliud
audire. Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam 6
honestam ingredi cogitant, tum haud scio an nemini potius quam tibi; sustines enim non parvam expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, non nullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi; ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Quare, quantum coniti animo potes, quantum labore contendere, si discendi labor est potius quam voluptas, tantum fac ut efficias neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus; multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus; nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis 7
accuratissime disputavit, quemque nos correctione quadam adhibita potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe, altero, utilene esset an inutile, tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quo

modo ea discerni oporteret, de duobus generibus pri-
mis tribus libris explicavit, de tertio autem genere
deinceps se scripsit dicturum nec exsolvit id, quod
8 promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum a
disciplulo eius Posidonio est triginta annis vixisse
Panaetium, posteaquam illos libros edidisset. Quem
locum miror a Posidonio breviter esse tactum in qui-
busdam commentariis, praesertim cum scribat nullum
9 esse locum in tota philosophia tam necessarium. Minime
vero assentior iis, qui negant eum locum a Panaetio
praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scri-
bendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum ho-
nestate pugnare. De quo alterum potest habere dubi-
tationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in
divisione Panaeti tertium est, an plane omittendum,
alterum dubitari non potest, quin a Panaetio suscep-
tum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripertita
duas partes absolverit, huic necesse est restare ter-
tiam; praeterea in extremo libro tertio de hac parte
10 pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit eodem
testis locuples Posidonius, qui etiam scribit in qua-
dam epistula P. Rutilium Rufum dicere solere, qui
Panaetium audierat, ut nemo pictor esset inventus, qui
in Coa Venere eam partem, quam Apelles inchoatam
reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui cor-
poris imitandi spem auferebat), sic ea, quae Panaetius
praetermisisset [et non perfecisset] propter eorum, quae
perfecisset, praestantiam neminem persecutum.

3
11 Quam ob rem de iudicio Panaeti dubitari non
potest; rectene autem hanc tertiam partem ad exqui-
rendum officium adiunxerit an secus, de eo fortasse
disputari potest. Nam, sive honestum solum bonum
est, ut Stoicis placet, sive, quod honestum est, id ita
summum bonum est, quem ad modum Peripateticis
vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata vix
minimi momenti instar habeant, dubitandum non est,
quin numquam possit utilitas cum honestate conten-

dere. Itaque accepimus Socratem exsecrari solitum eos, qui primum haec natura cohaerentia opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici adsensi, ut et, quicquid honestum esset, id utile esse censerent nec utile quicquam, quod non honestum. Quodsi is esset 12
Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur, liceret ei dicere utilitatem aliquando cum honestate pugnare; sed cum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit, quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri nec decessione peiorem, non videtur debuisse eius modi deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, con- 13
venienter naturae vivere, id habet hanc, ut opinor, sententiam: cum virtute congruere semper, cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quicquam praecipiendum fuisse. Atqui illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis neque a virtute divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti esse possunt. Haec enim officia, de quibus his libris 14
disputamus, media Stoici appellant; ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur et progressione discendi. Illud autem officium, quod rectum idem appellant, perfectum atque absolutum est et, ut idem dicunt, omnes numeros habet nec praeter sapientem cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum est, in quo media 15
officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum, propterea quod volgus, quid absit a perfecto, non fere

intellegit; quatenus autem intellegit, nihil putat prae-
termissum; quod idem in poëmatis, in picturis usu
venit in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti
laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo,
causam, quod insit in iis aliquid probi, quod capiat
ignaros, qui quidem, quid in una quaque re vitii sit,
nequeant iudicare; itaque, cum sunt docti a peritis,
4 desistunt facile sententia. Haec igitur officia, de qui-
bus his libris disserimus, quasi secunda quaedam ho-
nesta esse dicunt, non sapientium modo propria, sed
16 cum omni hominum genere communia. Itaque iis
omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur.
Nec vero, cum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri
commemorantur, aut cum Fabricius [aut Aristides]
iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis aut ab hoc
iustitiae tamquam a sapiente petitur exemplum; nemo
enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intel-
legi, nec ii, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato
et C. Laelius, sapientes fuerunt, ne illi quidem septem,
sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem
17 quandam gerebant speciemque sapientium. Quocirca
nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis
repugnantia comparari, nec id, quod communiter appel-
lamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se
viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est
comparandum, tamque id honestum, quod in nostram
intellegentiam cadit, tuendum conservandumque nobis
est quam illud, quod proprie dicitur vereque est ho-
nestum, sapientibus; aliter enim teneri non potest, si
qua ad virtutem est facta progressio. Sed haec qui-
dem de iis, qui conservatione officiorum existimantur
18 boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et
commodis neque ea volunt praeponderari honestate,
ii solent in deliberando honestum cum eo, quod utile
putant, comparare, boni viri non solent. Itaque existimo
Panaetium, cum dixerit homines solere in hac com-
paratione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit,

'solere' modo, non etiam 'oportere'. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum sit, sed etiam haec inter se comparare et in his addubitare turpissimum est.

Quid ergo est, quod non numquam dubitationem adferre soleat considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Saepe enim tempore fit, ut, quod turpe plerumque 19 haberi soleat, inveniatur non esse turpe; exempli causa ponatur aliquid, quod pateat latius: Quod potest maius esse scelus quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestas utilitatem; *honestatem utilitas* secuta est.

Itaque, ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intellegimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. Erit autem 20 haec formula Stoicorum rationi disciplinaeque maxime consentanea; quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam idem erant, qui Academici, quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia, tamen splendidius haec ab eis disseruntur, quibus, quicquid honestum est, idem utile videtur nec utile quicquam, quod non honestum, quam ab iis, quibus et honestum aliquid non utile et utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

Detrahere igitur alteri aliquid et hominem hominis 5 21 incommodo suum commodum augere magis est contra

naturam quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam
cetera, quae possunt aut corpori accidere aut rebus
externis. Nam principio tollit convictum humanum
et societatem. Si enim sic erimus adfecti, ut propter
suum quisque emolumentum spoliet aut violet alte-
rum, disrumpi necesse est, eam quae maxime est se-
22 cundum naturam, humani generis societatem. Ut, si
unum quodque membrum sensum hunc haberet, ut
posse putaret se valere, si proximi membri valetu-
dinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum
corpus necesse esset, sic, si unus quisque nostrum ad
se rapiat commoda aliorum detrahatque, quod cuique
possit, emolumenti sui gratia, societas hominum et
communitas evertatur necesse est. Nam sibi ut quis-
que malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri
adquirere, concessum est non repugnante natura, illud
natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facul-
23 tates, copias, opes augeamus. Neque vero hoc solum
natura, id est iure gentium, sed etiam legibus popu-
lorum, quibus in singulis civitatibus res publica con-
tinetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat
sui commodi causa nocere alteri; hoc enim spectant
leges, hoc volunt, incolumem esse civium coniunctio-
nem; quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinclis,
damno coërcent.

Atque hoc multo magis efficit ipsa naturae ratio,
quae est lex divina et humana; cui parere qui velit
(omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent
vivere), numquam committet, ut alienum appetat et
24 id, quod alteri detraxerit, sibi adsumat. Etenim
multo magis est secundum naturam excelsitas animi
et magnitudo itemque comitas, iustitia, liberalitas
quam voluptas, quam vita, quam divitiae; quae qui-
dem contemnere et pro nihilo ducere comparantem
cum utilitate communi magni animi et excelsi est.
[Detrahere autem de altero sui commodi causa magis
est contra naturam quam mors, quam dolor, quam

cetera generis eiusdem.] Itemque magis est secundum 25
naturam pro omnibus gentibus, si fieri possit, con-
servandis aut iuvandis maximos labores molestiasque
suscipere imitantem Herculem illum, quem hominum
fama beneficiorum memor in concilio caelestium col-
locavit, quam vivere in solitudine non modo sine ullis
molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus abun-
dantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulchritu-
dine et viribus. Quocirca optimo quisque et splendi-
dissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex
quo efficitur hominem naturae oboedientem homini
nocere non posse. Deinde, qui alterum violat, ut 26
ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil existimat
se facere contra naturam aut magis fugiendam censet
mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam li-
berorum, propinquorum, amicorum quam facere cui-
quam iniuriam. Si nihil existimat contra naturam
fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui
omnino hominem ex homine tollat? sin fugiendum id
quidem censet, sed multo illa peiora, mortem, pau-
pertatem, dolorem, errat in eo, quod ullum aut cor-
poris aut fortunae vitium vitiis animi gravius existu-
mat. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut 6
eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum; quam
si ad se quisque rapiet, dissolvetur omnis humana
consortio.

Atque etiam, si hoc natura praescribit, ut homo 27
homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod
is homo sit, consultum velit, necesse est secundum
eandem naturam omnium utilitatem esse communem.
Quod si ita est, una continemur omnes et eadem
lege naturae, idque ipsum si ita est, certe violare
alterum naturae lege prohibemur. Verum autem pri-
mum; verum igitur extremum. Nam illud quidem ab- 28
surdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri
nihil detracturos sui commodi causa, aliam rationem
esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris, nullam

societatem communis utilitatis causa statuunt esse cum civibus, quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, ii dirimunt communem humani generis societatem; qua sublata beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur; quae qui tollunt, etiam adversus deos inmortales impii iudicandi sunt. Ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt, cuius societatis artissimum vinculum est magis arbitrari esse contra naturam hominem homini detrahere sui commodi causa quam omnia incommoda subire vel externa vel corporis .... vel etiam ipsius animi, quae vacent iustitia; haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum.

29 Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri homini ad nullam rem utili? [Minime vero; non enim mihi est vita mea utilior quam animi talis adfectio, neminem ut violem commodi mei gratia.] Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et inmanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit,
30 nonne faciat? Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine ad nullam partem utili utilitatis tuae causa detraxeris, inhumane feceris contraque naturae legem; sin autem is tu sis, qui multam utilitatem rei publicae atque hominum societati, si in vita remaneas, adferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit eius modi, suum cuique incommodum ferendum est potius quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas aut quid eius modi quam detractio atque appetitio alieni, sed communis utilitatis derelictio
31 contra naturam est; est enim iniusta. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernet profecto, ut ab homine inerti atque

inutili ad sapientem, bonum, fortem virum transferantur res ad vivendum necessariae, qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit, modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans seseque diligens hanc causam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur utilitati consulens hominum et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. Nam 32
quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla est enim societas nobis cum tyrannis, et potius summa distractio est, neque est contra naturam spoliare eum, si possis, quem est honestum necare, atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis, sic ista in figura hominis feritas et inmanitas beluae a communi tamquam humanitatis corpore segreganda est. Huius generis quaestiones sunt omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur.

Eius modi igitur credo res Panaetium persecutu- 7 33
rum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio eius consilium peremisset. Ad quas ipsas consultationes superioribus libris satis multa praecepta sunt, ex quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum, quid sit, quod idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen absoluto tamquam fastigium inponimus, ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt, explicent, sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxume propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est et tum hoc, tum illud probabilius videtur nec praeterea quicquam probabile. Ac primum in hoc Panaetius defendendus est, quod 34

non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quae viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum, nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe testatur negatque ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque, non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte nostro. Neque enim quicquam est de hac parte post Panaetium explicatum, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas venerunt.

8 35 Cum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est; sed si, cum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit, tum non utilitas relinquenda est, sed intellegendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quodsi nihil est tam contra naturam quam turpitudo (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam quam utilitas, certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet, necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum; quod autem bonum, id certe utile; ita, quicquid honestum, id utile.
36 Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur, hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque sociorum et civium, hinc opum nimiarum, potentiae non ferendae, postremo etiam in liberis

civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil
nec taetrius nec foedius excogitari potest. Emolu-
menta enim rerum fallacibus iudiciis vident, poenam
non dico legum, quam saepe perrumpunt, sed ipsius
turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. Quam 37
ob rem hoc quidem deliberantium genus pellatur e
medio (est enim totum sceleratum et impium), qui
deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse
videant, an se scientes scelere contaminent; in ipsa
enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non per-
venerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in
quibus est turpis ipsa deliberatio.

Atque etiam ex omni deliberatione celandi et oc-
cultandi spes opinioque removenda est. Satis enim
nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, per-
suasum esse debet, si omnes deos hominesque celare
possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libi-
dinose, nihil incontinenter esse faciendum. Hinc ille 9
Gyges inducitur a Platone, qui, cum terra discessisset 38
magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum
aëneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit,
cuius in lateribus fores essent; quibus apertis corpus
hominis mortui vidit magnitudine invisitata anulum-
que aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit
(erat autem regius pastor), tum in concilium se pa-
storum recepit. Ibi cum palam eius anuli ad palmam
converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia vi-
debat; idem rursus videbatur, cum in locum anulum
inverterat. Itaque hac oportunitate anuli usus reginae
stuprum intulit eaque adiutrice regem dominum inter-
emit, sustulit, quos obstare arbitrabatur, nec in his
eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente
anuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur
ipsum anulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi li-
cere putet peccare, quam si non haberet; honesta
enim bonis viris, non occulta quaeruntur. At- 39
que hoc loco philosophi quidam, minime mali illi

quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam prolatam dicunt a Platone; quasi vero ille aut factum id esse aut fieri potuisse defendat! Haec est vis huius anuli et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa feceris, si id dis hominibusque futurum sit semper ignotum, sisne facturus. Negant id fieri posse. Nequaquam potest id quidem; sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent. Urguent rustice sane; negant enim posse et in eo perstant; hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quaerimus, si celare possint, quid facturi sint, non quaerimus, possintne celare, sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint se inpunitate proposita facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur, si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur.

10 40 Incidunt multae saepe causae, quae conturbent animos utilitatis specie, non cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est), sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste; fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti consiliorum et adiutor. Cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam, quod erat utile, patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo
41 rege, qui urbem condidit, non item; species enim utilitatis animum pepulit eius; cui cum visum esset utilius solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, assequi posset,

et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis nec probabilem nec sane idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini vel Romuli dixerim. Nec tamen 42
nostrae nobis utilitates omittendae sunt aliisque tradendae, cum iis ipsi egeamus, sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: 'Qui stadium', inquit, 'currit, eniti et contendere debet, quam maxume possit, ut vincat, supplantare eum, quocum certet, aut manu depellere nullo modo debet; sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est, alteri deripere ius non est.'

Maxume autem perturbantur officia in amicitiis, 43
quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rem publicam neque contra ius iurandum ac fidem amici causa vir bonus faciet, ne si iudex quidem erit de ipso amico; ponit enim personam amici, cum induit iudicis. Tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit, ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero iurato sententia dicenda erit, 44
meminerit deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, QUAE SALVA FIDE FACERE POSSIT. Haec rogatio ad ea pertinet, quae paulo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi; nam si omnia facienda sint, quae amici velint, non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sint. Loquor autem de communibus amicitiis; nam 45
in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo

inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyran-
nus diem necis destinavisset et is, qui morti addictus
esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa
postulavisset, vas factus sit alter eius sistendi, ut, si ille
non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem
se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus petivit,
46 ut se ad amicitiam tertium ascriberent. Cum igitur
id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod hone-
stum est, comparatur, iaceat utilitatis species, valeat
honestas; cum autem in amicitia, quae honesta non
sunt, postulabuntur, religio et fides anteponatur ami-
citiae. Sic habebitur is, quem exquirimus, dilectus officii.
11 Sed utilitatis specie in re publica saepissime pec-
catur, ut in Corinthi disturbatione nostri; durius etiam
Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe
valebant, pollices praeciderentur. Hoc visum est utile;
nimis enim imminebat propter propinquitatem Aegina
Piraeo. Sed nihil, quod crudele, utile; est enim ho-
minum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica
47 crudelitas. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti
prohibent eosque exterminant, ut Pennus apud patres
nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis
non sit, rectum est non licere; quam legem tulerunt
sapientissimi consules Crassus et Scaevola; usu vero
urbis prohibere peregrinos sane inhumanum est. Illa
praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae
honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra
res publica cum saepe, tum maxime bello Punico
secundo; quae Cannensi calamitate accepta maiores
animos habuit quam umquam rebus secundis; nulla
timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est
48 honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses
cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere
statuerentque, ut urbe relicta coniugibus et liberis
Troezene depositis naves conscenderent libertatemque
Graeciae classe defenderent, Cyrsilum quendam suaden-
tem, ut in urbe manerent Xersemque reciperent, lapi-

dibus obruerunt. Atqui ille utilitatem sequi videba-
tur; sed ea nulla erat repugnante honestate. Themi- 49
stocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit,
dixit in contione se habere consilium rei publicae sa-
lutare, sed id sciri non opus esse; postulavit, ut ali-
quem populus daret, quicum communicaret; datus est
Aristides; huic ille, classem Lacedaemoniorum, quae
subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse, quo
facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod
Aristides cum audisset, in contionem magna exspecta-
tione venit dixitque perutile esse consilium, quod The-
mistocles adferret, sed minime honestum. Itaque Athe-
nienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem
putaverunt totamque eam rem, quam ne audierant qui-
dem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi quam
nos, qui piratas inmunes, socios vectigales habemus.

Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse 12
utile, ne tum quidem, cum id, quod esse utile putes,
adipiscare; hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe
sit, calamitosum est. Sed incidunt, ut supra dixi, 50
saepe causae, cum repugnare utilitas honestati videa-
tur, ut animadvertendum sit, repugnetne plane an
possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt
quaestiones: si exempli gratia vir bonus Alexandrea
Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rho-
diorum inopia et fame summaque annonae caritate,
si idem sciat complures mercatores Alexandrea sol-
visse navesque in cursu frumento onustas petentes
Rhodum viderit, dicturusne sit id Rhodiis an silentio
suum quam plurimo venditurus. Sapientem et bonum
virum fingimus; de eius deliberatione et consultatione
quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe
iudicet, sed dubitet, an turpe non sit. In huius modi 51
causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno
et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, ho-
mini acutissimo. Antipatro omnia patefacienda, ut ne
quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret,

Diogeni venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine insidiis agere et, quoniam vendat, velle quam optume vendere. 'Advexi, exposui, vendo meum non pluris quam ceteri, fortasse etiam minoris, cum maior est
52 copia. Cui fit iniuria?' Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: 'Quid ais? tu cum hominibus consulere debeas et servire humanae societati eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?' Respondebit Diogenes fortasse sic: 'Aliud est celare, aliud tacere; neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, qui sit finis bonorum, quae tibi plus prodessent cognita quam tritici vilitas; sed non, quicquid tibi audire utile est, idem mihi dicere necesse est.'
53 'Immo vero', inquiet ille, 'necesse est, siquidem meministi esse inter homines natura coniunctam societatem.' 'Memini', inquiet ille; 'sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusque sit? Quod si ita est, ne vendundum quidem quicquam est, sed donandum.'

13 Vides in hac tota disceptatione non illud dici: 'Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam', sed ita expedire, ut turpe non sit, ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse facien-
54 dum. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent, pestilentes sint et habeantur salubres, ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes, male materiatae *sint*, ruinosae, sed hoc praeter dominum nemo sciat; quaero, si haec emptoribus venditor non dixerit aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id iniuste aut
55 inprobe fecerit. 'Ille vero', inquit Antipater; 'quid

est enim aliud erranti viam non monstrare, quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est quam viam non monstrare; nam est scientem in errorem alterum inducere.' Dioge- (55)
nes contra: 'Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit, tu, quod placebat, emisti. Quodsi, qui proscribunt villam bonam beneque aedificatam, non existimantur fefellisse, etiamsi illa nec bona est nec aedificata ratione, multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius quam venditorem eius rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam absurdum, quam si domini iussu ita praeco praedicet: 'Domum pestilentem vendo?'" Sic ergo in quibusdam causis 56
dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diiudicanda sunt; non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non 57
igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios nec hic aedium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quicquid reticeas, sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cuius hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni, versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot et alia plura nonne inutile est vitiorum subire nomina?

14 58 Quodsi vituperandi, qui reticuerunt, quid de iis
existimandum est, qui orationis vanitatem adhibue-
runt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et
satis litteratus, cum se Syracusas otiandi, ut ipse
dicere solebat, non negotiandi causa contulisset, dicti-
tabat se hortulos aliquos emere velle, quo invitare
amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset.
Quod cum percrebruisset, Pythius ei quidam, qui argen-
tariam faceret Syracusis, venales quidem se hortos non
habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis, et simul
ad cenam hominem in hortos invitavit in posterum
diem. Cum ille promisisset, tum Pythius, qui esset
ut argentarius apud omnes ordines gratiosus, pisca-
tores ad se convocavit et ab iis petivit, ut ante suos
hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos fa-
cere vellet. Ad cenam tempori venit Canius; opipare
a Pythio adparatum convivium, cumbarum ante oculos
multitudo; pro se quisque, quod ceperat, adferebat,
59 ante pedes Pythi pisces abiciebantur. Tum Canius:
'Quaeso', inquit, 'quid est hoc, Pythi? tantumne
piscium? tantumne cumbarum?' Et ille: 'Quid
mirum?', inquit, 'hoc loco est, Syracusis quic-
quid est piscium, hic aquatio, hac villa isti
carere non possunt.' Incensus Canius cupiditate
contendit a Pythio, ut venderet; gravate ille primo;
quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locu-
ples tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos;
nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius po-
stridie familiares suos, venit ipse mature; scalmum
nullum videt, quaerit ex proximo vicino, num feriae
quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret.
'Nullae, quod sciam', inquit; 'sed hic piscari
nulli solent; itaque heri mirabar, quid acci-
60 disset.' Stomachari Canius; sed quid faceret? non-
dum enim C. Aquilius, collega et familiaris meus,
protulerat de dolo malo formulas; in quibus ipsis, cum
ex eo quaereretur, quid esset dolus malus, respondebat:

cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculente ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes aliud agentes, aliud simulantes perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur eorum factum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum.

Quodsi Aquiliana definitio vera est, ex omni vita 15 61
simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita, nec ut emat melius nec ut vendat, quicquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atqui iste dolus malus et legibus erat vindicatus, ut *in* tutela duodecim tabulis, circumscriptio adulescentium lege Plaetoria, et sine lege iudiciis, in quibus additur EX FIDE BONA. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae MELIUS AEQUIUS, in fiducia UT INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, QUOD MELIUS AEQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur INTER BONOS BENE AGIER, quicquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium; non inlicitatorem venditor, non, qui contra se liceatur, emptor apponet; uterque, si ad eloquendum venerit, non plus quam semel eloquetur. Q. quidem 62
Scaevola P. f., cum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur idque venditor ita fecisset, dixit se pluris aestumare; addidit centum milia. Nemo est, qui hoc viri boni fuisse neget, sapientis negant, ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius 'nequiquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.' Vere id quidem, si, quid esset 'prodesse', mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rho- 63
dium, discipulum Panaeti, video in iis libris, quos de officio scripsit Q. Tuberoni, dicere 'sapientis esse nihil contra mores, leges, instituta facientem habere rationem rei familiaris. Neque enim

solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis maxumeque rei publicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.' Huic Scaevolae factum, de quo paulo ante dixi, placere nullo modo potest; etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda nec gratia
64 est. Sed, sive et simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt, in quibus non dolus malus iste versetur, sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperimus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe, et, quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile.

16
65 Ac de iure quidem praediorum sanctum apud nos est iure civili, ut in iis vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, cum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata, quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret, a iuris consultis etiam reticentiae poena est constituta; quicquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari opor-
66 tere. Ut, cum in arce augurium augures acturi essent iussissentque Ti. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis, Claudius proscripsit insulam [vendidit], emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset cognossetque Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, QUIDQUID SIBI DARE FACERE OPORTERET EX FIDE BONA. M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater (ut enim ceteri ex patribus, sic hic, qui illud lumen progenuit, ex filio est nominandus) — is igitur iudex ita pronuntiavit: 'cum in vendundo rem eam scisset et non pro-
67 nuntiasset, emptori damnum praestari oportere.' Ergo

ad fidem bonam statuit pertinere notum esse emptori
vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit,
non recte frumentarius ille, non recte aedium pesti-
lentium venditor tacuit. Sed huius modi reticentiae
iure civili comprehendi non possunt; quae autem pos-
sunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, pro-
pinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas,
quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Eae
serviebant, sed hoc in mancipio Marius non dixerat.
Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gra-
tidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urguebat,
'quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere
praestari', aequitatem Antonius, 'quoniam id vitium
ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset,
nihil fuisse necesse dici, nec eum esse deceptum, qui,
id, quod emerat, quo iure esset, teneret.' Quorsus 68
haec? Ut illud intellegas, non placuisse maioribus
nostris astutos.

Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias, 17
leges, quatenus manu tenere possunt, philosophi, qua-
tenus ratione et intellegentia. Ratio ergo hoc postulat,
ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter.
Suntne igitur insidiae tendere plagas, etiamsi excita-
turus non sis nec agitaturus? ipsae enim ferae nullo
insequente saepe incidunt. Sic tu aedes proscribas,
tabulam tamquam plagam ponas, [domum propter vitia
vendas,] in eam aliquis incurrat inprudens? Hoc quam- 69
quam video propter depravationem consuetudinis neque
more turpe haberi neque aut lege sanciri aut iure
civili, tamen naturae lege sanctum est. Societas est
enim (quod etsi saepe dictum est, dicendum est tamen
saepius), latissime quidem quae pateat, omnium inter
omnes, interior eorum, qui eiusdem gentis sint, pro-
pior eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores
aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt;
quod civile, non idem continuo gentium, quod autem
gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri iuris

germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem
nullam tenemus, umbra et imaginibus utimur. Eas
ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis
70 naturae et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa:
UTI NE PROPTER TE FIDEMVE TUAM CAPTUS FRAUDA-
TUSVE SIM! quam illa aurea: UT INTER BONOS BENE
AGIER OPORTET ET SINE FRAUDATIONE! Sed, qui sint
'boni', et quid sit 'bene agi', magna quaestio est.
Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam vim
esse dicebat in omnibus iis arbitriis, in quibus adde-
retur EX FIDE BONA, fideique bonae nomen existimabat
manare latissime, idque versari in tutelis societatibus,
fiduciis mandatis, rebus emptis venditis, conductis lo-
catis, quibus vitae societas contineretur; in iis magni
esse iudicis statuere, praesertim cum in plerisque essent
iudicia contraria, quid quemque cuique praestare opor-
71 teret. Quocirca astutiae tollendae sunt eaque mali-
tia, quae volt illa quidem videri se esse prudentiam,
sed abest ab ea distatque plurimum. Prudentia est
enim locata in dilectu bonorum et malorum, malitia,
si omnia, quae turpia sunt, mala sunt, mala bonis
ponit ante. Nec vero in praediis solum ius civile
ductum a natura malitiam fraudemque vindicat, sed
etiam in mancipiorum venditione venditoris fraus om-
nis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate,
de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum
72 alia causa est. Ex quo intellegitur, quoniam iuris
natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem
id agere, ut ex alterius praedetur inscitia. Nec ulla
pernicies vitae maior inveniri potest quam in malitia
simulatio intellegentiae; ex quo ista innumerabilia
nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur.
Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate et
ignoratione omnium proposita abstinere possit iniuria?

18
73 Periclitemur, si placet, et in iis quidem exemplis,
in quibus peccari volgus hominum fortasse non putet.
Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furi-

bus, peculatoribus hoc loco disserendum est, qui non
verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinclis
et carcere fatigandi, sed haec consideremus, quae fa-
ciunt ii, qui habentur boni. L. Minuci Basili, locu-
pletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia
Romam attulerunt. Quod quo facilius optinerent, scri-
pserunt heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium,
homines eiusdem aetatis potentissimos; qui cum illud
falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent
conscii culpae, alieni facinoris munusculum non repu-
diaverunt. Quid ergo? satin est hoc, ut non deliquisse
videantur? Mihi quidem non videtur, quamquam alte-
rum vivum amavi, alterum non odi mortuum; sed, 74
cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum
ferre voluisset eumque fecisset heredem (hunc dico
patronum agri Piceni et Sabini; o turpem notam tem-
porum [nomen illorum]!), non erat aequum principes
civis rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen
pervenire. Etenim, si is, qui non defendit iniuriam
neque propulsat, cum potest, iniuste facit, ut in primo
libro disserui, qualis habendus est is, qui non modo
non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam? Mihi qui-
dem etiam verae hereditates non honestae videntur,
si sunt malitiosis blanditiis, officiorum non veritate,
sed simulatione quaesitae. Atqui in talibus rebus
aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso; 75
nam eadem utilitatis, quae honestatis, est regula. Qui (75)
hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum
facinus. Sic enim cogitans: 'Est istuc quidem hone-
stum, verum hoc expedit' res a natura copulatas
audebit errore divellere, qui fons est fraudium, male-
ficiorum, scelerum omnium. Itaque, si vir bonus ha- 19
beat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in
locupletium testamenta nomen eius inrepere, hac vi
non utatur, ne si exploratum quidem habeat id omnino
neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim
M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scrip-

tus esse, qui re vera non esset heres, in foro, mihi
crede, saltaret. Homo autem iustus isque, quem sen-
timus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se trans-
ferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit
76 vir bonus, nescire fateatur. At vero, si qui voluerit
animi sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse
doceat eum virum bonum esse, qui prosit, quibus pos-
sit, noceat nemini nisi lacessitus iniuria. Quid ergo?
hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut
veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat?
'Non igitur faciat', dixerit quis, 'quod utile sit, quod
expediat?' Immo intellegat nihil nec expedire nec
utile esse, quod sit iniustum; hoc qui non didicerit,
77 bonus vir esse non poterit. *C.* Fimbriam consularem
audiebam de patre nostro puer iudicem M. Lutatio
Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is
sponsionem fecisset, NI VIR BONUS ESSET. Itaque ei
dixisse Fimbriam se illam rem numquam iudicaturum,
ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra
iudicavisset, aut statuisse videretur virum bonum esse
aliquem, cum ea res innumerabilibus officiis et laudi-
bus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fim-
bria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo
videri potest quicquam esse utile, quod non honestum
sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare
quidem quicquam audebit, quod non audeat praedicare.
Haec non turpe est dubitare philosophos, quae ne
rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod
iam contritum est vetustate, proverbium. Cum enim
fidem alicuius bonitatemque laudant, dignum esse di-
cunt, 'quicum in tenebris mices'. Hoc quam habet vim
nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiamsi
78 id possis nullo refellente optinere? Videsne hoc pro-
verbio neque Gygi illi posse veniam dari neque huic,
quem paulo ante fingebam digitorum percussione here-
ditates omnium posse converrere? Ut enim, quod
turpe est, id, quamvis occultetur, tamen honestum

fieri nullo modo potest, sic, quod honestum non est,
id utile ut sit, effici non potest adversante et repu-
gnante natura.

At enim, cum permagna praemia sunt, est causa 20
peccandi. C. Marius cum a spe consulatus longe ab- 79
esset et iam septimum annum post praeturam iaceret
neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Me-
tellum, cuius legatus erat, summum virum et civem,
cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud
populum Romanum criminatus est bellum illum du-
cere; si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum
aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi Ro-
mani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul,
sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gra-
vissimum civem, cuius legatus et a quo missus esset,
in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster qui- 80
dem Gratidianus officio viri boni functus est tum, cum
praetor esset collegiumque praetorium tribuni plebi
adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia
constitueretur; iactabatur enim temporibus illis num-
mus sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Con-
scripserunt communiter edictum cum poena atque iu-
dicio constitueruntque, ut omnes simul in rostra post
meridiem escenderent. Et ceteri quidem alius alio,
Marius ab subselliis in rostra recta idque, quod com-
muniter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res,
si quaeris, ei magno honori fuit; omnibus vicis sta-
tuae, ad eas tus, cerei; quid multa? nemo umquam
multitudini fuit carior. Haec sunt, quae conturbent 81
in deliberatione non numquam, cum id, in quo viola-
tur aequitas, non ita magnum, illud autem, quod ex
eo paritur, permagnum videtur, ut Mario praeripere
collegis et tribunis plebi popularem gratiam non ita
turpe, consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum pro-
posuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una re-
gula est, quam tibi cupio esse notissimam, aut illud,
quod utile videtur, turpe ne sit aut, si turpe est, ne

videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare aut hunc? Explica atque excute intellegentiam tuam, ut videas, quae sit in ea [species] forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui causa, criminari, praeripere, fallere? Nihil profecto minus.
82 Est ergo ulla res tanti aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod adferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in beluam an hominis figura inmanitatem gerat beluae?

21 Quid? qui omnia recta et honesta neglegunt, dum modo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia; id quam iniustum in patriam et quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam, ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intellegi:

Nam sí violandum est iús, regnandi grátia
Violándum est; aliis rébus pietatém colas.

Capitalis [Eteocles vel potius Euripides], qui id unum,
83 quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit! Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupiverit idque perfecerit! Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est; probat enim legum et libertatis interitum earumque oppressionem taetram et detestabilem gloriosam putat. Qui autem fatetur honestum non esse in ea civitate, quae libera fuerit quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile, qua hunc obiurgatione aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, di im-

mortales! cuiquam esse utile foedissimum et taeterri-
mum parricidium patriae, quamvis is, qui se eo ob-
strinxerit, ab oppressis civibus parens nominetur?
Honestate igitur derigenda utilitas est, et quidem sic,
ut haec duo verbo inter se discrepare, re unum so-
nare videantur. Non habeo, ad volgi opinionem quae 84
maior utilitas quam regnandi esse possit; nihil contra
inutilius ei, qui id iniuste consecutus sit, invenio, cum
ad veritatem coepi revocare rationem. Possunt enim
cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et
nocturni metus, vita insidiarum periculorumque ple-
nissima?

Múlti iniqui atque ínfideles régno, pauci
bénivoli,

inquit Accius. At cui regno? Quod a Tantalo et
Pelope proditum iure optinebatur. Nam quanto plu-
ris ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum
ipsum Romanum oppressisset civitatemque non modo
liberam, sed etiam gentibus imperantem servire sibi
coëgisset? Hunc tu quas conscientiae labes in animo 85
censes habuisse, quae vulnera? Cuius autem vita ipsi
potest utilis esse, cum eius vitae ea condicio sit, ut,
qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit
et gloria? Quodsi haec utilia non sunt, quae maxime
videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis, satis
persuasum esse debet nihil esse utile, quod non hone-
stum sit.

Quamquam id quidem cum saepe alias, tum Pyrrhi 22 86
bello a C. Fabricio consule iterum et a senatu nostro
iudicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Ro-
mano bellum ultro intulisset, cumque de imperio cer-
tamen esset cum rege generoso ac potenti, perfuga
ab eo venit in castra Fabrici eique est pollicitus, si
praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic
clam in Pyrrhi castra rediturum et eum veneno ne-
caturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyr-
rhum, idque eius factum laudatum a senatu est. Atqui,

si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum
illud bellum perfuga unus et gravem adversarium im-
perii sustulisset, sed magnum dedecus et flagitium,
quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed
87 scelere superatum. Utrum igitur utilius vel Fabricio,
qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis, fuit,
vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a digni-
tate seiunxit, armis cum hoste certare an venenis?
Si gloriae causa imperium expetundum est, scelus
absit, in quo non potest esse gloria; sin ipsae opes
expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse
cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi Q. f.
sententia, quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex
senatus consulto liberavisset, ut eae rursus vectigales
essent neque iis pecuniam, quam pro libertate dede-
rant, redderemus. Ei senatus est assensus. Turpe
imperio! piratarum enim melior fides quam senatus.
At aucta vectigalia, utile igitur. Quousque audebunt
88 dicere quicquam utile, quod non honestum? potest
autem ulli imperio, quod gloria debet fultum esse et
benivolentia sociorum, utile esse odium et infamia?
Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi; nimis
mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque de-
fendere, omnia publicanis negare, multa sociis, cum
in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere,
ut cum colonis nostris soleremus, eoque magis, quod
illa ordinum coniunctio ad salutem rei publicae per-
tinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpada-
norum aequam esse dicebat, semper autem addebat:
'Vincat utilitas!' Potius doceret non esse aequam,
quia non esset utilis rei publicae, quam, cum utilem
non esse diceret, esse aequam fateretur.

23
89 Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium
quaestionum: 'sitne boni viri in maxima caritate an-
nonae familiam non alere'. In utramque partem dispu-
tat, sed tamen ad extremum utilitate, ut putat, offi-
cium derigit magis quam humanitate. Quaerit, si in

mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat an servoli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. 'Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?' Negat, quia sit iniurium. 'Quid? dominus navis eripietne suum?' 'Minime, non plus quam navigantem in alto eicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum est eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.' 'Quid? si una tabula 90
sit, duo naufragi, eique sapientes, sibine uter*que* rapiat, an alter cedat alteri?' 'Cedat vero, sed ei, cuius magis intersit vel sua vel rei publicae causa vivere.' 'Quid, si haec paria in utroque?' 'Nullum erit certamen, sed quasi sorte aut micando victus alteri cedet alter.' 'Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium, indicetne id magistratibus filius?' 'Nefas id quidem est, quin etiam defendat patrem, si arguatur.' 'Non igitur patria praestat omnibus officiis?' 'Immo vero, sed ipsi patriae conducit pios habere cives in parentes.' 'Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater, silebitne filius?' 'Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam, ad extremum, si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris.' Quaerit etiam, si sapiens 91
adulterinos nummos acceperit inprudens pro bonis, cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait, Antipater negat, cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse putat Diogenes, Antipater viri boni existimat. Haec sunt quasi controversa iura Stoicorum. 'In mancipio vendundo dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili, sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum?' Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. 'Si quis aurum vendens orichalcum se putet 92
vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud esse an

emat denario, quod sit mille denarium?' Perspicuum est iam, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

24 Pacta et promissa semperne servanda sint, QUAE NEC VI NEC DOLO MALO, ut praetores solent, FACTA SINT. Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem pepigeritque, si eo medicamento sanus factus esset, ne illo medicamento umquam postea uteretur, si eo medicamento sanus factus sit et annis aliquot post inciderit in eundem morbum nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit. Cum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quicquam fiat iniuriae, vitae et saluti
93 consulendum. Quid? si qui sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, cum ei testamento sestertium milies relinquatur, ut, ante quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter heredem eum scripturus ille non esset, faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem et id arbitror fuisse gravitatis; quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, quam si ceperit, nisi forte eam pecuniam in rei publicae magnum aliquod tempus contulerit, ut vel saltare, cum patriae consulturus sit, turpe non sit.

25 94 Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio, ut redeamus ad fabulas, facturum se esse dixit, quicquid optasset; optavit, ut in currum patris tolleretur; sublatus est. Atqui is, ante quam constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat in hoc promissum patris non esse servatum! Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii, cum is patri suspectus esset de noverca; quo optato impetrato Theseus in maxumis
95 fuit luctibus. Quid, *quod* Agamemnon cum devovisset

Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius? Promissum potius non faciendum quam tam taetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda non numquam, neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum sit, officium non reddere. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non credo; facias enim contra rem publicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta; facere promissa, stare conventis, reddere deposita commutata utilitate fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum.

Sed quoniam a quattuor fontibus honestatis primo 96
libro officia duximus, in eisdem versemur, cum docebimus ea, quae videantur esse utilia neque sint, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia, itemque de iustitia, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur, altera in conformatione et moderatione continentiae et temperantiae.

Utile videbatur Ulixi, ut quidem poëtae tragici pro- 26 97
diderunt (nam apud Homerum, optumum auctorem, talis de Ulixe nulla suspicio est), sed insimulant eum tragoediae simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium, at utile, ut aliquis fortasse dixerit, regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in cotidianis laboribus et periculis cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abiciendam, quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas 98

fuisse Ulixem, si in illa simulatione perseveravisset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:

Cuius ípse princeps iúris iurandí fuit,
Quod ómnes scitis, sólus neglexít fidem;
Furere ássimulare, né coiret, ínstitit.
Quodní Palamedi pérspicax prudéntia
Istíus percepset málitiosam audáciam,
Fidé sacratae iús perpetuo fálleret.

99 Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa; ad rem factam nostramque veniamus. M. Atilius Regulus cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit; quae erat talis: manere in patria, esse domui suae cum uxore, cum liberis, quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec negat esse utilia? quem censes? Magnitudo animi et fortitudo negat.

27 100 Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere, nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit, sententiam ne diceret, recusavit, quam diu iure iurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam ('o stultum hominem', dixerit quispiam, 'et repugnantem utilitati suae!'), reddi captivos negavit esse utile; illos enim adulescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute. Cuius cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse

Carthaginem rediit, neque eum caritas patriae retinuit nec suorum. Neque vero tum ignorabat se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci, sed ius iurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, periurus consularis remansisset.
At stulte, qui non modo non censuerit captivos re- 101
mittendos, verum etiam dissuaserit. Quo modo stulte? etiamne, si rei publicae conducebat? potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam civi utile esse?

Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta na- 28
turae, cum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem ad eamque rapimur nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus, utilitatis nomen non tam splendidum quam necessarium ducimus. Quid est igitur, 102
dixerit quis, in iure iurando? num iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, numquam nec irasci deum nec nocere. Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium:

Fregistín fidem?
Néque dedi neque do ínfideli cuíquam

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen di- citur. Addunt etiam, quem ad modum nos dicamus 103
videri quaedam utilia, quae non sint, sic se dicere videri quaedam honesta, quae non sint, 'ut hoc ipsum

videtur honestum, conservandi iuris iurandi causa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit'. Addunt etiam, quicquid valde utile sit, id fieri honestum, etiamsi antea non videretur. Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus.

29 104 'Non fuit Iuppiter metuendus ne iratus noceret, qui neque irasci solet nec nocere.' Haec quidem ratio non magis contra Reguli quam contra omne ius iurandum valet. Sed in iure iurando non qui metus, sed quae vis sit, debet intellegi; est enim ius iurandum adfirmatio religiosa; quod autem adfirmate quasi deo teste promiseris, id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, quae nulla est, sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

Ó Fides alma ápta pinnis ét ius iurandúm Iovis!

Qui ius igitur iurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio 'vicinam Iovis optimi maximi', ut in Catonis oratione est, maiores nostri esse voluerunt.
105 At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset nisi dolere. Id autem non modo [non] summum malum, sed ne malum quidem esse maxima auctoritate philosophi adfirmant. Quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum Regulum nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiorem quaerimus quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt: 'minima de malis', id est ut turpiter potius quam calamitose, an est ullum maius malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et
106 foeditas turpificati animi debet videri! Itaque nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit, qui autem remissius, ii tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem:

Néque dedi neque do ínfideli cuíquam

idcirco recte a poëta, quia, cum tractaretur Atreus,
personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sument,
nullam esse fidem, quae infideli data sit, videant, ne
quaeratur latebra periurio. [Est autem ius etiam bel- 107
licum fidesque iuris iurandi saepe cum hoste servanda.]
Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet fieri
oportere, id servandum est; quod aliter, id si non fe-
cerit, nullum est periurium. Ut, si praedonibus pactum
pro capite pretium non attuleris, nulla fraus sit, ne
si iuratus quidem id non feceris; nam pirata non est
ex perduellium numero definitus, sed communis hostis
omnium; cum hoc nec fides debet nec ius iurandum
esse commune. Non enim falsum iurare periurare est, 108
sed, quod EX ANIMI TUI SENTENTIA iuraris, sicut verbis
concipitur more nostro, id non facere periurium est.
Scite enim Euripides:

Iurávi lingua, méntem iniuratám gero.

Regulus vero non debuit condiciones pactionesque
bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto
enim et legitimo hoste res gerebatur, adversus quem
et totum ius fetiale et multa sunt iura communia.
Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinc-
tos hostibus dedidisset.

At vero T. Veturius et Sp. Postumius cum iterum 30 109
consules essent, quia, cum male pugnatum apud Cau-
dium esset, legionibus nostris sub iugum missis pacem
cum Samnitibus fecerant, dediti sunt iis; iniussu enim
populi senatusque fecerant. Eodemque tempore Ti.
Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni pl. erant, quod
eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax
Samnitium repudiaretur; atque huius deditionis ipse
Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod
idem multis annis post C. Mancinus, qui, ut Numan-
tinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fe-
cerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Fu-
rius, Sex. Atilius ex senatus consulto ferebant; qua

accepta est hostibus deditus. Honestius hic quam Q. Pompeius, quo, cum in eadem causa esset, deprecante accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit quam honestas, apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. —
110 At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. — Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. — Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum praesertim de captivis dissuasurus esset? — Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent; ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum, immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum, nec, quia utile, honestum, sed, quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius.

31 111 Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur, illis quidem temporibus aliter facere non potuit; itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astrigendam fidem iure iurando maiores artius esse voluerunt. Id indicant leges in duodecim tabulis, indicant sacratae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides, indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re dili-
112 gentius quam de iure iurando iudicabant. L. Manlio A. f., cum dictator fuisset, M. Pomponius tr. pl. diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset; criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset. Quod cum audivisset adulescens filius, negotium exhiberi patri, accurrisse

Romam et cum primo luci Pomponi domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum, qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adulescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit iuravitque se illum statim interfecturum, nisi ius iurandum sibi dedisset se patrem missum esse facturum. Iuravit hoc terrore coactus Pomponius; rem ad populum detulit, docuit, cur sibi causa desistere necesse esset, Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis ius iurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen invenit, cuius tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati, magnus vir in primis et, qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium.

Sed, ut laudandus Regulus in conservando iure 32 113 iurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam iuratos ad senatum misit Hannibal se in castra redituros ea, quorum erant potiti Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo; nam Polybius, bonus auctor in primis, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse dicit re a senatu non impetrata; unum ex decem, qui paulo post, quam erat egressus e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse; reditu enim in castra liberatum se esse iure iurando interpretabatur, non recte; fraus enim astringit, non dissolvit periurium. Fuit igitur stulta calliditas perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maxumum: Octo hominum 114 milia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paulo et a Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, cum id parva pecunia fieri posset, ut esset insitum militibus

nostris aut vincere aut emori. Qua quidem re audita
fractum animum Hannibalis scribit idem, quod senatus
populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo
fuisset. Sic honestatis comparatione ea, quae videntur
115 utilia, vincuntur. C. Acilius autem, qui Graece scripsit
historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent
eadem fraude, ut iure iurando liberarentur, eosque a
censoribus omnibus ignominiis notatos. Sit iam huius
loci finis. Perspicuum est enim ea, quae timido animo,
humili, demisso fractoque fiant, quale fuisset Reguli
factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse vide-
retur, non quod rei publicae, censuisset aut domi re-
manere voluisset, non esse utilia, quia sint flagitiosa,
foeda, turpia.

33 116 Restat quarta pars, quae decore, moderatione, mo-
destia, continentia, temperantia continetur. Potest igitur
quicquam utile esse, quod sit huic talium virtutum
choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque
Annicerii philosophi nominati omne bonum in volup-
tate posuerunt virtutemque censuerunt ob eam rem
esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus
obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctor-
que sententiae. Cum his 'viris equisque', ut dicitur, si
honestatem tueri ac retinere sententia est, decertan-
117 dum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis
beata corporis firma constitutione eiusque constitutio-
nis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, con-
tinetur, certe haec utilitas, et quidem summa (sic
enim censent), cum honestate pugnabit. Nam ubi
primum prudentiae locus dabitur? an ut conquirat
undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus
servientis voluptati! Quod autem munus prudentiae?
an legere intellegenter voluptates? Fac nihil isto esse
iucundius, quid cogitari potest turpius? Iam, qui do-
lorem summum malum dicat, apud eum quem habet
locum fortitudo, quae est dolorum laborumque con-
temptio? Quamvis enim multis locis dicat Epicurus,

sicuti dicit, satis fortiter de dolore, tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore. Ut, si illum audiam, de continentia et temperantia, dicit ille quidem multa multis locis, sed aqua haeret, ut aiunt; nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consectatrices voluptatis. Atque in his tamen tribus 118
generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur; prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores; fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem neglegendae mortis, perpetiendi doloris; etiam temperantiam inducunt non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt; dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Iustitia vacillat vel iacet potius omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nul- 119
lam esse docuimus, quae honestati esset contraria, sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphontem et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem tamquam cum homine pecudem copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum [et malorum], qui simplex esse debet, ex dissimillimis rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus; nunc ad propositum. Quem ad modum igitur, si quando ea, 120
quae videtur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest

esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse non nihil, utilitatis certe nihil habebit.

121 Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem ser tentia magnum, sed perinde erit, ut acceperis. Qua quam hi tibi tres libri inter Cratippi commentar tamquam hospites erunt recipiendi; sed, ut, si i venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi e medio cursu clara voce patria revocasset), aliquam me quoque audires, sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues iis temporis quantum poteris, poteris autem, quantum voles. Cum vero intellexero te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et, dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monitis praeceptisque laetabere.